NIKOLAI TSEBOKSAROV, IRINA TŠEBOKSAROVA_RAHVAD, RASSID, KULTUURID

Vene keelest tõlkinud Virve Pillau

«Valgus» • Tallinn 1976

Sarja ühiskondlik toimetuskolleegium: A. Koppel, T. Orav, J. Peegel, J. Selirand

Kaane kujundanud M. Einer ja S. Lvov Originaali tiitel:
Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова Народы, расы, культуры Издательство «Наука» Москва 1971

Tõlke teaduslikud retsensendid bioloogiakandidaat K. Mark ja ajalookandidaat L. Jaanits

Planeet Maa kuulub inimestele, keda omavahel seovad päritolu ja põhilise ajaloolise arengu ühtsus, kuid kes erinevad tugevasti keele, välimuse, majanduse, ühiskondliku korra, kultuuri ja olme oluliste iseärasuste poolest.

Missugused rahvad siis asustavad Maad? Kuidas kujunes maailma tänapäeva etniline kaart? Kuidas, kus ja millal tekkisid inimrassid? Kuidas päritakse rassitunnused — nahavärvus, juuste kuju, kasv, vererühmad jm. — ja kuidas need aja jooksul muutuvad? Mida kujutab endast kultuur, mis osa on tal olnud inimkonna ajaloolises arengus, kuidas tekkisid uued ja säilisid vanad, traditsioonilised kultuuritavad, missugune on kultuuri osatähtsus tänapäeva teaduslik-tehnilises ja sotsiaalses progressis?

Kõigest sellest jutustavad raamatu autorid — etnograaf ja antropoloog, ajaloodoktor N. Tšeboksarov ja bioloog-pedagoog I. Tšeboksarova.

Raamatus on ulatuslikult kasutatud originaalmaterjale, mida autorid on kogunud oma reisidel NSV Liidu, India, Indoneesia, Hiina, Jaapani, Poola, Soome, Bulgaaria, Ungari ja teiste maade rahvastelt.

Autorid on käesolevat väljaannet eesti lugejale kohandanud ja uuema arvulise andmestikuga täiendanud.

© Tõlge eesti keelde, «Valgus» 1976

RAHVAD

I. RAHVAS

Eesti keeles kasutatakse sõna rahvas mitmes tähenduses. Kui me ütleme: «Kui palju rahvast!», siis peame silmas lihtsalt suurt rahvahulka. Teises mõttes kasutatakse sedasama sõna niisugustes väljendites nagu Saksa DV rahvas, Poola rahvas, India rahvas või Prantsusmaa rahvas. Siin me mõtleme ühe või teise riigi kõiki kodanikke. Meie maal, kus sotsialismi ehitamine on edukalt lõpetatud, tähendab rahvas kõiki NSV Liidu kodanikke, kes kuuluvad töötajate mitmesugustesse sotsiaalsetesse gruppidesse —

tööliste, talupoegade ja intelligentsi hulka. Mõisted rahvas ja töötajad langevad meil tegelikult ühte, sest mittetöötajaid — mitmesuguste ekspluateerivate klasside esindajaid Nõukogude Liidus praktiliselt ei ole. Kapitalistlikes maades, kus on võimul ekspluateerivad klassid, kasutatakse sõna rahvas sageli elanikkonna laiade hulkade tähistamiseks ja selles mõttes just nagu vastandatakse ekspluataatorite gruppidele. Aga kuna igal maal ja igal ajaloolisel etapil moodustavad töötajad alati elanikkonna absoluutse enamuse, siis on ka sel juhul mõisted rahvas ja töötajad teineteisele lähedased. Termini rahva (omadussõnana) kasutamise näiteks selles mõttes võib olla väljend rahvarinne, millega paljudes maades tähistatakse mitmesuguste progressiivsete parteide ja organisatsioonide ühendust võitluseks demokraatia eest. Kui pärast Teist maailmasõda Euroopas tekkisid riigid, kus võim läks rahva kätte, s. t. töötajate laiade hulkade kätte, siis hakati neid riike nimetama rahvavabariiki-deks või demokraatlikeks vabariikideks (Poola Rahvavabariik, Ungari Rahvavabariik, Bulgaaria Rahvavabariik, Saksa Demokraatlik Vabariik jt.). Pärast Jaapani militaristide purustamist Ida-Aasias tekkisid Korea Rahvademokraatlik Vabariik, Hiina Rahvavabariik; Mongoolia sai rahvavabariigiks veelgi varem, 1924. aastal. Nimetatud vabariikide poliitilise korra tähistamiseks kasutatakse sageli terminit rahvademokraatia, mis kapita

7

lismilt sotsialismile üleminekul ajalooliselt täidab proletariaadi diktatuuri osa.

Kuid sõna rahvas tarvitatakse niisama sageli ka teises mõttes. Kui me näiteks ütleme eesti rahvas, siis mõtleme suurt inimeste tervikut, kes peavad ennast eestlasteks ja erinevad paljude tundemärkide poolest teistest ajalooliselt samamoodi arenenud kollektiividest. Samas mõttes räägime ka vene rahvast, ukraina rahvast, valgevene rahvast, armeenia rahvast, poola rahvast, inglise rahvast jne. Nähtavasti võivad nende rahvaste esindajad kuuluda elanikkonna mitmesugustesse sotsiaalsetesse gruppidesse (kaasa arvatud ka ekspluateerivaisse) ning olla mitmete eri riikide kodanikud.

Enamik eestlasi (keda on üldse kokku 1 080 000) elab Nõukogude Liidus (peamiselt Eesti NSV-s), kuid ligi 20 000 Rootsis, umbes sama palju Kanadas ja USA-s, üle 6000 Austraalias. On hästi teada, et küllalt palju venelasi, ukrainlasi, valgevenelasi ja eriti armeenlasi elab praegugi välismaal. Näiteks sakslasi on kokku umbes 90 miljonit, neist SDV-s 17 miljonit, SFV-s 57, Lääne-Berliinis 2 miljonit; ligikaudu 12 milj. elab USA-s, Kanadas, Brasiilias, NSV Liidus, Rumeenias, Austrias ja teistes maades. Venelasi, kelle üldarv on üle 136 miljoni, elab NSV Liidus 134 miljonit, Ameerikas peaaegu miljon (neist USA-s üle 800 000) ning mitmetes Välis-Euroopa maades ligikaudu 200 000. Armeenlasi on maailmas ligikaudu 4,7 miljonit, neist elab NSV Liidus üle 3,9 miljoni, ülejäänud asuvad mitmesugustes Aasia maades (Süüria, Iraan, Liibanon, Türgi jt.), Ameerikas (peamiselt USA-s) ja Välis-Euroopa maades; isegi Lõuna-Aafrika Vabariigis elab alaliselt ligi 30 000 armeenlast. Samuti elab 38 miljonist poolakast Poolas 34 miljonit inimest, ülejäänud asuvad mitmetes Lääne-Euroopa maades, Ameerikas, NSV Liidus ja isegi Austraalias. Inglasi on maailmas peaaegu 52 miljonit, kuid Suurbritannias elab neist ligi 47 miljonit, ülejäänud on laiali paisatult igas ilmakaares. Eriti palju inglasi on Lõuna-Aafrika Vabariigis (üle 1,6 miljoni), USA-s (2 miljonit) ja Kanadas (750 000), Austraalias ja Okeaanias (750 000) ning Indias (150 000). Kõik need inimesed, kes elavad väljaspool kodumaad, tunnetavad enamikul juhtudel pidevalt oma kuuluvust kindla rahva hulka.

Kuna paljude teadusalade alused rajati Vana-Kreekas ligi 2000—2500 aastat tagasi, siis tänapäeva teadus kasutab sageli kreeka keelest võetud termineid. Niisuguseid termineid kasutatakse laialdaselt ka rahvateaduses, mida vene keeles nimetatakse народоведение. Vanad kreeklased tundsid mõiste rahvas tähistamiseks mitut sõna. Üks neist sõnadest — demos — tähendas

8

rahvast kui elanikkonna põhimassi. Sellest sõnast pärinevad paljud tuletatud terminid, nagu näiteks demokraatia, mis sõnasõnalises tõlkes tähendab rahvavalitsust. Samast tuleneb teadusala nimetus demograafia (rahvastikuteadus), mis uurib eri maade elanikkonna statistikat, selle sotsiaalset, soolist ja ealist koosseisu, sündimust, abiellumust, suremust, elanikkonna loomulikku iivet ja migratsiooni (ümberasumist).

Selles raamatus huvitab meid rohkem teine kreekakeelne sõna ethnos, mis tõlkes tähendab samuti rahvas. Eestlasi, venelasi, ukrainlasi, valgevenelasi, armeenlasi, poolakaid, inglasi ja üldse kõiki meie planeedi rahvaid tuleb vaadelda kui iseseisvaid etnosi. Rahvaid uurivat teadust tuntakse ka nimetuse all etnograafia (rahvateadus). Nõukogude teadlased peavad etnograafiat ajalooteaduseks, sest ta ei piirdu rahvaste lihtsa kirjeldamisega, vaid uurib kõiki nende eluviisi iseärasusi ajaloolises arengus, uurib rahvaste päritolu, vastastikuseid suhteid ja mõjutusi inimkonna ajaloo mitmesugustel perioodidel. NSV Liidu Teaduste Akadeemia süsteemis tegutseb Etnograafia Instituut, mis kannab suure vene maadeuurija ja etnograafi N. Mik-luhho-Maklai (1846—1888) nime. Etnograafiaalast uurimistööd tehakse samuti kõigis liiduvabariikide teaduste akadeemiates, meie maa paljude linnade teaduslikes instituutides ja muuseumides. Noorte etnograafide kaadrit valmistavad ette Moskva, Leningradi, Tbilisi, Riia, Tartu ja mõnede teiste Nõukogude Liidu linnade ülikoolid. Etnograafiaalase töö uurimis- ja õppekeskused on olemas ka väga paljudes välisriikides, kaasa arvatud kõik sotsialismimaad, samuti enamik hiljuti imperialismi rõhumisest vabanenud maid (India, Pakistan, Birma, Egiptuse Araabia Vabariik, Iraak jt.).

II. KAS IGA RAHVAS RÄÄGIB OMAENESE KEELES?

Mille poolest siis rahvad üksteisest erinevad? Arvatavasti igaüks, kes sellele küsimusele püüab vastata, ütleb, et rahva peamiseks tunnuseks on tema keel. Tõepoolest, kui me kuuleme, et keegi räägib eesti keelt ning teeb seda õigesti ja hästi, siis oletame, et see inimene on eestlane. Kui võõrad inimesed, kes kuuluvad ühe rahva hulka, kohtuvad kuskil väljaspool kodumaad, siis kõige sagedamini tunnevad nad üksteist ära just nimelt keele järgi. Keelt tuleb vaadelda iga rahva väga olulise tunnusena või, nagu etnograafid ütlevad, ühe etnilise määrajana.

Reeglina räägivad kõik ühe rahva hulka kuuluvad inimesed ühes ja samas keeles, emakeeles, mis omandatakse juba lapsena

9

kas perekonnas vanemailt või teistelt isikutelt, kes last ümbritsevad. Kuid see veel ei tähenda, nagu oleks maailmas niisama palju keeli kui rahvaid. Asi on selles, et paljud rahvad, kes kujutavad endast täiesti iseseisvaid etnograafilisi üksusi, võivad rääkida üht ja sama keelt. Nii näiteks räägivad inglise keelt peale inglaste endi ka teised rahvad mitmes maailmajaos: ameeriklased (üle 168 miljoni), Kanada inglased (9,7 miljonit), šot-

lased (ligi 6,2 miljonit), enamik iirlasi (üle 6 miljoni) Iirimaal, USA-s, Suurbritannias ja mujal, Austraalia inglased (11,5 miljonit), Uus-Meremaa inglased (2,4 miljonit) jt. Üldse peavad inglise keelt emakeeleks 300 miljonit inimest, kellest Euroopas, kus see keel kujunes, elab alla 20%. Niisamuti on tänapäeval hispaania keel emakeeleks peale hispaanlaste eneste (umbes 28 miljonit) enamikule Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvastele, kaasa arvatud kuubalased (üle 9,6 miljoni), mehhiklased (55 miljonit), argentiinlased (21 miljonit), kolumbialased (25 miljonit), venetsueellased (üle 11,5 miljoni), tšiillased (umbes 10 miljonit), peruulased (6,8 miljonit), puertoriikolased (4,4 miljonit) jt. Üldse kasutavad hispaania keelt ligi 190 miljonit inimest. Saksa keel, mida räägib üle 103 miljoni inimese, on emakeeleks sakslastele (88 miljonit), aga ka austerlastele (8,0 miljonit), Šveitsi sakslastele (4,3 miljonit), elsaslastele (1,4 miljonit), luksemburg-lastele (310 000). Peale portugallaste (üle 10,6 miljoni) räägib portugali keelt ka rõhuv enamik brasiillasi (üle 107 miljoni); sama keelt kasutavad galjeegod Loode-Hispaanias, keda arvestatakse ligi 3,6 miljonit. Prantsuse keelt räägivad peale prantslaste (48 miljonit) Šveitsi prantslased (1,3 miljonit) ja Belgia valloonid (üle 4,2 miljoni), samuti Kanada prantslased (8,8 miljonit), haiitilased (4,8 miljonit) ja mõned Väikeste Antillide, Curacao ja Guajaana väikesed rahvad. Peale itaallaste (65 miljonit) kasutavad itaalia keelt Šveitsi itaallased (0,2 miljonit) ja korsiklased (0,3 miljonit).

Üks maailma kõige levinumaid keeli — hindi keel — on mitmesugustes kohalikes murretes emakeeleks paljudele Põhja-India rahvastele, kelle vahel on raske selget piiri tõmmata. Hindi keelele on väga lähedane urdu keel, mis on laialdaselt levinud Põhja-India ja Pakistani mitmesuguste islamiusuliste rahvaste hulgas; inimeste üldarv, kes räägivad hindi ja urdu keelt, ületab 190 miljonit.

Edela-Aasias ja Põhja-Aafrikas on levinud araabia keel. Seda räägivad araabia rahvad (üldse üle 125 miljoni), kes asuvad Egiptuse Araabia Vabariigis (37 miljonit), Alžeerias (13,6 miljonit), Marokos (12,2 miljonit), Sudaanis (10,3 miljonit), Tuneesias (ligi 5,5 miljonit), Liibüas (2,2 miljonit), Süürias (6,6 miljonit),

10

Liibanonis (2,8 miljonit), Iraagis (8,6 miljonit), Saudi Araabias (8,7 miljonit), Jeemeni Araabia Vabariigis (6,6 miljonit), Jeemeni Demokraatlikus Rahvavabariigis (1,6 miljonit), Jordaanias (3 miljonit), samuti Iisraelis, Türgis, Iraanis, Afganistanis ja veel mõningais teistes maades.

Seega on selge, et maakeral on palju keeli, mis pole emakeeleks mitte ainult ühele rahvale, vaid rahvaste rühmadele. Nende rahvaste asukoha- ja keelepiirid ei lange kaugeltki mitte alati kokku. Kuigi keel on üks põhilisi etnilisi määrajaid, ei saa seda pidada ainsaks rahvast iseloomustavaks tunnuseks.

Sageli esineb rahvaid, kelle eri rühmad räägivad eri keelt. Näiteks valdav enamik šotlasi kasutab tänapäeval kõnekeelena inglise keelt, kuid Sotimaa mägedes on püsinud väike rühmitis, kes peab ennast šotlasteks, kuid igapäevases elus kasutab inglise keele kõrval veel üht keldi rühma keeltest — gaeli keelt, mis minevikus oli levinud kogu maal. Gaele ehk mägišotlasi on üldse ligi 100 000. Suurbritannias elab teinegi keldi keelerühma rahvas — uelslased (üle 1 miljoni), kes on kakskeelsed, kasutades nii inglise kui ka enda, uelsi e. kõmri keelt. Taolises olukorras on veel iirlased, keda arvestatakse maakeral olevat 6,2 miljonit; neist elab Euroopas (peamiselt Iiri- ja Inglismaal) ligi 4,2 miljonit, ülejäänud asuvad USA-s, Kanadas, Austraalias ja Uus-Meremaal. Enamik iirlasi, eriti

väljaspool kodumaad, räägib tänapäeval inglise keelt, kuid Iirimaal on levinud ka keldi rühma kuuluv iiri keel, mis on tunnistatud selle vabariigi riigikeeleks.

Ka Nõukogude Liidus on rahvaid, kes kasutavad mitut eri keelt. Nii näiteks mordvalased (1,25 miljonit) räägivad kahte lähedast, kuid täiesti iseseisvat keelt — ersa ja mokša keelt. Esimest räägib ligi pool, teist — veidi üle kolmandiku rahvast; ülejäänud osa on üle läinud vene keelele. Nõukogude Liidu 146 000 karjalasest peab ligi 63% emakeeleks karjala keelt, ülejäänud kõnelevad isegi omavahel vene keeles. VNFSV loodeosas elavad vepslased (ligi 8300) on päritolult ja keelelt karjalastele väga lähedased, kuid oma, vepsa keelt mäletavad meie päevil vaid elatanud inimesed; keskealised ja noored oskavad ainult vene keelt. Läti NSV loodeosas, otse Läänemere kaldal elab väike liivi rahvas (praegusel ajal on neid säilinud vaid ligikaudu 200 inimest). Liivi keel kuulub soome-ugri keelte hulka nagu ersa, mokša, karjala ja vepsa keelgi, kuid liivlased ei kasuta emakeelt peaaegu üldse, nad räägivad juba ammu läti keelt. 1970. aasta rahvaloenduse andmeil märkis 13 miljonit NSV Liidu kodanikku oma emakeeleks teise rahva keele. Kõige sagedam on selline üleminek vene keelele geograafiliselt laiali pai-

11

satud ukrainlaste, valgevenelaste ja paljude teiste rahvaste rühmade puhul, kui need pikka aega on elanud venelaste lähedases naabruses ning olnud viimaste tugeva majandusliku ja kultuurilise mõju all.

III. ETNILISED TERRITOORIUMID

Juba lihtne loogiline arutlus võimaldab teha järelduse, et ühte keelt kõneleva inimkollektiivi kujunemiseks pidid kõik tema liikmed pikema aja vältel olema omavahel kindlais, täiesti reaalseis suhetes, mis võisid tekkida vaid sel juhul, kui rühm inimesi, kes pani aluse rahvale, elas kindlal territooriumil. Võib öelda, et igal rahval oli oma kujunemisterritoorium. Niisuguse territooriumi olemasolu kujutab endast ükskõik millise rahva kujunemise möödapääsmatut tingimust. Nii näiteks eraldus vene rahvas XII—XIII sajandil suuremast vanavene rahvast, kes asustas Ida-Euroopa laiaulatuslikke lõuna- ja läänealasid ning oli ka teiste idaslaavi lähedaste sugulusrahvaste — ukrainlaste ja valgevenelaste eelkäijaks. Vene rahva majanduslikuks, poliitiliseks ja kultuuriliseks keskuseks kujunes XIV—XV sajandil Moskva. Asustusala pidevalt laiendades jõudsid venelased põhjas Valge ja Barentsi mere kallastele, läänes Läänemereni ja Lääne-Dvinaani, lõunas Musta mereni ja Kaukasuseni. Eriti intensiivne oli venelaste asumine itta, kus nad üle Uraali minnes jõudsid XVI sajandil Siberi ääretuile avarustele ning lõp-pude lõpuks Vaikse ookeani kaldale Primorjesse, Amuuri äärde, Sahhalinile, Kamtšatkale, Tšuktšimaale ja isegi Alaskasse. Paljude aastasadade jooksul võtsid vene inimesed kasutusele aina uusi ja uusi maid ning need muutusid neile kodumaaks.

Venelaste ajaloo näite varal Euroopas ja Aasias võib selgesti ette kujutada erinevust rahva kujunemise territooriumi ja tema poolt tänapäeval asustatava territooriumi vahel. On silmanähtav, et etnilised territooriumid, s. t. rahvaste asumisalad ajalooliselt muutuvad. Venelaste etniline territoorium on peaaegu vahetpidamata laienenud. Ligikaudu sama võib öelda ka paljude teiste suurte rahvaste, nagu näiteks araablaste, ameeriklaste, malailaste ja hiinlaste territooriumi kohta. Kui mõne rahva liikumisel tekib tema eri rühmade vahel geograafiline tühimik, nagu seda eriti sageli juhtub mere kaudu ümberasumisel, siis eralduvad põhilisest «emarahvast» uued iseseisvad etno-sed. Just nii

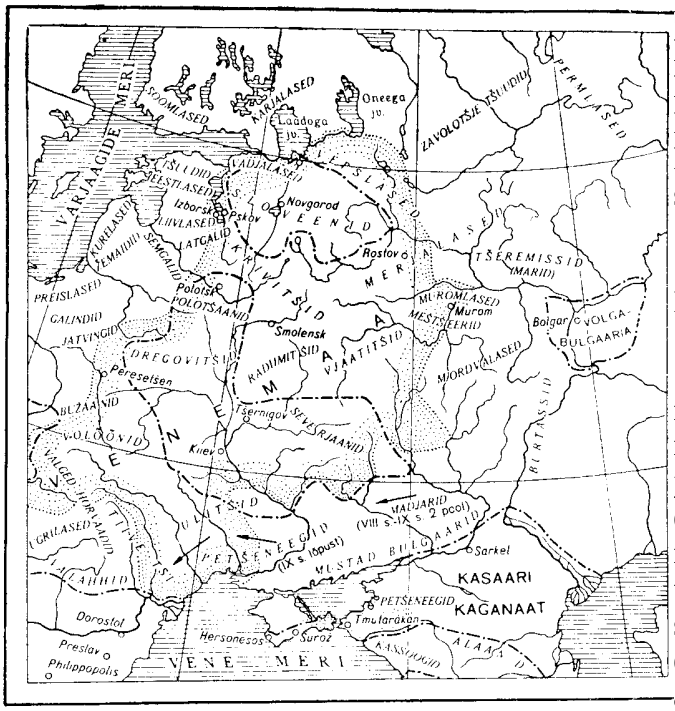

toimus inglaste, prantslaste, hispaanlaste, portugallaste, hollandlaste ja mõnede teiste Lääne-Euroopa rahvastega koloniaalperioodil (XVI—XIX sajandil) nende ümberasu-

12

Ida-Euroopa hõimud ja rahvad IX—X sajandil.

misel põliselanikelt anastatud maadele Põhja- ja Lõuna-Ameerikasse, Aafrikasse, Austraaliasse ja Okeaaniasse. Jutustades eespool mitmesugustest rahvastest, kes räägivad ühesuguseid keeli, tõime näiteid sel teel moodustuvaist uutest etnostest. Nende hulka kuuluvad ameeriklased, Kanada inglased ja prantslased, peaaegu kõik Ladina-Ameerika suured rahvad, Austraalia ja Uus-Meremaa inglased ning paljud teised.

Sageli on etnilised territooriumid ahenenud hävitussõdade, epideemiate ning raskete tingimuste tõttu, milles elasid eriti kolonialismi ajal paljud klassi- ja rahvuslikku rõhumist talunud rahvad. Kuid peamist osa etniliste territooriumide ahenemisel etendab assimilatsiooniprotsess, s. t. väiksemate rahvaste järkjärguline neelamine suuremate rahvaste poolt, kusjuures võõras keel ja kultuur omandatakse rahumeelselt või

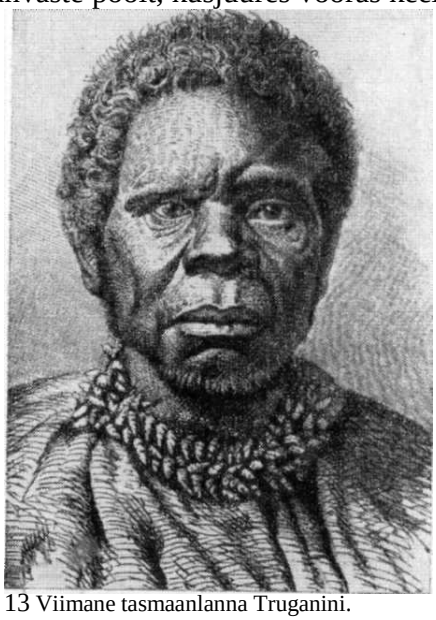

13 Viimane tasmaanlanna Truganini.

Ida-Euroopa h6imud ja rahvad IX-X sajandil.

sunniviisil. Venelased kohtasid

ümberasumise käigus hulganisti mitmesuguseid rahvaid, kellega astusid rahumeelseisse majanduslikesse ja kultuurikontaktidesse, tihti segunesid nendega ning andsid neile edasi oma keele ja kultuurilised iseärasused. Paljud Ida-Euroopa ja Siberi rahvad sulasid aja jooksul venelastega täielikult või osaliselt kokku, läksid üle vene keelele, mis sai neile emakeeleks, ning hakkasid pidama endid venelasteks. Näiteks assimileerusid täielikult vene XI—XIII sajandi kroonikais mainitavad Volga ja Okaa jõe vahel elanud merjalased, muromlased ja meštšeerid. Tunduvalt muutusid mordvalaste, tšeremisside (maride), permikomide, vepslaste, karjalaste ja mõnede teiste rahvaste etnilised territooriumid.

Kaugeltki mitte nii rahumeelne ei olnud etniliste territooriumide ahenemine, aga tihti ka nende täielik kadumine tervete rahvaste hävitamise või väljasuremise tagajärjel Ameerika, Aafrika, Austraalia ja Okeaania maades, mis vallutati Lääne-Euroopa koloniaalriikide poolt XVI—XIX sajandil. Näiteks hävitasid inglise kolonisaatorid Austraaliast lõuna pool asuva Tasmaania saare elanikkonna täielikult. Möödunud sajandi keskel peeti tasmaanlastele jahti nagu metsloomadele. Kui eurooplaste

14

tulekuni oli tasmaanlasi vähemalt 3000—4000 inimest, siis 1876. aastal suri viimane, Truganini-nimeline tasmaanlanna. Tasmaanlased kadusid täielikult, koos nendega lakkas olemast ka nende etniline territoorium. Veidi parem saatus oli Austraalia põliselanikel, keda hävitati samuti või tõrjuti juurdepääs-matuisse ja loodusvarade poolest äärmiselt vaestesse mandri kesk- ja põhjarajoonidesse. Mõningail andmeil oli austraallasi XIX sajandi algul 150 000—200 000 inimest. Tänapäeval on neid umbes 40 000. Kui enne koloniaalperioodi kujutas manner endast 100%-liselt põliste Austraalia rahvaste etnilist territooriumi,, siis meie päevil on austraallaste etniline territoorium mitu korda vähenenud ning nende erikaal mandri elanikkonnas langenud 0,2%-ni. Niisama kujukaks näiteks varasemate suurte rahvaste etnilise territooriumi järsust ahenemisest on Ameerika indiaanlaste saatus, keda enne Euroopa kolonisatsiooni algust XVI sajandil oli nähtavasti mitte alla 50 miljoni, nüüd aga on ligikaudu 25 miljonit (umbes 5% kogu Ameerika mandri elanikkonnast).

Etniliste territooriumide ahenemine või üldse järsk muutumine pole toimunud mitte ainult koloniaal- ja sõltuvais mais, vaid ka Euroopas. Sakslaste ümberasumisel itta, millega sageli kaasnesid julmad hävitussõjad ja teiste rahvaste orjastamine, vähendati tugevasti tšehhide, poolakate ja leedulaste etnilisi territooriume. Eriti oluliselt vähendati luužitsite e. sorbide — slaavi rahva, tšehhide ja poolakate sugulasrahva etnilist territooriumi ja arvukust. Luužitsid elavad Spree (luužitsi keeles Sprowa) jõe ülemjooksul Berliini lähedal. Keskajal hõlmasid nad kompaktse territooriumi, olid täielikult säilitanud oma keele ning kultuurilised ja olustikulised iseärasused. Veel 1866. aastal oli neid 177 000. Kuid saksa kolonisatsioon lõhestas selle rahva ühtse etnilise territooriumi kaheks, põhja- ja lõunaosaks, mis pidevalt ahenesid. Eriti raskeks muutus luužitsite olukord hitlerismi ajal, kui nad kuulutati ametlikult sakslasteks. Saksa Demokraatlikus Vabariigis on luužitsitel (neid loetakse 120 000) kõik võimalused majanduslikuks ja kultuuriliseks arenguks. Luužitsi keeles ilmub mitmesugust kirjandust, emakeelt õpitakse alg- ja keskkoolis; luužitsi rahva etnilise territooriumi ahenemine on peatunud. Pärast Teise maailmasõja lõppu taastati ka tšehhi, poola ja leedu rahvaste õigused nende etnilistele

lääneterritooriumidele, mille omal ajal olid hõivanud sakslased. Tšehhoslovakkiale anti üle Sudeedimaa, Poolale — põlised poola maad Sileesias ja Pomorzes, Leedule — Klaipeda (Memel).

Juhtub ka seda, et mõni rahvas, kes on kujunenud teataval

15

territooriumil, sealt edaspidi osaliselt, aga vahel ka tervenisti lahkub, asudes ümber teistesse maadesse. Esialgselt kujunemis-alalt peaaegu täieliku lahkumise kõige eredamaks näiteks on vist juutide ajalugu. Kauges minevikus, juba II ja I aastatuhande vahetusel e. m. a. asustas juudi rahvas tänapäeva Palestiina alasid, seal oli tema etniline häll. Vanaaja juudid rääkisid üht semiidi rühma keelt, muinasheebrea keelt. Egiptuse, Assüü-ria, Babüloonia ja Pärsiaga VII—II sajandil e. m. a. peetud sõdade tagajärjel aeti suur hulk juute oma kodumaalt välja. Ligikaudu samal ajal levis juutide kõnekeelena teine semiidi keel — aramea keel*. I sajandil e. m. a. alistasid Palestiina roomlased. Pärast mitmeid juutide ülestõuse Rooma võimude vastu 66.—73. a. m. a. j., mille käigus 70. aastal purustati Palestiina pealinn Jeruusalemm, asus suur osa juute elama Rooma impeeriumi teistesse maadesse.

Meie ajaarvamise esimestel sajanditel olid juudid väikeste rühmadena laiali paisatud Euroopa, Põhja-Aafrika ja Edela-Aasia tohutuil maa-aladel (peamiselt linnades) nii Rooma impeeriumi piires kui ka väljaspool seda, Pärsia Sassaniidide riigis ja isegi Indias. Pärast Rooma impeeriumi lagunemist IV sajandil m. a. j. ja mitmete varafeodaalsete riikide moodustamist tema varemeil sattusid juudid mitmekesisesse etnilisse ümbrusse, naaberrahvaste tugeva majandusliku ja kultuurilise mõju alla ning osaliselt segunesid nendega. Kuigi juudid enamasti säilitasid oma usu (judaismi), hakkasid nad rääkima naabritelt laenatud keeli ning võtsid üle mõningad kombed ja tavad, mis juudi etnilises keskkonnas küll mõnevõrra muutusid.

Käesoleval ajal on juute maakeral umbes 15 miljonit inimest. Neist enamik räägib mitmesuguseid indo-euroopa keelkonna keeli (NSV Liidus, Välis-Euroopas, Ameerikas, peamiselt USA-s, Lääne- ja Lõuna-Aasias, Lõuna-Aafrikas ja Austraalias). Osa neist juutidest peab oma emakeeleks jidišit, mis kujunes XVII sajandil ülemsaksa murretest. Üksikud juutide rühmad, peamiselt Madalmaades, Kreekas ja Türgis, kes asusid neile maile Hispaaniast, on osaliselt säilitanud veel hispaania keelele lähedase espanjooli keele, kuid juutide põhimass on üle läinud neid ümbritseva elanikkonna keelele — inglise, saksa, prantsuse, hispaania, vene, poola, ukraina, leedu, pärsia, afgaani (pustu) jt. keeltele. NSV Liidus on kultuurilise ja olustikulise omapära säilitanud Kaukaasia mägijuudid, kes räägivad iraani rühma taadi keelt, ning iraani rühma keeli kõnelevad Kesk-

* Aramea hõimud asusid mitmetes Ees-Aasia maades (sealhulgas ka Palestiinas) juba II aastatuhande lõpul e. m. a.

16

Aasia juudid (21 000), keda minevikus nimetati Buhhaara juutideks. On olemas ka Gruusia juudid, kes räägivad gruusia keelt. Lõpuks, mitmetes Aasia ja Aafrika maades (Maroko, Alžeeria, Tuneesia, Süüria, Liibanon ja Egiptuse AV) elavad juutide rühmad räägivad araabia keelt. Neid on üle 400 000.

Meie maal on juute (peale mägi-, Gruusia ja Kesk-Aasia juutide) üle 2,1 miljoni. Tänapäeval räägib enamik neist vene keelt või on kakskeelsed, suheldes igapäevases elus

ka jidiši keeles. 1970. aasta rahvaloenduse andmeil nimetas ainult 17,7% juute oma emakeeleks juudi keele.

Nõukogude valitsus võttis 1928. aastal vastu otsuse luua Kaug-Idas Amuuri suubuvate Bira ja Bidžani jõgede basseinis eri rajoon juudi ümberasujaile. 1934. aastal reorganiseeriti Birobidžani rajoon Juudi Autonoomseks oblastiks Habarovski krai koosseisus. Selle oblasti piires elavad juudid kõrvuti venelaste ja ukrainlastega.

Iisraeli riigis, mis tekkis pärast Teist maailmasõda, peetakse ametlikuks keeleks ivriiti, kuigi seda riiki asustava 3 miljoni juudi hulgas on ülekaalus tulnukad paljudest Euroopa, Ameerika, Aasia ja Aafrika maadest, kes räägivad mitmesuguseid keeli: jidišit, espanjooli, araabia, iraani, inglise jt. keeli. Seega käesoleval ajal juutidel ühtset kompaktset etnilist territooriumi ei ole ning nad jagunevad tegelikult mitmeks iseseisvaks etno-seks. Nähtavasti ei saa ka Iisraeli juute samastada ei vanajuudi rahvaga ega juutide etnograafiliste gruppidega teistest maadest. Iisraelis elavad juudid koos araablastega, kes selle territooriumi ammuilma hõivasid.

Niisama eredaks näiteks esialgse etnilise territooriumi kaotamisest võivad olla mustlased — Põhja-Indiast tulnukate järeltulijad, kes sealt I aastatuhande lõpul m. a. j. lääne suunas ümber asuma hakkasid ja juba XIV sajandil Euroopasse jõudsid, saabudes sinna kahte teed pidi — läbi Väike-Aasia Balkani poolsaarele ning Egiptuse ja teiste Põhja-Aafrika maade kaudu Hispaaniasse. Käesoleval ajal arvatakse kogu maailmas olevat umbes 1 miljon mustlast; neist elab NSV Liidus ligi 175 000, mitmesugustes Välis-Euroopa riikides 800 000 (peamiselt Bulgaarias, Rumeenias, Tšehhoslovakkias, Jugoslaavias ja Ungaris). Teistes maades on mustlasi vähesel arvul, kuid nende üksikuid rühmi leidub peaaegu kõikjal. Mustlased tavaliselt säilitavad oma keele, mis on lähedane indo-euroopa keelkonna põhja-india rühma keeltele, samuti osalt rändeluviisi ja paljud sellega seotud kultuurilised ja olustikulised iseärasused.

Rahvastest, kes on säilitanud oma põhilise etnilise territooriumi, kuid samal ajal elavad väga hajutatult, võiks nimetada

17

armeenlasi ja tatarlasi. Armeenlasi me juba mainisime eespool. Mis puutub tatarlastesse, kes räägivad türgi-tatari rühma keelt, siis üldse on neid 6,4 miljonit. Suurem osa elab NSV Liidus, kus nad jagunevad mitmeks rühmaks, kes üksteisest keelelt ning kultuurilistelt ja olustikulistelt iseärasustelt tugevasti erinevad. Tatari ANSV-sse on koondunud vähem kui pooled kõigist NSV Liidu tatarlastest. Suuremad tatarlaste rühmad on peaaegu kõigis Kesk- ja Alam-Volga, Uraali, Kesk-Aasia ja Lääne-Siberi oblastites ning isegi Leedu NSV-s. Leedu nagu ka naabruses asuva Poola tatarlased on unustanud oma keele ja kasutavad naaberrahvaste keeli, kuigi on kuni viimase ajani säilitanud olme ja kultuuri omapärased jooned, mis on seotud peamiselt muhamedi usuga.

Seega on tatarlaste ühtsest etnilisest territooriumist tervikuna vaevalt võimalik rääkida; võidakse vaid täheldada nende üksikute rühmade asustusalasid. Ja seegi on seotud raskustega, sest tatarlased elavad paljudes NSV Liidu vabariikides ja oblastites läbisegamini teiste rahvastega. Palju tatarlasi on ka linnades, muu hulgas Moskvas. Välismaal on vähesel hulgal tatarlasi Rumeenias, Bulgaarias, Türgis ja Hiinas.

IV. ETNOSE MAJANDUSLIK ALUS

On täiesti selge, et üht keelt kõnelevate inimeste suure kollektiivi kujunemiseks pole vaja mitte ainult seda, et nad elaksid pikka aega ühel territooriumil, vaid oleksid ka omavahel majanduslikes suhetes. Etnograafia konkreetsed andmed näitavad veenvalt, et iga etnos vähemalt oma kujunemisperioodil koosneb minikollektiividest, kes on omavahel majanduslikes sidemeis. Etnoste kujunemise varasemate astmete uurimises on suur tähtsus etnograafilistel materjalidel, mis puudutavad tas-maanlasi ja austraallasi, kes säilitasid ürgkogukondlikule korrale iseloomuliku eluviisi iseärasused kauem kui teised rahvad. Nende rahvaste põhilisteks sotsiaalmajanduslikeks lülideks enne euroopa kolonisatsiooni olid niinimetatud lokaalsed rühmad, kuhu Tasmaanias kuulus tavaliselt 30—40 inimest ning Austraalias mõnevõrra rohkem — 50—60 inimest. Iga kohalik rühm rändles kindlal territooriumil, mida erialases kirjanduses sageli nimetatakse toitumispiirkonnaks. Rühma liikmed võisid küttida, tegelda kalapüügiga ja korilusega ainult sellel maa-alal. Mõnikümmend kohalikku rühma moodustasid hõimu, kes tavaliselt rääkis omaette keelt või murret. Hõimu kuuluvad kohalikud rühmad nagu ka terved hõimud ei olnud üksteisest eraldatud.

18

Kohalike rühmade koosseis ei olnud püsiv. Abielupaarid koos lastega või ka üksikud noored mehed ja naised läksid sageli ühest kohalikust rühmast teise.

Muidugi tekkis hõimude ja mõnikord ka ühe hõimu kohalike rühmade vahel aeg-ajalt vaidlusi toitumispiirkondade õiguste rikkumise, naiste röövimise, vastastikuste süüdistuste pärast nõidumises jms. Juhtus, et vaidlused põhjustasid relvastatud kokkupõrkeid, mille puhul arvestati aga rangelt reegleid ja kitsendusi ning mis ei olnud peaaegu kunagi väga verised. Kõige sagedamini lõppesid need esimeste haavatutega või äärmisel juhul tapetutega ühel või teisel poolel. Pärast seda algasid rahu-läbirääkimised. Rahu sõlmiti paljudest traditsioonidest, sageli väga keerulistest tavadest kinni pidades.

Tavaliselt elasid kohalikud rühmad ja hõimud rahus. Naa-berrühmad korraldasid sageli ühiseid ajujahte kängurute ja teiste suurte kukkurloomade küttimiseks. Neist kohalike rühmade või koguni mitme naaberhõimu küttide ühistest ajujahtidest võtsid osa ka poolmetsikud dingod — koerad, kes saatsid austraallasi nende rändudel. Kohalikud naaberrühmad ja -hõimud, vahel ka kaugemal paiknevad, külastasid üksteist loodusvarade ühise kasutamise eesmärgil, näiteks et korjata mitmesuguseid söödavaid vilju, juuri ja mugulaid, mida oli võimalik hankida ainult mõningate hõimude territooriumilt. Vastastikku käidi külas ka suurte pidude korraldamiseks, noormeeste ja tütarlaste täisealiseks saamisele pühendatud tavade täitmiseks. Abielud eri rühmade, mõnikord ka eri hõimude liikmete vahel olid tavaliseks nähtuseks. Kuigi tasmaanlasi ja austraallasi iseloomustas naturaalmajandus, oli nende üksikrühmade vahel juba tekkinud vahetus. Tõsi küll, tasmaanlastel oli see nähtavasti algeline ja kujunes üksikesemete juhuslikuks vahetuseks. See-eest austraallastel oli vahetus rühmaiseloomuga ja juba tunduvalt rohkem arenenud. Vahetusesemeiks olid relvad, kivist tööriistad, tarbeesemed, aga ka toormaterjalid, mida leidus vaid Austraalia mandri üksikuis paigus, näiteks mäeahelike rajoonis toodetav tulekivi, kvartsiit ja dioriit, ooker, Austraalias üksnes põhjaosa troopikametsades kasvav bambus, narkootikumi sisaldav taim pitseri jms.

Juba võis täheldada alalisi, nii-öelda traditsioonilisi vahetus-teid, omamoodi «kaubateid» ja isegi kaubanduskeskusi, mida austraallasi uurinud etnograafid nimetavad turgudeks. Sageli ei jäänud vahetusobjektid vahetusega tegelnud isikute kätte, vaid neid

anti edasi hõimult hõimule. Huvitav on see, et paljud hõimud olid põlvest põlve teatud liiki tooraine või valmistoodete hankijaiks, mille eest said teistelt hõimudelt vajalikke asju.

19

Raha austraallastel ei olnud ja vahetus oli naturaalset laadi. Kõiki vahetusoperatsioone nagu ka teisi hõimusiseseid ja hõi-mudevahelisi suhteid ja sidemeid reguleerisid austraallastel tavaõiguse ranged normid. Austraallastel (ja veelgi enam tas-maanlastel) olid esialgsed rahvad — hõimud ja nende sugulas-rühmad — oma kujunemise esmases staadiumis. Kuid ka tollal koosnesid need rahvad inimeste kollektiividest (kohalikest rühmadest), kes olid omavahel majanduslikult seotud. Eri rühmadesse kuuluvate inimeste suhtlemine ühiste ajujahtide, mitmesuguste viljade kogumise ja vahetusoperatsioonide ajal soodustas kahtlemata vanimate rahvaste kujunemist ja liitumist (konsolideerumist). On selge, et majandussidemete arenemine oli etnilise konsolideerumise üks tähtsamaid põhjusi.

Pole vajadust üksikasjalikult peatuda sisemistel majandus-sidemetel, mis kujunesid kõrgemal majandusliku, ühiskondliku ja kultuurilise arengu astmel seisvatel rahvastel. Kogu inimkonna ajaloo vältel need sidemed laienesid ja tugevnesid pidevalt. Suurt osa nimetatud protsessis etendasid mitmesugused kollektiivsed tööd (niisutamine ja kuivendamine, transport, ehitus jne.), iga liiki kaubanduse, liiklusvahendite, ühendusteede ja sidevahendite arenemine. Meie päevil ei ole vist ühtki rahvast ega ühtki kohalikku rühma rahva hulgas, kes oleks oma naabritest majanduslikult täiesti isoleeritud. Sageli on aga juhtunud, et elanikkonna mitmesuguste rühmade vaheliste majanduslike ja etniliste sidemete areng on kulgenud eri suundades. Isegi nendel rahvastel, kes on säilitanud ja laiendanud oma asustuse kompaktset põhitsooni, kaotavad üksikud, eriti väljaspool kodumaad elavad rühmad tavaliselt vahetud majanduslikud sidemed oma etnose peamise massiga. On ilmne, et venelased, kes pidevalt ei ela NSV Liidus, inglased Suurbritannias, poolakad Poolas, hiinlased Hiinas jne., ei ole meie päevil peaaegu üldse majanduslikes sidemetes oma rahva teiste rühmadega. Veelgi enam kehtib see armeenlaste, araablaste, tatarlaste või malailaste suhtes. Kui aga võtta juudid või mustlased, siis ei saa juttugi olla majanduslikest sidemeist nende üksikute rühmade vahel, kes paiknevad laiali peaaegu kogu maailmas, või rahva kui terviku majanduslikust baasist. Juutide ja mustlaste (nagu paljude muudegi rahvaste) üksikud rühmad on majanduslikult hoopis rohkem seotud teiste, naaberrahvastega, kui omavahel. Seega sisemised majanduslikud sidemed on küll iga rahva tekkimise tingimuseks, kuid käesoleval ajal ei saa neid pidada iga etnose iseloomulikuks tunnuseks.

20

V. ETNOSE KULTUURI JA OLME ERIJOONED NING ETNILINE ENESETEADVUS

Kõige tähtsamate etnosi piiritlevate tunnuste hulka kuuluvad ka kultuurilised iseärasused, mis igal rahval ajaloolise arenemise protsessis välja on kujunenud ja mida põlvest põlve edasi antakse. Neid omavahel läbipõimunud erijooni kokku nimetavad etnograafid etniliseks traditsiooniks. Traditsioonid kujunevad ühel või teisel ajaloolisel epohhil seoses iga rahva ühiskond-lik-majanduslike ja looduslike oludega, kuid pärast tekkimist muutuvad tähelepanuväärselt püsivaks ja säilivad kaua isegi siis, kui rahva elutingimused tugevasti muutuvad.

Kuna käesolevas raamatus on mitmesuguste rahvaste kultuurilisele omapärale pühendatud eri peatükk, siis siin ei esita me sellesse küsimusse puutuvaid konkreetseid andmeid, vaid piirdume üksnes mõningate üldiste seisukohtadega, mis aitavad saada vastust küsimusele «mis on rahvas?». Kõigepealt peab märkima, et rahva kultuurilist spetsiifikat ei tule mõista ainult selle sõna kitsas etnograafilises tähenduses kui minevikus kujunenud ainelise ja vaimse kultuuri traditsiooniliste iseärasuste kogumit. Me räägime ühe või teise rahva kultuurilistest saavutustest tervikuna, tema panusest tänapäeva maailma kultuuri. Meie päevil ei määra inimesed oma kuuluvust ühe või teise rahva hulka mitte niivõrd selle järgi, et nad elavad ühesugust tüüpi majades, riietuvad ühelõikelistesse rõivastesse, peavad lugu ühest ja samast söögist või laulavad ühtesid ja samu laule, kuivõrd selle alusel, et nad valdavad oma rahva kultuuripärandit ning on selle progressiivsete loominguliste püüete jätkajaiks majandusliku, ühiskondliku ja kultuurilise tegevuse, teaduse, kirjanduse ja kunsti mitmesugustes valdkondades.

Kultuurilise palge omapära on see põhikriteerium, mis piiritleb rahvaid, kes räägivad ühte keelt, elavad ammusest ajast ühisel territooriumil ja on omavahel majanduslikult tihedasti seotud. Näiteks NSV Liidu loodeosas, Karjalas ja Leningradi oblastis elavad meile juba tuttavad karjalased ja vepslased aastasadu kõrvuti venelastega, on nendega kõige tihedamas majanduslikus kontaktis, kõnelevad sageli igapäevases elus vene keelt, kuid säilitavad mõningad materiaalse ja vaimse kultuuri iseärasused (elamu, toit, rõivad, suuline rahvalooming jms.) ning loevad ennast eri rahvaste hulka kuuluvaks. Samuti on Jugoslaavias: serblased, horvaadid, tšernogoorlased ja bosnialased räägivad ühte ja sama serbohorvaadi keelt, asuvad naaberterri-tooriumidel, neil on ühine majanduslik baas, kuid ikkagi on nad iseseisvad rahvad omapärase kultuuriga. Hiinas asuvad hiina

21

keelt rääkivad hiinlased ja tunganid (huid) läbisegamini maa mitmes rajoonis (vahel ühes ja samas linnas ja külas), kuid erinevad üksteisest oma elukondlikelt ja kultuurilistelt harjumustelt, mis on suurel määral seotud seilega, et tunganid on muhameedlased, hiinlased aga teist usku (buddism, taoism, konfutsianism).

Taolisi näiteid võiks tuua tunduvalt rohkem, aga öeldustki on selge, et võib olla rahvaid, kes elavad ühisel territooriumil, kellel on ühine majanduslik baas ja kes räägivad ühte ja sama keelt, kuid ei ole ega saa olla kahte täiesti ühesuguse kultuuriga rahvast. Kui rahvas kaotab oma kultuurilise eripära, siis ta lakkab iseseisvana eksisteerimast. Just nimelt nii on juhtunud paljude ajaloo areenilt kadunud rahvastega, kes ei surnud välja mitte bioloogiliselt, vaid kelle kultuur sulas täiesti ühte naaberrahvaste omaga. See käib näiteks eespool nimetatud Ida-Euroopa rahvaste kohta, kes on pikkamööda assimileerunud vene rahvasse. Siberi lõunaosas Sajaanide eelmägedes sulasid samojeedi rahvad — motorid (koibalid), kamassid ja osaliselt karagassid XVII—XIX sajandil kultuurilt ja keelelt ühte türgi-tatari keeli kõnelevate naaberrahvastega ja kuulusid edaspidi hakasside, Krasnojarski krai Hakassi autonoomse oblasti põhielanikkonna koosseisu.

Seega iga etnose põhitunnusena tuleb vaadelda just nimelt kultuurilist eripära, mis eranditult igal juhul võimaldab teda teistest rahvastest eraldada. Isegi keel, mida tavaliselt peetakse peamiseks etniliseks määrajaks, on kõige tihedamalt seotud seda kõneleva rahva kultuuriga, kuna vaimne kultuur väljendub alati tunduval määral emakeeles. Paljude nõukogude ajaloolaste arvates kuulub keel kui üks inimtegevuse nähtusi kultuuri hulka

selle sõna kõige laiemas mõistes.1 Neist seisukohtadest järeldub, et etnograafia — rahvateadus — on samal ajal teadus rahvaste kultuurist. Iga rahvast tuleb vaadelda kui ajalooliselt kujunenud inimeste kollektiivi koos territooriumiga, kus see kollektiiv paikneb, koos selle kollektiivi loodud kultuuriga ja keelega, mis seda kultuuri väljendab.

Niisiis tutvusime terve hulga tunnustega, mille poolest eri rahvad on üksteisest eristatavad. Kõik need etnilised määrajad — keel, kujunemis- ja asustusterritoorium, sisemised majanduslikud sidemed ja eriti kultuuriline eripära on igati olulised ükskõik millise etnose iseloomustamisel. Kõigi nimetatud tunnuste vastastikune toime, nende ühine mõju rahva kui ajalooliselt moodustunud ühtsuse kujunemisele ja säilimisele väl-
jendub

22

tuletatud, kuid väga tähtsas ühiskondlikus nähtuses — etnilises eneseteadvuses, mida tuleb tingimata arvestada üksiku inimese või inimeste rühma määramisel ühe või teise rahva hulka kuuluvaks. Sellepärast on täiesti mõistetav, et Nõukogude Liidus üldise rahvaloenduse ajal iga küsitletava rahvuslik kuuluvus või, teisiti öeldes, tema kuulumine teatud rahva juurde pannakse kirja tema enda ütlemise järgi.

Enamikul juhtudel arvab inimene ennast selle rahva hulka, kuhu kuuluvad tema vanemad. Kui näiteks perekonnas räägitakse eesti keelt ja last kogu tema teadliku elu algusest peale ümbritseb eestlastele omane olustikuline ja kultuuriline miljöö, siis täiskasvanuks saades hakkab ta pidama ennast eestlaseks. Etnilise eneseteadvuse määramisel on väga oluline ka see, millises etnilises keskkonnas perekond elab. Kui perekond elab selle rahva hulgas, kuhu ta kuulub, siis niisuguses perekonnas üles-kasvanud laste etnilise kuuluvuse määramine ei tekita mingeid raskusi. Taolistel juhtudel kujuneb etniline eneseteadvus laste arenemise jooksul kuni täisealiseks saamiseni, formeerub tihedas seoses kasvatuse ja haridusega perekonnas, koolis ning seejärel tööl ja kandub edasi põlvest põlve rahva kogu ajaloolise eksisteerimise vältel. Ükskõik missuguse suure või väikese rahva juurde kuuluvate inimeste etniline eneseteadvus on enamikul juhtudel lahutamatult seotud armastusega oma rahva vastu, uhkusega tema sotsiaalsete, majanduslike ja kultuurisaavutuste üle, tema panuse üle maailma tsivilisatsiooni.

Keerulisem on etnilise eneseteadvuse kujunemine neil juhtudel, kui laps kasvab perekonnas, kus vanemad kuuluvad eri rahvustesse. Küsimus sellest, missuguse valib laps — ema või isa rahvuse — lahendatakse siin sõltuvalt konkreetsest olukorrast, milles perekond elab, keelest, mis on valdav nende igapäevases elus, perekondlikest, olustikulistest ja kultuurilistest traditsioonidest ja tavadest ning viimaks ümbritsevast etnilisest keskkonnast. Kui näiteks vene-ukraina segaperekond elab Moskvas, siis tõenäoliselt hakkavad lapsed end pidama venelasteks; kui niisugune perekond elab Kiievis, siis on eeldustepärasem, et pojad ja tütred passi saamisel nimetavad end ukrainlasteks. Teistes võrdseis tingimustes jääb segaperekondades enamasti valdavaks ema rahvuse keel ning elukondlik ja kultuuriline miljöö, millesse kuuluvaks ka lapsed ennast kuni täisealiseks saamiseni peavad. Muide, tuleb arvestada ka nende rahvaste arvukust, kust isa ja ema pärinevad, nende majanduslikku ja kultuurilist arengut ning osatähtsust selle maa ühiskondlik-poliitilises elus, kus perekond elab. Näiteks on loomulik, et venelaste ja teiste NSV Liidu rahvaste segaabieludes sündinud lapsed enamikul

---

1Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973, с. 48.

23
juhtudel peavad end venelasteks, kui nad elavad Vene NFSV-s. Kuid teistes liiduvabariikides elavates niisamasugustes sega-perekondades võivad lapsed valida rahvuse, kes on ülekaalus selles vabariigis, kus nad elavad. Näiteks Eestis nimetavad nad end pigem eestlasteks, Lätis — lätlasteks, Gruusias — grusiin-lasteks jne.

Suurt osa etnilise eneseteadvuse kujunemisel etendab ka üksikisiku, perekonna või terve elanikerühma päritolu. Me juba rääkisime sellest, et paljud rahvad, kes elavad käesoleval ajal hajutatult mitmetes maades ja mitmesuguses etnilises keskkonnas, võtavad sageli üle oma naabrite keele ning ka neile iseloomulikud olme- ja kultuuriharjumused. Kuid sellest sõltumata mäletavad üksikud inimesed, perekonnad või rühmad, kelle esivanemad kuulusid niisuguste rahvaste hulka, veel kaua oma päritolu ning ilmutavad huvi oma endise rahva vastu. Seda täheldatakse näiteks juutidel, kes peaaegu kõikjal assimileeruvad teistesse rahvastesse. Meie päevil erinevate maade juudid enamasti muidugi räägivad ja ka mõtlevad neid ümbritseva elanikkonna keeles, nad peaaegu ei erine viimastest oma olmelt ja kultuurilt ning sageli on ateistidena loobunud isegi vanajuudi religiooni (judaismi) igandeist. Kuid paljud neist peavad end ikkagi juutideks ja ilmutavad suurt huvi juutide elu vastu minevikus ja tänapäeval. Sama toimub ka iirlaste, armeenlaste, tatarlaste, kreeklaste ja paljude teiste rahvastega, kes elavad väljaspool oma etnilist territooriumi, eriti linnades.

Väga komplitseeritud on mitmesuguste rühmade etnilise eneseteadvuse küsimus niisuguste rahvaste juures, kelle koosseisu on suhteliselt hiljuti tulnud asukaid teistest maadest. Niisuguste rahvaste hulka, kes kujutavad endast päritolult omamoodi etnilist konglomeraati, kuulub enamik uusi Ameerika rahvaid, sealhulgas ka kõige suurem neist, ameeriklased ise, kes moodustavad USA põhilise elanikkonna. Teatavasti alustasid eurooplased Ameerika koloniseerimist kohe pärast 1492. aastat, mil Christoph Kolumbus Ameerika avastas. Kuid USA territooriumi asustasid eurooplased tunduvalt hiljem (alles XVII sajandi algusest alates). Aastal 1620 saabus Põhja-Ameerika Atlandi rannikule, hiljem Uus-Inglismaaks nimetatud rajooni, laeval «Mayflower» rühm inglise puritaane-palverändureid, kes olid põgenenud kodumaalt usulise tagakiusamise eest. Alles sellest ajast saabki alguse ameerika rahva enda ajalugu, rahva, kelle esialgse tuumiku moodustasid peamiselt ümberasujad Inglismaalt, Iirimaalt ja Sotimaalt, vähemal määral Madalmaadelt, Saksamaalt ja Prantsusmaalt. 1790. aasta rahvaloenduse andmeil moodustasid USA tolleaegse territooriumi elanikkonnast
24
77% inglise päritoluga, 9% iiri päritoluga, 7% šoti päritoluga ning ligi 2% madalmaade, saksa ja prantsuse päritoluga ameeriklased. Ameeriklaste tänapäeva etniline territoorium Atlandi ja Vaikse ookeani vahel hõivati järk-järgult ja sellega kaasnes elanikkonna — indiaanlaste — väljatõrjumine ja sageli ka hävitamine, samuti varem teiste riikide koosseisu kuulunud maade vallutamine.

Juba euroopa kolonisatsiooni esimestest aastatest peale algas kõige mitmesugusemate rahvaste hulka kuuluvate ja eri keeli kõnelevate Aafrika neegrite sissevedu Ameerikasse orjadeks. USA territooriumile sattunud neegrid hakkasid aja jooksul inglise keelt rääkima ning läksid ameerika rahva koosseisu kui eri-grupp, kes küll 1868. a. juriidiliselt orjusest vabastati, kuid keda ekspluateeritakse ja diskrimineeritakse meie päevini. Kapitalismi kiire areng XIX sajandi teisel poolel tõi sellele maale tohutu hulga immigrante. Maa elanikkond suurenes 40 aasta (1860—1900) jooksul enam kui kaks korda; elanikkonna

üldisest juurdekasvust sel ajal, 44 miljonist inimesest, langes üle 25 miljoni immigrantide arvele. XX sajandi algul moodustasid välismaalased ja nende lapsed 34% USA elanikkonnast. Kõige arvukamalt oli tulnukaid Saksamaalt, neile järgnesid iirlased, inglased ja šotlased, seejärel ümberasujad Skandinaaviamaadest, Itaaliast, Austria-Ungarist ja tsaari-Venemaalt (nende hulgas oli palju poolakaid, juute, leedulasi, valgevenelasi ja ukrainlasi). Möödunud sajandi keskel algas immigratsioon ka Hiinast ja Jaapanist, mõnevõrra hiljem Indiast. Eriti kirju oli suurte linnade (New York, Chicago, New Orleans, San Francisco jt.) etniline koosseis. Neis tekkisid terved kvartalid, peaaegu eranditult asustatud neegrite, juutide, itaallaste, poolakate, hiinlaste ja teiste rahvastega.

Käesoleval ajal langeb USA üle 210 miljonilisest elanikkonnast ameeriklaste arvele 168 miljonit (neist peaaegu 28 miljonit on neegrid ja mulatid). Ameeriklasteks peetakse neid USA kodanikke, kes igapäevases elus räägivad inglise keelt ja ise peavad end ameerika rahva hulka kuuluvaiks, kuigi enamikul juhtudel isegi mäletavad, millal ja missuguselt maalt nende esivanemad on Ameerikasse tulnud. Kõige põlisemateks «sajaprotsen-dilisteks» ameeriklasteks (jänkideks) peetakse kolmeteistkümne Atlandi-äärse osariigi esialgsete asustajate järeltulijaid, kes moodustasid USA põhilise rahva pärast Inglismaaga peetud vabastussõda aastail 1775—1783.

Germaani (inglise, saksa, rootsi, hollandi, taani jt.) keeli kõnelevatest maadest tulnukad muutuvad keelelt, kultuurilt ja etniliselt eneseteadvuselt hoopis kiiremini ameeriklasteks kui ro-

25

maani, slaavi, keldi, balti ja teisi keeli rääkivad ümberasunud (poolakad, iirlased, leedulased, ungarlased jt.).

Erilises ja tegelikult ebavõrdses olukorras on USA-s mehhiklased (7,3 miljonit) ja puertoriikolased (1,4 miljonit), keda diskrimineeritakse koos neegrite ja indiaanlastega (üle 500 000).

Etniline assimilatsioon peaaegu ei hõlma Aasia maadest tulnukaid, kelle järglased säilitavad ka meie päevil USA-s keelelise, olustikulise ja kultuurilise isoleerituse ning kes enamasti ei loe end ameeriklasteks. Kõige suuremad Aasiast USA-sse ümberasunute rühmad moodustavad jaapanlased (ligi 520 000), hiinlased (270 000) ja indoneeslased (ligi 200 000). Seega on USA elanikkonna etniline koosseis ka meie päevil äärmiselt kirju. Mitmesugustest maadest ümberasunute «läbijahvatamise» protsessi üldises «ameerika katlas» ja nende liitumist kurikuulsa ameerika elulaadiga pidurdavad nii immigrantide etniliste traditsioonide püsivus kui ka sotsiaalsed, etnilised, religioossed, keelelised ja muud barjäärid, mis on tekkinud alles Ameerikas. Vähemalt viiendikul USA tänapäeva elanikkonnast on etniliselt kahesugune eneseteadvus, sest nad peavad end ameeriklasteks ja samal ajal säilitavad oma põhirahvale omaseid jooni.

Täiesti mõistetavalt tulenevad siit USA-s laialdaselt levinud mõisted, nagu iiri või juudi, slaavi, itaalia jne. päritoluga ameeriklased.

Sellised kahesuguse etnilise eneseteadvuse nähtused on tavalised ka teistes Põhja- ja Lõuna-Ameerika maades, kus pärast koloniaalikkest vabanemist XIX—XX sajandil kujunesid uued rahvad, kelle koosseisu läksid mitmesugused kohalikud (ameerika) ja juurdetulnud (enamasti euroopa ja aafrika) etnilised elemendid. On huvitav, et Ladina-Ameerika maades on säilinud suured indiaani rahvad, kes räägivad kahte keelt — oma emakeelt ja mõnda euroopa (kõige sagedamini hispaania) keelt. Näiteks Mehhikos on niisugusteks kakskeelseteks rahvasteks asteegid ehk nahuad (1,1 miljonit), maajad (350

000), otomid (480 000) ja mõned teised; Peruus, Ekuadoris ja Boliivias — ketšuad, kelle üldarv ulatub 13 miljonini; Boliivias, Peruus ja Tšiilis aimaraad (ligi 2 miljonit). Peruus moodustavad ketšuad, kes valdavad nii oma emakeelt kui ka hispaania keelt ja tunnevad end üheaegselt nii peruulastena kui ka ketšuadena, ligi poole kogu maa elanikkonnast (peaaegu 7 miljonit). 1975. a. kuulutati ketšua keel võrdselt hispaania keelega Peruu Vabariigi ametlikuks keeleks. Paraguais langeb 2,7-miljonilisest elanikkonnast mestiitside (guaranii indiaanlaste ja hispaanlaste järeltulijate) arvele ligi 95%. Mõisted paraguailased ja guaraniid langevad sel maal peaaegu ühte. On selge, et eespool nimetatud kahesuguse etnilise

26

eneseteadvusega rahvastel eksisteerib seaduspäraselt kakskeelsus, mis on üldse iseloomulik paljude komplitseeritud etnilise koosseisuga maade elanikkonnale.

VI. ERI JÄRKU ETNILISED ÜHTSUSED

Eelöeldut arvestades tuleb rahvaks pidada igasugust ühtsust,, mis kujuneb teatud territooriumil omavahel tegelikes majanduslikes sidemetes olevate ja vastastikku mõistetavat keelt rääkivate inimeste vahel, mis reeglina säilitab kogu oma eksisteerimise kestel teatud kultuurilise eripära ning peab ennast iseseisvaks sotsiaalseks grupiks. Lühidalt võib rahvast määratleda kui teadlikult tunnetatud kultuurilis-keelelist ühtsust. Teaduslikus kirjanduses kohtame kõrvuti terminiga rahvas ka väljendit etniline ühtsus, mis on laiem mõiste. Etniliseks ühtsuseks võib pidada eri rahvaid ja ka päritolult suguluses olevate rahvaste rühmi, kes on meie päevini säilitanud keelte ja mõnede kultuuriliste iseärasuste läheduse. Etniliste ühtsuste kategooriasse võib liigitada ka kohalikud territoriaalsed alajaotused rahvaste puhul, kes räägivad küll ühte keelt ja tunnetavad oma ühist kuuluvust, kuid erinevad enamasti teisejärguliste olustikuliste ja kultuuriliste, aga vahel ka keeleliste tunnuste poolest. Rahvas — see on nagu inimkonna etnilise klassifitseerimise põhiühik, millega kõrvuti eksisteerivad kõrgemat või madalamat järku etnilised ühtsused.

Paljud etnosed osutuvad sageli tihedasti seotuks («kooseksis-teerivaiks») nn. sotsiaalsete organismidega, mille all sotsioloogid mõistavad eri ühiskondi, ühiskondliku arengu iseseisvaid üksusi. Klassiühiskonnas on niisugusteks üksusteks reeglina riigid. J. Bromley tegi ettepaneku nimetada riikidega kooseksis-teerivaid etnosi (rahvaid) etnosotsiaalseteks organismideks (lühendatult ESO). Nii näiteks saksa rahvas moodustab käesoleval ajal kaks iseseisvat ESO-d: üks neist asub Saksa DV-s, teine — Saksa FV-s. Väljaspool neid riike elavad sakslased kuuluvad muidugi saksa rahva hulka, kuid ei kuulu ühegi saksa ESO koosseisu.

Rahvaste territoriaal-kultuurilisi alajaotusi nimetatakse tavaliselt etnograafilisteks rühmadeks ehk etnilisteks alajaotusteks; need võivad, kuigi ilmtingimata mitte alati, kokku langeda keelemurrete levikualadega. Põhja- ja lõuna-suurvenelased on põhilised vene rahva etnograafilised rühmad, ühtlasi murderühmad. Neis mõlemas võib eristada veel mitu etnograafiliselt omanäolist väiksemat rühma, kes erinevad olme ja kultuuri

27

poolest. Niisugused teisejärgulised etnograafilised rühmad on näiteks pomoorid — kalurid ja meresõitjad, kes asustavad Valge mere rannikut, või mitut liiki kasakad Donil, Kubanil, Terekil, Uraalis, Semiretšjes, Siberis ja Kaug-Idas.

Eestlaste hulgas eristatakse etnograafilisi rühmi, kes räägivad kolme põhimurret: neist kõige levinum on põhjaeesti murre; lõunaeesti murre on iseloomulik muistsete Eesti maakondade Sakala ja Ugandi territooriumidele; ranniku murre lähedane soome keelele ning levinud Kirde-Eestis. Omapärase etnograafilise rühma moodustavad setud (ligi 15 000), kes elavad Eesti NSV kaguosas ning naaberrajoonides Vene NFSV Pihkva oblastis.

Niisama mitmekesised on ka kõrgema järgu ühtsused, mis ühendavad mitut lähedasi keeli rääkivat ja lähedaste kultuuri-joontega sugulasrahvast. Niisuguse etnilise ühtsuse näiteks võib tuua kolm idaslaavi rahvast — venelased, ukrainlased (44 miljonit) ja valgevenelased (üle 9,6 miljoni), kes räägivad iseseisvaid, kuid niivõrd lähedasi keeli, et neil on võimalik omavahel vahetult, tõlgi abita suhelda. Ka kõigi idaslaavi rahvaste ainelises ja vaimses kultuuris leidub rohkesti sarnaseid jooni. Kuid venelased, ukrainlased ja valgevenelased kuuluvad veelgi kõrgema järgu — üldslaavi — ühtsusesse, kuhu kuuluvad ka lõunaslaavlased (bulgaarlased, serblased, horvaadid, makedoonlased, tšernogoorlased, bosnialased, sloveenid) ja lääneslaavlased (poolakad, tšehhid, slovakid, sorbid). Kõigi loetletud rahvaste omavaheline mõistmine ei ole enam võimalik või on vähemalt raskendatud, kuid kokkupuutumisel tunnetavad nad elavalt oma keelte sarnasust. Võrdleva keeleteaduse andmed tõendavad veenvalt, et kõik slaavi keeled on pärit ühisest algkeelest, mis eksisteeris meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Etnograafiline sarnasus kõigi slaavi rahvaste vahel ei ole muidugi nii suur nagu slaavlaste iga põhirühma — ida-, lõuna- ja lääneslaavlaste koosseisu kuuluvate rahvaste vahel. Kuid ometi on kõigi slaavlaste materiaalses ja vaimses kultuuris rohkesti ühiseid jooni, mida õnnestub võrdleval etnograafilisel uurimisel välja selgitada. Seega ei peaks olema kahtlust, et kõiki slaavi rahvaid koos tuleb vaadelda kõrgema järgu etnilise ühtsusena, mis eksisteeris täiesti reaalsena veel mõnisada aastat tagasi ja on säilitanud oma sisemised etnilised sidemed meie päevini.

Keeleteadlastele ei kujuta slaavi rühm või haru endast veel süsteemi kõige kõrgemat kategooriat. See haru kuulub laiemasse ühtsusesse — indo-euroopa keelkonda, kuhu peale slaavi keelte kuuluvad ka balti (läti, leedu), germaani, keldi, romaani, iraani, indoaaria (põhjaindia) keeled, samuti eraldi asetsevad kreeka,

28

albaania ja armeenia keeled. Peale selle kuulusid samasse keelkonda mõned hääbunud ehk, nagu neid veel nimetatakse, surnud keeled, mida kõnelesid vanal ajal (umbkaudu kuni IV—V sajandini) paljud Euroopa, Lääne- ja Kesk-Aasia rahvad. Surnud keele näiteks võib tuua ladina keele, mis kuulub itali rühma ja sai keskaja algul kõigi romaani, sealhulgas itaalia, hispaania, kataloonia, portugali, prantsuse, retoromaani, rumeenia, moldaavia jt.2 keelte alguskeeleks. Käibelt on kadunud ka vanakreeka (helleni) keel, mis sai aluseks tänapäeva Kreeka ametlikule riigikeelele (katharevusa), erinedes tunduvalt uuskreeka kõnekeelest (dimotiki). Ajaloo areenilt on lahkunud ka illüüria-traakia keeled, mida vanal ajal rääkisid paljud Kagu-Euroopa rahvad, kes elasid peamiselt Dnepri, Dnestri ja Doonau jõgikonnas ning Balkani poolsaarel.

Kas kõik indo-euroopa rahvad kujutavad endast etnilist ühtsust? Indo-euroopa keelkonna eri harudesse kuuluvaid keeli (näiteks vene ja prantsuse keelt) kõnelevad inimesed mitte ainult et ei suuda üksteist tõlgita mõista (kui nad just ei valda kahte keelt),

---

2Kataloonia keelt kõneleb üle 6,3 miljoni kataloonlase, kes elavad peamiselt Ida-Hispaanias. Retoromaani keelt kasutavad friuulid, ladiinid ja romansid Põhja-Itaalias ja Ida-Šveitsis (kokku üle 400 000). Rumeenlasi arvestatakse ligi 19 miljonit, moldaavlasi ligemale 2,9 miljonit.

vaid ka ei tunneta oma keelte sugulust. Eri keelte ja nende harude sugulust niisuguste suurte süstemaatiliste kategooriate piires, nagu on keelkond, määratakse ainult võrdleva teadusliku analüüsi teel. Etnograafiline sarnasus kõigi indo-euroopa keeli kõnelevate rahvaste vahel (kui seda kunagi on olnud) on meie päevil peaaegu täielikult kadunud. Ainult ränga töö tulemusena, mitmesuguseid indo-euroopa rahvaid puudutavate ajaloolis-etnograafiliste ja arheoloogiliste materjalide hoolika teadusliku analüüsimise teel õnnestub välja selgitada nende materiaalse ja vaimse kultuuri üksikelementide sarnasust. Seega ei saa neid rahvaid koos vaadelda kui tänapäeva etnilist ühtsust. Kuid kauges minevikus (enamiku uurijate arvates III aastatuhandel e. m. a.) oli niisugune indo-euroopa etniline ühtsus tõenäoliselt olemas.

Niisiis küsimus, kas iga keelkonna, keeleharu või -rühma rahvaid võib pidada etniliseks ühtsuseks, tuleb lahendada sõltuvalt sellest, mil määral neid kategooriaid moodustavatel rahvastel on säilinud sarnased kultuurilised iseärasused, etniline omapära, samuti etnilise läheduse tajumine. Paljud slaavi rahvaste etnilise läheduse elemendid on küllalt selgesti jälgitavad ka meie päevil, nii et neid rahvaid võib pidada kõrgema järgu

29

etniliseks ühtsuseks. Sama kehtib ka indo-euroopa keelkonna mõnede teiste harude, näiteks balti haru kohta, mis ühendab päritolult, keelelt ja kultuurilt lähedasi sugulasrahvaid leedulasi (üle 3,2 miljoni) ja lätlasi (1,5 miljonit), või indo-aaria haru kohta, mille keeltes räägivad paljud suured India, Pakistani, Bangladeshi, Sri Lanka ja Nepaali rahvad, sealhulgas ka Põhja-India osariikide hindikeelne elanikkond, keda nimetatakse ka hindustanlasteks (171 miljonit), bengalid (129 miljonit), marat-hid (49 miljonit), pandžaabid (49 miljonit), Bihari rahvad (mait-hilid, magahid, bhodžpurid, kokku ligi 67 miljonit), gudžaratid (32 miljonit), oriad (22,5 miljonit), radžastanlased (14 miljonit), sindhid (12 miljonit), singalid (9,8 miljonit), nepaalid (8,5 miljonit), kašmiirlased (2,7 miljonit) jt. Taolisi rahvaste sugulasrühmi nimetatakse etnolingvistilisteks ühtsusteks.

VII. RAHVASTE KLASSIFIKATSIOON KEELTE JÄRGI

Jutustades mitut järku etnilistest ühtsustest, jõudsimegi välja rahvaste eneste klassifitseerimise juurde. Rahvaid võib klassifitseerida keele, etnilise territooriumi, majanduslike ja kultuuriliste iseärasuste järgi. Kuivõrd keel on rahva kõige kergemini määratav tunnus, on klassifitseerimine just keelte järgi teaduses kõige enam levinud. See klassifikatsioon peab olema genealoogiline, s. t. rahvaid tuleb liigitada keelkondade järgi, mis on seotud ühise päritoluga; viimast tuvastavad keeleteadlased eri keelte sõnavara ja grammatika võrdleva analüüsi teel. Niisugune genealoogiline keelte klassifikatsioon kajastab olulisel määral neid keeli rääkivate rahvaste sugulust ning võib etendada suurt osa nende rahvaste päritolu ja edasise ajaloo tundmaõppimisel.

Tabelis lk. 31—32 on arvulised andmed inimestest, kes räägivad suuremate keelkondade ja nende põhiliste alajaotuste keeli.3 Nende andmetega tutvunud, pole raske näha, et mitte kõik keeled ei kuulu kindlatesse keelkondadesse: mõned neist seisavad eraldi, sest nende sugulus teiste keeltega ei ole tänaseni tuvastatud või on igal juhul

3Need andmed on esitanud N. N. Mikluhho-Maklai nim. NSVL TA Etnograafia Instituudi etnilise statistika ja kartograafia laboratoorium (juhataja S. Bruk) ning avaldatud ajakirja «Советская этнография» 1976. aasta 3. numbris.

kaheldav. Tabelit täiendab maailma rahvaste keeltekaart, kuhu on kantud keelkondade levikualad tänapäeval.

30

Meie päevil loendatakse kogu maakeral ligi kaks tuhat keelt. Seda arvu ei saa pidada väga täpseks, sest paljudel juhtudel on raske tõmmata piire iseseisvate keelte ja murrete vahele. Veelgi keerulisem on määrata keelkondade arvu.

Rahvaste arvukus keelkondade ja rühmade järgi 1975. a. keskel

Üldse elanikkonda	3976,5		
I. Indo-euroopa keeli kõnelevad rahvad	1870,8		
slaavi rühm	270,9		
balti (läti-leedu) rühm	4,67		
germaani rühm	403,9		
keldi rühm	8,7		
romaani rühm		484,0	
albaania rühm		3,63	
kreeka rühm	10,7		
h) iraani rühm	64,0		
i) india (indo-aaria) rühm	604,6		
j) armeenia rühm	4,8		
k) juudid, kes räägivad indo-euroopa keeli	10,9		
II. Kaukaasia keeli kõnelevad rahvad	6,5		
kartveli (gruusia) rühm	3,65		
adõgee-abhaasi rühm • •		0,85	
nahhi (tšetšeeni-inguši) rühm		0,9	
dagestani rühm	1,1		
Baskid	1.1		
Burušaskid	0,05		
V. Semiidi-hamiidi keeli kõnelevad rahvad		192,03	
semiidi rühm		148,93	
kušiidi rühm		15,1	
berberi-liibüa rühm	9,0		
hausa-kotoko (tšaadi) rühm	19,0		
VI. Bantu keeli kõnelevad rahvad	115,0		
VII. Bantuiidseid ja teisi keeli kõnelevad Lääne-Aafrika rahvad	107,4		
idarühm	11.0		
kesk- e. guri rühm	11,0		
lääne- e. atlandi rühm		18,0	
songai rühm			1,3
mande rühm			9,6
ginea (kva) rühm		42,0	
Sudaani kesk- ja idarühm		10,3	
h) kanuri (Sahara) rühm		4,2	
VIII. Niiluse keeli kõnelevad rahvad		14,0	

IX. Khoisani keeli kõnelevad rahvad		0,241
X. Uraali keeli kõnelevad rahvad	23,365	
läänemeresoome, lapi, volga ja permi rühmad	9,14	
ugri rühm	14,2	
samojeedi rühm	0,025	
XI. Altai keeli kõnelevad rahvad	96,86	
türgi-tatari rühm	89,05	
mongoli rühm		4,2
tunguusi-mandžu rühm	3,61	
XII. Korealased	52,39	
XIII Jaapanlased	111,0	
Hiina-tiibeti keeli kõnelevad rahvad		874,73
hiina rühm	827,73	
tiibeti-birma rühm	47,0	
XV. Austroaasia keeli kõnelevad rahvad	115,5	
tai rühm	52,0	
miao-jao rühm	5,5	
vietnami rühm		38,0
moni-khmeri rühm	12,5	
munda rühm		7,5
XVI. Austroneesia (malai-polüneesia) keeli kõnelevad rahvad	195,58	
indoneesia rühm	193,4	
mikroneesia rühm	0,13	
melaneesia rühm	1,25	
polüneesia rühm	0,8	
XVII. Draviidi keeli kõnelevad rahvad		157,11
XVIII. Andamanid	0,001	
XIX. Põhja-halmaheralased ja paapuad	3,3	
XX. Austraalia rahvad (aborigeenid)		0,05
XXI. Ainud	0,02	
Ketid		0,001
Nivhid	0,005	
Jukagiirid ••	0,001	
XXV. Paleoaasia (Tšuktši ja Kamtšatka) rahvad		0,025
XXVI. Eskimo-aleuudi keeli kõnelevad rahvad		0,116
XXVII. Indiaani rahvad	33,0	
na-dene rühm		0,6
algonkini-mosi rühm		0,32
hoka-siuu rühm	0,3	
asteegi-tano rühm	1,46	
makro-oto-mange rühm	1,57	
penuti rühm	3,95	
taraskid	0,07	
h) makrotšibtša rühm	0,45	
i) žee-pano-kariibi rühm	0,55	

j) andi-ekvatoriaalne rühm 18,65
k) mitmesugused indiaanirühmad, kes põhiliselt on üle läinud hispaania, inglise jt. keeltele 5,08
Teised ja tundmatud 6,765
32

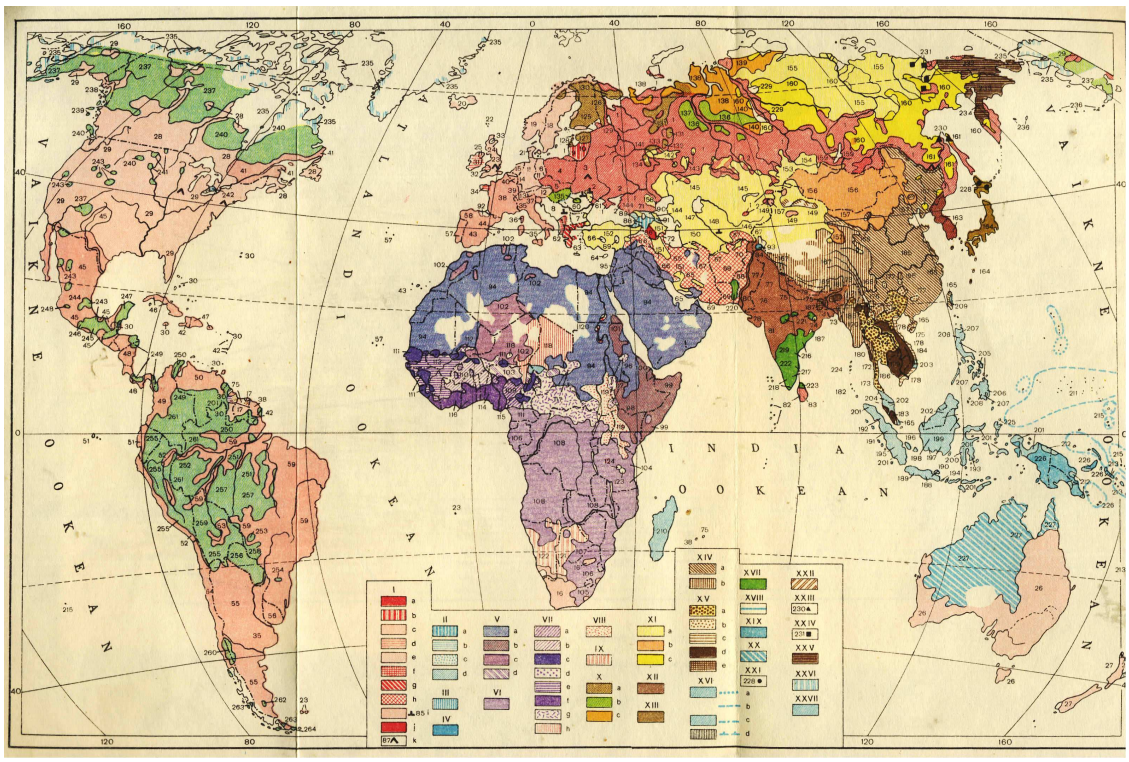

Tänapäeva maailma rahvad (vt. kleebisel).

Kaart on koostatud atlase «Narodõ mira» (1964) andmeil autorite täiendustega.

I. Indo-euroopa rahvad:

slaavi rühm: 1 — venelased, 2 — ukrainlased, 3 — valgevenelased,. 4 — poolakad, 5 — tšehhid ja slovakid, 6 — sorbid, 7 — bulgaarlased, 8 — Jugoslaavia rahvad: serblased, horvaadid, sloveenid, tšernogoorlasedr makedoonlased, bosnialased (Jugoslaavia muhameedlased);

balti rühm: 9 — leedulased, 10 — lätlased;

germaani rühm: 11 — sakslased, 12 — austerlased, 13 — Šveitsi sakslased, 14 — luksemburglased ja elsaslased, 15 — hollandlased ja flaamid, 16 — afrikandrid (buurid) ja inglise keelt kõnelevad lõuna-aafrik-lased*, 17 — hollandi keelt kõnelevad guajaanalased*, 18 — rootslased,. 19 — norralased, 20 — islandlased, 21 — taanlased, 22 — färlased, 23 — inglased, 24 — šotlased, 25 — alsterlased (põhja-iirlased)*, 26 — Austraalia inglased*, 27 — Uus-Meremaa inglased*, 28 — Kanada inglased*, 29 —

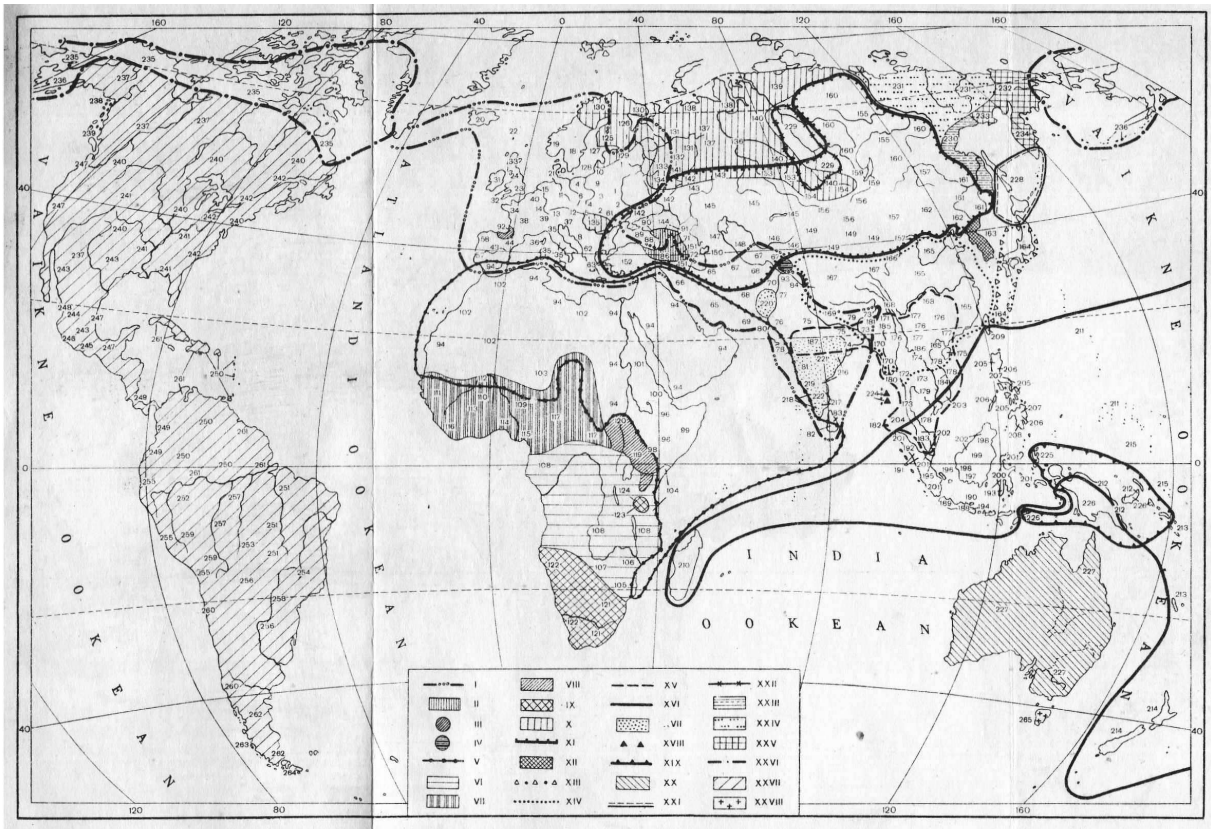

Maailma rahvaste paiknemine XV saj. lõpul.
Kaardi on koostanud S. Arutjunov ja N. Tšeboksarov.
Tähistus nagu kaardil „Tänapäeva maailma rahvad", välja arvatud nr-d 140, 202, 256, 265 (140 – sölkupid ja lõunasamojeedid, 202 – mitmesugused malailaste rühmad, 256 – mitmesugused indiaanlaste rühmad, kes kõnelevad tupii-guaranii keeltes, 265 – tasmaanlased, XIX saj. välja surnud).

USA ameeriklased (kaasa arvatud USA neegrid)*, 30 — inglise keelt kõnelevad Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvad*;

keldi rühm: 31 — iirlased, 32 — uelslased, 33 — gaelid, 34 — bretoonid;

romaani rühm: 35 — itaallased ja Šveitsi itaallased, 36 — korsik-lased, 37 — retoromaanid (ladiinid, friuulid ja romansid), 38 — prantslased, 39 — Šveitsi prantslased, 40 — valloonid, 41 — Kanada prantslased*, 42 — haiitilased ja teised prantsuse keelt kõnelevad Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvad*, 43 — hispaanlased, 44 — kataloonlased, 45 — mehhiklased*, 46 — kuubalased*, 47 — puertoriikolased, dominikaanlased ja teised hispaania keelt kõnelevad Antilli saarte rahvad*, 48 — guate-maallased, kostariikalased ja teised hispaania keelt kõnelevad Kesk-Ameerika rahvad*, 49 — kolumbialased*, 50 — venetsueellased*, 51 — ekuadorlased*, 52 — peruulased*, 53 — boliivlased*, 54 — tšiillased*, 55 — argentiinlased*, 56 — uruguailased*, 57 — portugallased, 58 — galjeegod,. 59 — brasiillased*, 60 — rumeenlased, 61 — moldaavlased;

j) albaania rühm: 62 — albaanlased;

g) kreeka rühm: 63 — kreeklased, 64 — Küprose kreeklased*;

h) iraani rühm: 65 — pärslased, 66 — kurdid, luurid ja bahtiarid, 67 — tadžikid (kaasa arvatud jagnobid ja Pamiiri tadžikid) ja hezareid, 68 —

afgaanid (puštud), 69 — beludžid, 70 — nuristanid (kafirid), 71 — osseedid, 72 —...talõšid ja taadid;

i) india (indo-aaria) rühm: 73 — bengalid ja assamlased, 74 — oriad, 75 — hindi keelt kõnelevad Põhja-India rahvad ja bihaarid, 76 — radžastanlased, 77 — pandžaabid ja lahnda rahvad, 78 — gudžaratid, 79 — nepaalid ja teised pahari rahvad, 80 — sindhid, 81 — marathid, 82 — singalid, 83 — vedad, 84 — kašmiirlased ja šinid, 85 — mustlased;

j) armeenia rühm: 86 — armeenlased;

k) 87 — juudid, kes kõnelevad indo-euroopa keeli.

II. Kaukaasia rahvad:

kartveli (gruusia) rühm: 88 — grusiinlased (kaasa arvatud gruusia juudid);

adõgee-abhaasi rühm: 89 — abhaasid, kabardiinid, tšerkessid, adõ-geelased jt.;

33

nahhi rühm: 90 — tšetšeenid ja ingušid;

dagestani rühm: 91 — avaarid, dargiinid, lesgiinid, lakid ja teised Dagestani rahvad.

92 — baskid.

93 — burušaskid.

V. Semiidi-hamiidi rahvad:

semiidi rühm: 94 — araabia rahvad, 95 — Iisraeli juudid*, 96 — amhaarad, tigred ja tigraid, 97 — assüürlased (aisoorid);

kušiidi rühm: 98 — gallad, 99 — somaalid, 100 — danakilid, 101 — bedžad (kaasa arvatud bišariinid);

berberi-liibüa rühm: 102 — berberi rahvad (kabiilid, rifid, berberid, tuareegid jt.);

d) hausa-kotoko rühm: 103 — hausa rahvad.

VI. Bantu rahvad:

104 — suahiilid, 105 — kosad, 106 — suulud, 107 — betšuaanid, 108 — teised rahvad, kes kõnelevad bantu keeli.

VII. Lääne-Aafrika rahvad, kes kõnelevad bantuiidseid ja teisi keeli:

a) idarühm: 109 — tivid ja teised ida-bantu rahvad;

kesk- e. guri rühm: 110 — mosid, grusid ja teised guri rühma rahvad;

lääne- e. atlandi rühm: 111 — fulbed ja teised atlandi rühma rahvad;

songai rühm: 112 — songaid;

mände rühm: 113 — mandingod ja teised mände rühma rahvad;

ginea rühm: 114 — jorubad, 115 — ibod, 116 — kruud, akanid ja teised ginea rühma rahvad;

Kesk- ja Ida-Sudaani rahvad: 117 — asanded, bagirmid ja teised Sudaani rahvad;

h) kanuri rühm: 118 — kanurid ja tubud.

VIII. Niiluse rahvad:

119 — niloodid (dinkad, nuerid, masaid jt.), 120 — nuubialased.

IX. Khoisani rahvad:

121 — bušmanid, 122 — hotentotid (namad) ja mägi-damaraad, 123 — sandaved, 124 — hatsad.

X. Uraali rahvad:

a) läänemeresoome, lapi, volga ja permi rühmad: 125 — soomlased, 126 — karjalased, 127 — eestlased, 128 — liivlased, 129 — vepslased, 130 — laplased (saamid), 131 — komid (kaasa arvatud permikomid), 132 — udmurdid, 133 — marid, 134 — mordvalased;

b) ugri rühm: 135 — ungarlased, 136 — handid, 137 — mansid;

c) samojeedi rühm: 138 — neenetsid, 139 — nganassaanid, 140 — sölkupid.

34

XI. Altai rahvad:

türgi-tatari rühm: 141 — tšuvašid, 142 — tatarlased, 143 — baškii-rid, 144 — karatšaid, balkaarid, kumõkid ja teised türgi-tatari keeli kõnelevad Põhja-Kaukaasia rahvad, 145 — kasahhid, 146 — kirgiisid, 147 — karakalpakid, 148 — usbekid, 149 — uiguurid, 150 — turkmeenlased,. 151 — aserbaidžaanlased ja mitmesugused türgi-tatari keeli kõnelevad Iraani rahvad, 152 — türklased, 153 — altailased, sorid ja hakassid, 154 — tuvalased ja tofalarid, 155 — jakuudid ja dolgaanid;

mongoli rühm: 156 — Mongoolia RV (Välis-Mongoolia) mongolid: halkad, oiraadid jt.; 157 — Sise-Mongoolia mongolid, 158 — kalmõkid,. 159 — burjaadid;

tunguusi-mandžu rühm: 160 — evengid ja eveenid, 161 — Amuuri-maa ja Sahhalini tunguusi-mandžu rahvad (nanaid, ultšid, orotšid, negi-daallased, orokid, udehed), 162 — mandžuurlased (mandžud).

XII. 163 — korealased.

164 — jaapanlased.

Hiina-tiibeti rahvad:

a) hiina rühm: 165 — hiinlased (han), 166 — huid (tunganid);

b) tiibeti-birma rühm: 167 — tiibetlased (sealhulgas baltid, ladakhid, šerpid jt.), 168 — itsud, nuud, dulunid ja teised tiibeti keeli kõnelevad Hiina rahvad, 169 — nevarid, magarid, gurungid, kirantid ja teised Himaalaja rahvad, 170 — birmalased, 171 — katšinid (tsinpod), naagad,. kuki-tšinid, baro-bodod, 172 — kareenid ja kaiad.

XV. Austroaasia rahvad:

a) tai rühm: 173 — khon-tailased (siiamlased), 174 — laod, 175 — liid, 176 — tšuangid, šanid ja teised Tai rahvad;

miao-jao rühm: 177 — miaod (meod) ja jaod (manid);

vieti rühm: 178 — vietid (kinid) ja mõengid;

ci) moni-khmeri rühm: 179 — khmerid, 180 — monid (talaingid), 181 — khasid, 182 — nikobarid, 183 — senoid ja semangid, 184 — bahnarid ja sedangid, 185 — vaad (kavad ja palaungid), 186 — jumbrid ja teised moni-khmeri väikerahvad;

e) munda rühm: 187 — santalid, mundarid, hood, asurid, birhorid ja teised munda rühma rahvad.

XVI. Austroneesia (malai-polüneesia) rahvad:

indoneesia rühm: 188 — jaavalased (kaasa arvatud tenggerid), 189 — sundalased (kaasa arvatud baduid), 190 — maduuralased, 191 — minangkabaud, 192 — batakid, 193 — bugid ja makassarid, 194 — bali-lased, 195 — kubud ja neile lähedased Sumatra väikerahvad, 196 — orang-lautid (mereränduri d), 197 — bandžarid, 198 — dajakid, 199 — bununid, 200 — toalad, 201 — teised Indoneesia rahvad, 202 — Malai malailased, 203 — tšamid, 204 — maukenid (džakunid, selunid), 205 — tagalid, ilokod, bikolid,

bisaiad ja teised Filipiinide rannikurahvad, 206 — ifugaod ja teised Filipiinide mägirahvad, 207 — aeetad, 208 — morod, 209 — gaošanid, 210 — malagassid (malgašid);

mikroneesia rühm: 211 — mikroneeslased (osaliselt väljaspool kaarti);

melaneesia rühm: 212 — Uus-Ginea ja Bismarcki saarestiku mela-neeslased, 213 — teised melaneesia rahvad (osaliselt väljaspool kaarti);

35

d) polüneesia rühm: 214 — maoorid, 215 — teised polüneesia rahvad (osaliselt väljaspool kaarti).

XVII. Draviidi rahvad:

216 — telugud, 217 — tamilid, 218 — malajalid, 219 — kanarad, 220 — brahuid, 221 — oraonid, 222 — todad, kotad, tšentšud, badagad ja teised draviidi keeli kõnelevad Dekkani väikerahvad, 223 — Tseiloni maurid*.

XVIII. 224 — andamanid (minkpoid, džarvad, õnged jt.).

XIX. Põhjahalmaherlased ja paapuad:

225 — ternatsid, tidortsid ja teised Põhja-Halmahera rahvad, 226 — paapuad.

XX. 227 — Austraalia rahvad (aborigeenid).

XXI. 228 — ainud.

229 — ketid.

230 — nivhid.

231 — jukagiirid.

Paleoaasia rahvad:

232 — tšuktšid, 233 — korjakid, 234 — itelmeenid.

XXVI. Eskimo-aleuudi rahvad:

235 — eskimod, 236 — aleuudid.

XXVII. Indiaani rahvad:

0) na-dene rühm: 237 — atapaskid, navahod, apatšid jt., 238 — tlin-kitid, 239 — haidad;

b) algonkini-mosi rühm: 240 — algonkinid ja neile keeleliselt läheda-sed rahvad;

c) hoka-siuu rühm: 241 — dakootad, 242 — irokeesid;

asteegi-tano rühm: 243 — asteegid (nahuad), juutad, šošonid ja teised sama keelerühma rahvad;

makro-oto-mange rühm: 244 — otomid, 245 — sapoteegid, 246 — misteegid;

penuti rühm: 247 — maajad ja teised penuti rühma rahvad;

248 — taraskid;

h) makrotšibtša rühm: 249 — tšibtšad ja neile lähedased rahvad;

1) žee-pano-kariibi rühm: 250 — kariibid, 251 — žee-indiaanlased, 252 — panod, 253 — bororood, 254 — botokuudid;

* Rahvad, kes kujunesid XVI—XX sajandil.

j) andi-ekvatoriaalne rühm: 255 — ketšuad, 256 — paraguai guaraniid, 257 — sirioonod ja neile lähedased tupii-guaranii rühma rahvad, 258 — guajakiid ja neile lähedased tupü-guaranii rühma rahvad, 259 — aima-raad, 260 — araukaanid, 261 — aravakid, 262 — tšonid (tehueltšid ja onad), 263 — alakalufid, 264 — jamanad.

36

Kõige arvukamalt rahvaid räägib indo-euroopa keeli, millest paljusid juba loetlesime eespool. Germaani rahvaste rühmast nimetagem veel rootslasi (9,4 miljonit), norralasi (4,8 miljonit), taanlasi (5,4 miljonit), fäärlasi (43 000), islandlasi (215 000), hollandlasi (14,2 miljonit) ning Hollandi ja Belgia flaame (5,7 miljonit). Keldi rühma kuuluvad peale meile juba tuntud iirlaste, uelslaste ja gaelide tunduval määral prantslastunud bretoonid (1,3 miljonit). Iraani keeli räägivad afgaanid ehk puštunid (21 miljonit), pärslased (15,4 miljonit), kurdid (9,3 miljonit), tadžikid (6,4 miljonit), beludžid (2,7 miljonit), osseedid (0,5 miljonit) ning mõned teised NSV Liidu, Iraani, Afganistani, Türgi ja Iraagi rahvad. NSV Liidus kõneleb indo-euroopa keeli 84% kogu elanikkonnast.

Indo-euroopa rahvaste naabriteks Ida-Euroopa lõunaosas on kaukaasia keelkonna keeli rääkivad rahvad. Nende keelte neli põhirühma on kartveli (gruusia), adõgee-abhaasi, nahhi (tšet-šeeni-inguši) ja dagestani. Üldse kasutab kaukaasia keeli ligi 2 % meie maa elanikkonnast, sealhulgas grusiinlased (3,6 miljonit), Dagestani mägirahvad (1,2 miljonit), omavahel kultuurilt ja keelelt väga lähedased adõgeelased, tšerkessid ja kabardiinid (kokku 600 000), abhaasid (90 000), tšetšeenid ja ingušid (kokku 800 000). Kaukaasia keelte üldarv ulatub 25-ni; nad erinevad üksteisest väga tugevasti. Mõned teadlased peavad kaukaasia keeltele lähedasteks baski keelt Püreneedes (üle 1,1 miljoni) ja burušaski keelt Hindukušis (50 000).

Põhja-Aafrikas ja Edela-Aasias elavad rahvad, kes räägivad semiidi-hamiidi keelkonna keeli, mis jagunevad semiidi, kušiidi ja berberi-liibüa rühmaks. Semiidi rühma kuuluvad araabia, uusheebrea (ivriit), aramea, amhaara (Etioopia riigikeel, emakeel 13,5 miljonile inimesele), aisoori e. uussüüria (mida räägib ligi 600 000 inimest, sealhulgas üle 24 000 NSV Liidus) ja mõned teised keeled. Kušiidi rühma kuuluvad paljud Ida-Aafrika keeled, sealhulgas somaali, galla, danakili, bedža jt. Berberi-liibüa rühma esindavad Põhja-Aafrika rahvad — kabiilid, rifid, berberid, tuareegid jt. Paljud keeleteadlased lülitavad semiidi-hamiidi keelkonda ka hausa-kotoko rühma keeled, mis on levinud mitmetes Lääne- ja osalt Kesk-Aafrika maades.

Aafrika mandri ida-, kesk- ja lõunaosas on laialdaselt levinud ka bantu keelkonna keeled, mida kõneleb enamik Kongo ja Sairi, Keenia, Uganda, Ruanda, Burundi, Tansaania, Malaavi, Sambia, Mosambiigi, Angoola, Botsvaana (end. Betšuaanamaa), Lesoto (end. Basuutomaa), Svaasimaa, samuti Rodeesia, Lõuna-Aafrika Vabariigi ja tema poolt okupeeritud Namibia (Edela-Aafrika) elanikkonnast. Üks kõige levinumaid bantu keeli on suahiili.

37

Kuigi suahiili on emakeeleks vaid 2 miljonile inimesele, kasutavad seda mitmesuguste rahvaste vahelise suhtlemise keelena peaaegu 40 miljonit inimest (ligi 40% kõigist bantudest). Aafrika lõunaosas on suuremaiks bantu keeli kõnelevaiks rahvaiks suulud (4,9 miljonit) ja kosad (5,5 miljonit). Lääne-Aafrikas liitub bantu keelkonnale terve hulk keeli, mida tavaliselt nimetatakse bantuiidseiks keelteks. Need jagunevad ida-, kesk- ja lääne-(atlandi) rühmaks. Viimasesse rühma kuulub üks kõige levinumaid keeli Nigeerias ja naabermaades — fuli keel, mida kõneleb 12,3 miljonit inimest (fulbed). Teisi lääne- ja kesk-aafrika keeli, mis geograafiliselt piirnevad bantu keeltega, on raske genealoogiliselt klassifitseerida; selgemini eralduvad nende hulgast mände rühm või keelkond, kanuri, songai ja ginea rühmad, kuhu kuuluvad muu hulgas Nigeeria suurimate rahvaste — jorubade (11,5 miljonit) ja ibode (peaaegu 12 miljonit) keeled. Klassifikatsioonis on

eripositsioonil Kesk- ja Ida-Su-daani rahvaste keeled. Eri keelkonda liigitatakse niiluse keeled, mida kõnelevad paljud Lõuna-Sudaani, Uganda, Keenia ja Tansaania rahvad — niloodid jt.

Erilise omapära poolest paistavad silma Lõuna-Aafrika buš-manite (90 000), hotentottide (60 000) ja mägi-damarade (40 000), samuti Tansaania väikerahvaste, küttide-korilaste sandavede (30 000) ja hatsade (ligi 1000) keeled. Mõnedes klassifikatsioonides on kõik nimetatud keeled neis leiduvate eriliste laksuvate häälikute tõttu viidud ühise nimetuse — khoisani keelte alla. Kuid välismaa ja nõukogude keeleteadlaste (teiste hulgas D. Olderogge) andmed näitavad, et see ühendamine ei ole geneetiline. Nähtavasti räägivad khoisani rahvad vähemalt kahe keelkonna — bušmani ehk paleoaafrika (kaasa arvatud hatsa) keeli ja hotentoti keeli, kuhu kuuluvad mägi-damara ja sandave keeled.

Ida-Euroopat ja Põhja-Aasiat asustavad uraali keelkonna keeli kõnelevad rahvad, kes jagunevad läänemeresoome, lapi, volga, permi, ugri ja samojeedi rühmadeks. NSV Liidu piires kõneleb uraali keelkonna keeli üle 2% elanikkonnast. Läänemeresoome keeli räägivad peale eelnimetatud karjalaste, vepslaste ja liivlaste veel soomlased (ligi 5 miljonit) ja eestlased (1,08 miljonit), volga keeli peale mordvalaste marid (559 000), permi keeli udmurdid (704 000), sürjakomid ja permikomid (475 000). Laplased ehk saamid (48 000) elavad NSV Liidus Murmanski oblastis ning Soome, Rootsi ja Norra põhjaosas. Ugri keelte kõnelejate hulka kuuluvad ungarlased e. madjarid (14 miljonit), samuti Lääne-Siberi omavahel lähedased sugulasrahvad handid (21 000) ja mansid (7700). Samojeedi rühma

38

kuuluvad neenetsi (29 000), sölkupi (4000) ja nganassaani (1000 inimest) keeled.

Mõned teadlased peavad uraali keelkonnale lähedaseks altai keelkonda, kuhu kuuluvad türgi-tatari, mongoli ja tunguusi-mandžu rühmad. Nõukogude Liidus kasutab selle keelkonna keeli peaaegu 12% elanikkonnast. Türgi-tatari keeli kõnelevad türklased (37 miljonit), usbekid (12 miljonit), aserbaidžaanlased (10,2 miljonit, neist NSV Liidus üle 4,7 miljoni), tatarlased, kasahhid (üle 6,7 miljoni), uiguurid (umbes 5,5 miljonit Loode-Hiinas ja 173 000 NSV Liidus, Kasahhi, Usbeki ja Kirgiisi NSV-s), turkmeenlased (üle 2,9 miljoni), kirgiisid (1,7 miljonit), baškiirid (1,35 miljonit), jakuudid ja jakuudi keelele lähedast keelt kõnelevad dolgaanid (kokku 300 000), tuvalased (160 000), karatšaid (113 000), hakassid (67 000), altailased (56 000), balkaarid (60 000) ja mõned teised rahvad. Suurimad mongoli keeli kõnelevad rahvad on halkamongolid (1,1 miljonit), Hiina (lõuna-) mongolid (2,1 miljonit), burjaadid (330 000) ja kalmõkid (137 000). Tunguusi-mandžu rühma kuuluvad tugevasti hiinas-tunud mandžud (ligi 3,5 miljonit) ning paljud Ida-Siberi ja Kaug-Ida väikerahvad: evengid ehk tunguusid (25 000), eveenid ehk lamuudid (12 000), nanaid (10 000), ultšid (2400), orotšid (1100), udehed (1500) jt. Uusimate andmete alusel on altai keeltega suguluses korea (52,4 miljonit) ja jaapani (111 miljonit) keeled.

Aasia suurim keelkond on hiina-tiibeti keelkond. Siia kuuluvad hiinlaste (umbes 823 miljonit), hiina keelt kõnelevate tun-ganite ehk huide (5,2 miljonit), samuti tiibeti-birma rahvaste keeled: birmalaste (22,8 miljonit), tiibetlaste (4 miljonit) ja paljude teiste Indo-Hiinat, Kirde-Indiat ja Edela-Hiinat asustavate rahvaste keeled. Veel hiljuti lülitasid paljud keeleteadlased sellesse keelkonda ka vietnamlaste (37,0 miljonit) ja neile lähedaste mõengide (ligi 500 000), tai ja miao-jao rahvaste keeled. Tai keelerühma rahvastest on arvukamad siiamlased ehk khon-tailased Tais (21 miljonit), tšuangid Hiina

Rahvavabariigis (10 miljonit) ja laod Laoses ning Ida-Tais (12,2 miljonit). Miao-sid arvestatakse 4 miljonit, jaosid (mane) — 1,3 miljonit. Need rahvad elavad Hiina lõunaosas, Vietnamis ja Laoses. Uusimad uurimused näitavad, et vietnami, tai ja eriti miao-jao keeled on päritolult seotud Kagu-Aasia moni-khmeri keeltega ja tõenäoliselt ka munda keeltega India idaosas. Kõiki loetletud keeli on võimalik ühendada suurde austroaasia (Lõuna-Aasia) keelkonda. Kõige arvukam rahvas moni-khmeri rühmast on kambodžalased ehk khmerid (8,1 miljonit) ning munda rühmast santalid (4,3 miljonit).

39

Erialases kirjanduses on püstitatud hüpotees, et austroaasia keeled on sugulased indoneesia, mikroneesia, melaneesia ja polüneesia keeltega, mis kuuluvad malai-polüneesia ehk austro-neesia (lõunasaarte) keelkonda. Indoneesia keeli kõneleb enamik Indoneesia rahvaid, sealhulgas jaavalased (62 miljonit), sunda-lased (19 miljonit), malailased (7,6 miljonit), maduuralased (9 miljonit), minangkabaud (5,1 miljonit), bugid ja makassarid (5,2 miljonit), batakid (3,1 miljonit), balilased (2,6 miljonit). Samasse rühma kuuluvad filipiinlased (umbes 40 miljonit) — tagalite (8,6 miljonit), ilokode, bikolite ja teiste Luzoni rahvaste keeled, bisaiade (20 miljonit), ifugaode (280 000) ja neile lähedaste mägihõimude, islamiseerunud morode (2 miljonit)4 ja aee-tade (50 000) keeled, mille kõnelejaid eristatakse peamiselt majanduslike, kultuuriliste ja antropoloogiliste iseärasuste põhjal. Indoneesia keeli kasutavad ka Malaka malailased (6,1 miljonit), Taivani gaošanid (mägilased) (300 000), Kambodža ja Lõuna-Vietnami tšamid (190 000), Madagaskari malagassid (7,9 miljonit). Melaneesia, mikroneesia ja polüneesia keeled on levinud mitmete Okeaania rahvaste hulgas; suuremaid rühmi on Uus-Ginea ja Bismarcki saarestiku melaneeslased (400 000), Saalomoni saarte melaneeslased (150 000), fidžilased (255 000), Uus-Meremaa maoorid (240 000) ja havailased (120 000).

India lõunaosas on austroaasia mundade naabriteks rahvad, kes kõnelevad draviidi keelkonna keeli. Nende hulka kuuluvad telugud (53 miljonit), tamilid (47 miljonit), malajalid (25 miljonit), kannadad (kanarad) (25 miljonit) ja paljud teised. Draviidi keeli räägivad samuti Pakistani ja Lõuna-Afganistani brahuid (600 000) ning Tseiloni maurid (750 000). Isoleeritud olukorras on Andamani saarte põliselanike, Halmahera põhjarajoonide ja nende naabersaarte asukate keeled Ida-Indoneesias, Iriani (Uus-Ginea) ja Melaneesia5 paapuate, Austraalia aborigeenide ja Hokkaido ainude keeled Põhja-Jaapanis. Isoleeritud keeli on ka Siberis; nende hulka kuuluvad keti keel Jenissei jõgikonnas, jukagiiri keel Kolõmal, nivhi keel Amuuri alamjooksul ja Põhja-Sahhalinil, ning Kamtšatkal, Anadõril ja Tšuktšimaal asuvate niinimetatud paleoasiaatide — itelmeenide (1300), korjakkide (7500) ja tšuktšide (13 000) keeled. Kahe viimase rahva keelte vahel täheldatakse sugulust, mis viitab nende ühisele päritolule. Eri keelkonna moodustavad kaugel Kirde-Aasias ja Ameerika

40

polaaraladel elavate eskimote (109 000) ja aleuutide (6000) keeled.

Suuri raskusi esineb Põhja- ja Lõuna-Ameerika indiaanlaste keelte klassifitseerimisel, sest need rahvad on peaaegu täiesti kaotanud nii oma etnilise territooriumi kui ka emakeele. Üldse saab Ameerika mandril ja selle lähedal asuvail saartel eristada ligi 130

4Nimetus «moro» tuleneb sõnast «maurid» — nii nimetasid hispaanlastest Filipiinide vallutajad Hispaania ja Põhja-Aafrika muhameedlasL

5Võimalik, et paapuate ja põhjahalmahera keeled on sugulaskeeled,.

iseseisvat põliselanike keelt. Ameerika keeleteadlane J. H. Greenberg jaotab indiaani keeled kümnesse suurde rühma — suurkeelkonda ehk phylum'i. Põhja-Ameerikas on kõige suuremaiks rühmadeks na-dene keeled, mida kõnelevad USA ja Kanada atapaskid (430 000), algonkini-mosi rühm, mille keeli räägivad neidsamu maid asustavad algonkinid (270 000) ning hoka-siuu rühm, mille keeli kasutavad dakootad (30 000) ja irokeesid (80 000). Kesk-Ameerikas on arvestatavamaid keelerühmi asteegi-tano rühm, mida kõnelevad meile juba tuttavad asteegid, makro-oto-mange rühm, mille esindajad on otomid (480 000), sapoteegid (400 000) ja Mehhiko misteegid (320 000), ning penuti rühm, mille kõige suurem rahvas on maajad.

Isoleeritud olukorras on Mehhikos elava väikerahva taraskide (70 000) keel.

Lõuna-Ameerika põhjaosas on laialdaselt levinud mak-rotšibtša rühma keeled. Keskne koht selles rühmas kuulub tšibtša keeltele, mida kõnelevad rahvad elavad põhiliselt Kolumbias, Venetsueelas ja Ekuadoris (kokku ligi 300 000). Lõuna-Ameerika ülejäänud keeled ühendab J. H. Greenberg kahte rühma — žee-pano-kariibi ja andi-ekvatoriaalsete keelte rühma. Esimese rühma keeli räägivad kariibid (180 000, peamiselt Venetsueelas, Kolumbias, Brasiilias ja Guajaanas), žee-indiaan-lased (55 000 Brasiilias) ja panod (315 000, peamiselt Peruus), samuti Brasiilia—Boliivia piiril paiknevates troopikametsades elavad bororood (4000), botokuudid Kagu-Brasiilias (ligi 100 inimest) ja paljud teised Lõuna-Ameerika aborigeenide hõimud. J. H. Greenbergi klassifikatsiooni järgi räägivad andi-ekvato-riaalseid keeli meile juba tuntud ketšuad ja tupii-guaraniid, samuti Boliivia, Peruu ja Tšiili aimaraad (2 miljonit), Argentiina ja Tšiili araukaanid (400 000), peamiselt Peruu, Kolumbia ja Brasiilia troopikas elavad aravakid (500 000), Patagoonia tehueltšid ja neile keelelt lähedased onad Tulemaalt (40—50 inimest), ning viimaks teised tulemaalaste rühmad — alakalufid ja jahganid e. jamanad (kokku ligi 250 inimest). Käesoleval ajal on kolonisaatorid tulemaalased ja tehueltšid peaaegu täielikult hävitanud, ka on neid haigustesse surnud. Veel säilinud tulemaalaste rühmitused räägivad hispaania keelt.

41

VIII. INIMKONNA ESIALGNE LEVIK JA KEELKONDADE TEKE

Keelte võrdlev uurimine ja nende genealoogiline klassifitseerimine on väga tähtis etnogeneesi (rahvaste päritolu) ja etnilise ajaloo küsimuste lahendamiseks. Etniline ajalugu vaatleb eri järku etniliste ühtsuste moodustumise põhjusi ja tingimusi, nende arenemist ja laialiasumist, vastastikust mõjutamist, killustumist ja liitumist. Etnogeneesi ja etnilise ajaloo probleemid on alati komplekssed, sest rahva enda mõiste on kompleksne, seda määratakse paljude tunnuste põhjal. Peale etnograafide ja keeleteadlaste võtavad nende probleemide läbitöötamisest osa paljude teiste erialade teadlased, sealhulgas ajaloolased, kes uurivad kirjalikke mälestusmärke, geograafid ja arheoloogid, kelle uurimisobjektiks on muistsete rahvaste majandus- ja kultuurielu säilmed. Arheoloogia osa inimkonna ajaloo algetappide valgustamisel on väga suur, kuivõrd neist kaugeist aegadest ei ole meieni jõudnud mingeid kirjalikke allikaid.

Me ei tea täpselt, millal tekkisid esimesed etnilised ühtsused, kuid paljud teadlased oletavad, et need on niisama vanad nagu tänapäeva bioloogiline liik Homo sapiens (pärisinimene) ise, kes uusimate teaduslike andmete järgi on kujunenud 50 000— 40 000 aastat tagasi. Nooremas paleoliitikumis (ehk vanema kiviaja hilisemal perioodil), mis kestis mitukümmend aastatuhandet, asustasid tänapäeva liiki inimesed juba kindlasti tun-

duva osa Aasiast (välja arvatud kaugpõhja ja kõrgmägede alad), kogu Aafrika ja peaaegu kogu Euroopa, peale põhjarajoonide, mis olid siis alles mandrijääga kaetud. Samal ajajärgul algas Austraalia asustamine Indoneesiast ning esimesed inimesed tungisid Kirde-Aasiast üle Beringi väina või sel kohal paiknenud maakitsuse Ameerikasse. Noorema paleoliitikumi minikollektiivide etnilise kuuluvuse kohta ei ole mingeid otseseid andmeid. Nõukogude etnograafi S. Tolstovi püstitatud nn. keelelise pidevuse hüpoteesi kohaselt rääkis inimkond oma ajaloo koidikul paljudes keeltes, mis läksid nähtavasti järk-järgult naa-berterritooriumidel üksteiseks üle ja moodustasid koos nagu ühtse katkematu võrgu.

S. Tolstovi hüpoteesi kinnitab kaudselt see, et mõnedes maades olid iidse keelelise killustatuse jäljed säilinud hilise ajani. Austraalias näiteks eksisteeris kõrvuti mitusada keelt, mida oli raske kindlalt piiritleda. N. Mikluhho-Maklai märkis, et Uus-Ginea paapuatel oli peaaegu igas külas oma keel. Paapuate naa-berrühmade keelte erinevused olid väga väikesed, kuid kaugemate rühmade keeled erinesid üksteisest juba tunduvalt.

42

S. Tolstov arvab, et keelkonnad võisid kujuneda väikeste kollektiivide erinevate keelte järkjärgulise kontsentreerumise protsessis, nende liitumisel suuremateks rühmadeks, mis asustasid maakera valdavamad alad. Teised nõukogude ja välismaa keeleteadlased oletavad, et keelkonnad tekkisid tavaliselt ühe aluskeele iseseisva jagunemise käigus seda keelt rääkijate laiali-asumise teel või assimilatsiooniprotsessis tema kokkupuutumisel teiste keeltega. Selle tagajärjel siginesid aluskeelde kohalikud murded, mis edaspidi võisid saada iseseisvaiks keelteks.

Etnogeneesi probleemide mõistmiseks on väga tähtis teada keelkondade moodustumise aega. Mõned nõukogude uurijad — arheoloogid ja etnograafid — oletavad, et keelkondade kujunemine võis alata juba noorema paleoliitikumi lõpul või mesoliitikumis (keskmisel kiviajal). Inimkonna sel ajajärgul toimunud laialiasumisel võisid sugulaskeeled, aga võib-olla ka üksikute suuremate etniliste ühtsuste keeled levida väga laialdastele territooriumidele.

Vastavalt nõukogude keeleteadlaste V. Illitš-Svitõtši ja A. Dolgopolski hüpoteesile kujunes enam kui 10 000 aastat tagasi mesoliitikumis Vahemere idarannikul ja selle lähisaladel vanim keelkond — nostraatiline ehk borea keelkond, millest edaspidi arenesid paljud omavahel suguluses olevad Lääne- ja Põhja-Euraasia, samuti Põhja- ja Ida-Aafrika keeled (indo-euroopa, kartveli, semiidi-hamiidi, draviidi, uraali, türgi, tun-guusi-mandžu, võimalik, et ka korea ja jaapani, nivhi, jukagiiri, tšuktši-kamtšatka (paleoaasia) ja eskimo-aleuudi keeled). Nostraatiliste keelte levimine toimus tõenäoliselt nii tänapäeva inimeste sarnaste inimeste ümberasumise kui ka mitmesuguste hõimurühmade vaheliste kontaktide näol. On alust oletada, et Kagu-Aasias kujunes ligikaudu samal ajal teine vanim keelkond (või keeletüvi) — vaikse ookeani keelkond, mille diferentseerumine pani aluse hiina-tiibeti, austroaasia ja austroneesia keelte arengule. Teised teadlased (nende hulgas paljud nõukogude keeleteadlased) arvavad, et keelkondade moodustumise kõige tõenäolisemaks ajaks on esiajaloo hilisemad perioodid, mis vastavad arheoloogilises periodiseerimises neoliitikumile (nooremale kiviajale) ja pronksiajale (V—III aastatuhat e. m. a.). Muistsete keelkondade moodustumine sel ajal oli seotud ränd-levate, peamiselt karjakasvatajate hõimude eraldumisega ja nende intensiivse ümberpaiknemisega, mis tugevdas keelelist diferentsiatsiooni ja assimilatsiooni. Muide, tuleb märkida, et nende

seisukohtade vahelised erinevused ei olegi nii suured, sest eri keelkondade tekkimine ei toimunud üheaegselt ja kujutas endast väga pikaajalist protsessi.

43

Tõenäoliselt kujunesid teistest varem etnilised ühtsused, kes rääkisid keeli, mis käesoleval ajal on säilinud ürgaegse oiku-meeni — inimestega asustatud maismaa (kr. oikumene — asustatud maa) äärealade väikestel rahvastel. Need keeled paistavad silma foneetika ja grammatika suure mitmekesisuse poolest ja moodustavad omavahel sageli märkamatuid üleminekuid, mis võib-olla kuuluvad ürgaegse keelelise pidevuse ajajärku. Niisuguste keelte hulka, mida on väga raske genealoogiliselt klassifitseerida, kuuluvad meile juba tuntud Ameerika indiaanlaste, «Siberi paleoasiaatide», austraallaste, Uus-Ginea paapuate, bušmanite ja hotentottide ning paljude Lääne-Aafrika rahvaste keeled.

Oikumeeni keskaladele lähemal kujunesid suured keelkonnad nii esialgsete algkeelte diferentsiatsiooni kui ka teist päritolu keeltega segunemise teel. Ees-Aasias, Ida- ja Põhja-Aafrikas levisid vähemalt IV aastatuhandest e. m. a. alates semiidi-ha-miidi keeled, mille hulka kuulusid Niiluse oru vanade egiptlaste keel, Mesopotaamia akadlaste, babüloonlaste ja assüürlaste keeled, Vahemere idaranniku vanade juutide ja foiniiklaste keeled, samuti hiljem kujunenud Põhja-Aafrika berberite, Ida-Aafrika kušiitide, amhaarade ja teiste Etioopia semiitide ning lõpuks araablaste keeled. Araabia rahvaste tähtsus Vahemeremaade, Põhja-Aafrika, Ees- ja osalt Lõuna-Aasia ühiskondlik-majanduslikus, kultuurilises ja etnilises ajaloos oli suur. Semiitide-hamiitide naabreiks Aafrika idaosas olid bantu keeli rääkivad rahvad, kes pikkamööda levisid üle kogu Aafrika mandri lõunaosa. Semiidi-hamiidi keeltest põhja pool kujunesid kaukaasia keeled, mida kauges minevikus rääkis Gruusia ning teiste Tagaja Põhja-Kaukaasia maade elanikkond.

Nõukogude keeleteadlane akadeemik N. Marr püstitas hüpoteesi, mille kohaselt kaukaasia (või tema terminoloogia järgi jafetiidi) keeli rääkisid paljud muistsed Vahemeremaade ja Ees-Aasia rahvad, sealhulgas etruskid Itaalias, pelasgid Balkani poolsaare lõunaosas ja sumerid Mesopotaamias, kes rajasid IV— III aastatuhandel e. m. a. maailma ühe kõige varasema tsivilisatsiooni.

Musta mere äärses stepi- ja metsastepivööndis, eriti Doonau jõgikonnas ja Balkani poolsaarel, samuti Väike-Aasias ja Taga-Kaukaasias arvavad paljud nõukogude ja välismaa uurijad olevat kujunenud indo-euroopa keeli, mis III—II aastatuhandel e. m. a. levisid siit üle kogu Euroopa Atlandi ookeani, Põhja- ja Läänemere rannikuni. Ida suunas asustasid indo-euroopa keeli rääkivad rahvad tohutud alad Ida-Euroopa lõunaosas, Kesk-Aasias ja Lõuna-Siberis, samuti Iraanis, jõudes II ja I aastatuhande

44

vahetusel e. m. a. Induse jõgikonda ning levides edaspidi kogu Hindustani poolsaare põhjaosas. Peale meie päevil eksisteerivate keelte kuulusid indo-euroopa keelkonda paljud nüüd juba käibelt kadunud keeled, sealhulgas itali (kaasa arvatud ladina keel), juba nimetatud illüüria-traakia, tohhaari (Kesk-Aasias) ja heti-luvi keeled (Väike-Aasias II aastatuhandel e. m. a.). Loode-Indias puutusid indo-euroopa hõimud kokku draviidi rahvastega, kes III aastatuhandel e. m. a. lõid kõrgeltarenenud Harappa ja Mohenjo Daro kultuuri, hiljem aga asustasid kogu Hindustani poolsaare lõunaosa ja tungisid Tseilonile.

Ida-Euroopas puutusid muistsed indoeurooplased juba III— II aastatuhandel e. m. a. kokku hõimudega, kes rääkisid soome-ugri keeli, mis, nagu me teame, koos samojeedi sugulaskeeltega moodustavad uraali keelkonna. Paljude keeleteadlaste arvates on uraali keelkonna kujunemise ala Lääne-Siberis, kust neid keeli kõnelevad rahvad liikusid

Euroopa põhjaossa kuni Skandi-naaviani ja Baltikumini. Tuntud soome teadlane M. A. Castren ja mõned teised keeleteadlased lülitasid uraali keeled suuremasse keeleühtsusesse — uraali-altai keelkonda, kuhu kuuluvaiks nad pidasid ka altai keeli, mis kahtlemata on kujunenud Sise-Aasias. Siit rändasid tunguusi rahvad seoses põhjapõdra-kasvatuse arenguga kaugele põhja kuni Põhja-Jäämere rannikuni, türgi-tatari ja mongoli rändkarjakasvatajad aga kaugele läände kuni Ida-Euroopani ja Väike-Aasiani ning itta Põhja-Hiinani. Muitsetele altailastele ja nende sugulasrahvale korea-lastele lähedased jaapanlaste esivanemad asusid meie ajaarvamise esimestel sajanditel Jaapani saartele, kus kohtasid lõunapoolse päritoluga ainu ja indoneesia hõime.

Muistsete türgi-tatari, mongoli ja tunguusi-mandžu hõimude naabreiks Sise- ja Ida-Aasias olid hiina-tiibeti keelkonna rahvaste esivanemad, kes algselt asustasid tõenäoliselt Lääne- ja Kesk-Hiinat kuni Qinlingi mägedeni lõunas. Alates III aastatuhandest e. m. a. hakkasid selle keelkonna mitmed hõimud liikuma lõuna poole ning pikapeale asustasid Tiibeti, Lõuna-Hiina ja osaliselt Indo-Hiina territooriumi. Veelgi rohkem lõuna pool elasid austroaasia ja austroneesia hõimud. Arvatavasti kuulus austroasiaatide valdusse algselt Edela-Hiina ja Indo-Hiina äärmine põhjaosa; austroneeslased elasid ida pool, Vaikse ookeani rannikul. Vanahiina allikad lülitasid viimased juee hõimude koosseisu, kes asustasid laialdaselt Ida-Aasia lõunaosa. Juba II aastatuhandel e. m. a. levisid austroasiaadid kogu Indo-Hiinas ja jõudsid Ida-Indiasse, kus panid aluse munda rahvastele. Austroneeslased aga, kes olid suurepärased meresõitjad, hõivasid Taivani, Filipiinid ja kogu Indoneesia, kus nad assimileeri-

45

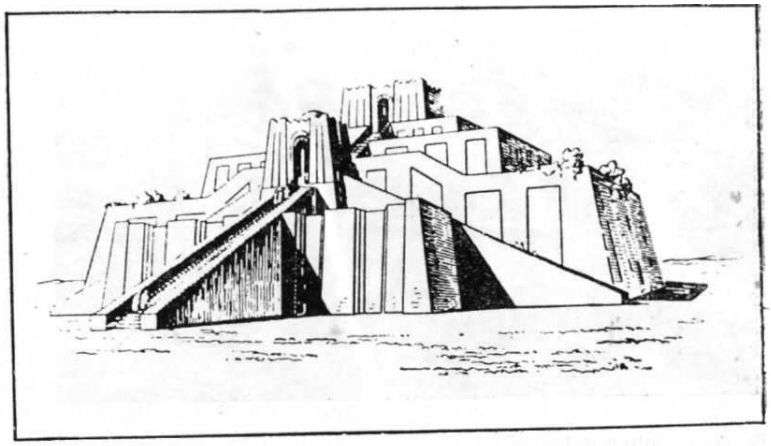

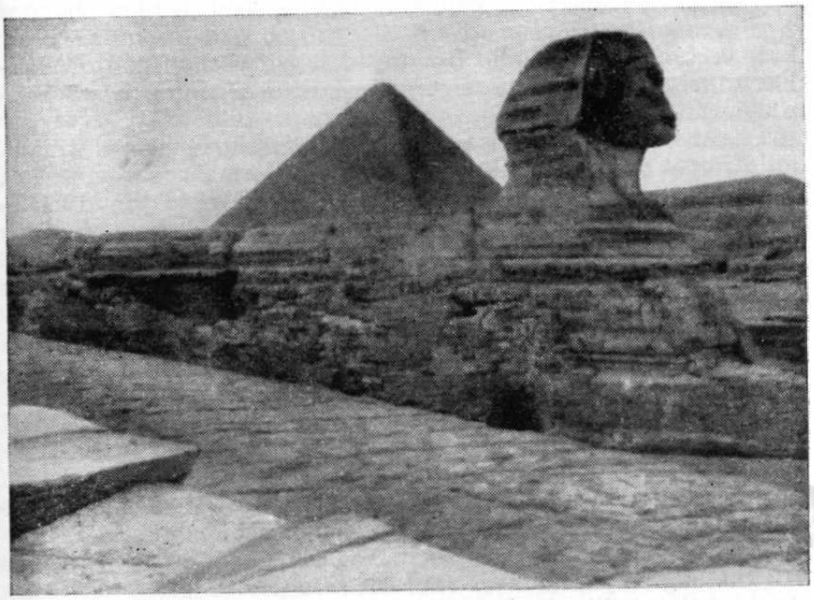

Maailma vanimate tsivilisatsioonide muistised:
1 — tsikuraat sumeri linnas Uris (III aastatuhandest e. m. a.);
2 — vanaegiptuse sfinks ja püramiid (III aastatuhandest e. m. a.).

sid vanemad, oletatavasti paapuatele lähedased hõimud. Tõenäoliselt juba I aastatuhandel e. m. a. asustasid tulnukad Indoneesiast Madagaskari. Samal ajal algas austroneeslaste asumine Okeaania loendamatuile saartele. Võimalik, et nende julgete meresõitjate üksikud rühmad jõudsid Ameerika rannikule.

IX. MUISTSETE RAHVASTE ETNILINE AJALUGU

Keelkondade tekkimisega ei lõppenud maailma rahvaste etniline ajalugu. Juba kõige suuremate keelerühmade levimise perioodil toimus mitmesuguste rahvaste intensiivne

vastastikune mõjutamine, nende diferentsiatsioon ja assimilatsioon, ühtede rahvaste kadumine ja teiste kujunemine. Näiteks kui indoeurooplased levisid Euroopas, kohtasid nad seal varasemat elanikkonda, kes tõenäoliselt pärines juba nooremast paleoliitikumist ja mesoliitikumist ning rääkis meile tundmatuid keeli, mida võiks tinglikult nimetada «paleoeuroopa keelteks». Paljud keeleteadlased arvavad, et germaani keeled kujunesid indo-eurooplaste assimilatsiooniprotsessis mingit varasemat keelt, nn. substraatkeelt rääkinud rahvastikuga (lad. substratum — aluskiht, alus). Taolise substraadi jälgi võib märgata ka balti rahvaste — muistsete preislaste, leedulaste ja lätlaste keeltes. Võimalik, et paleoeurooplaste viimasteks jäänukeiks olid kuni meie ajaarvamise II aastatuhande alguseni elanud Sotimaa piktid, keda meenutavad keskaja kirjanikud ja kellest jutustavad šoti rahvapärimused.

Ida-Euroopa põhjaosas assimileeriti paleoeurooplased nähtavasti mitte ainult indoeurooplaste, vaid ka soomeugrilaste poolt, kes juba neoliitikumis (III-II aastatuhandel e. m. a.) levisid Uraalidest ja Volga-Kaama äärest põhja ja läände, jõudes Läänemereni. Läänemeresoome keeltes (eesti, soome, karjala jt.) eristavad nõukogude keeleteadlased substraati, mis on võib-olla ühesugune läti-leedu keelte paleoeuroopa substraadiga. Hiljem (tõenäoliselt alles I aastatuhandel e. m. a.) läksid soome-ugri keelele üle laplased (saamid), kelle esivanemad rääkisid mingit teist keelt, mis võis olla lähedane samojeedi keeltele. Liikudes edasi põhja poole, assimileerisid ugri ja samojeedi hõimud Lääne-Siberi taiga ja tundra tolleaegse elanikkonna, kelle keeled olid võib-olla lähedased jukagiiride keeltele. Jenisseist ida pool sulasid jukagiirid lõunast sinna rännanud tunguuside ning hiljem (I aastatuhande lõpus m. a. j.) türgi-tatari keeli rääkivate jakuutide hulka, kelle esivanemad olid elanud Baikali ümbruses. Siberi äärmises kirdeosas assimileerisid tšuktšide ja korjak-

46

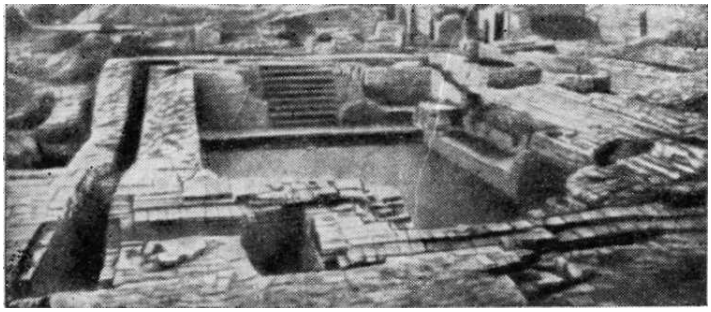

Bassein Mohenjo **Daros.**

kide esivanemad, kes olid tunguusidelt üle võtnud põhjapõdra-kasvatuse, peamiselt mereloomade küttimisega tegeleva varasema eskimo elanikkonna.

Teisiti kulgesid muinasajal etnilise diferentsiatsiooni ja assimilatsiooni protsessid oikumeeni lõunapoolsemais osades. Seoses IV—II aastatuhandel e. m. a. maaviljeluse alusel tekkinud varajaste klassiühiskondadega ning vanimate riikidega Tigrise ja Eufrati, Niiluse, Induse, Amudarja ja Huanghe jõgikondades, samuti mõnedes naabermaades,

tekkisid siin suurte rahvaste tihenemise kolded, järk-järgult lülitasid need rahvad oma koosseisu mitmesugust etnilist elementi. Nende hulgas oli mitmesuguste keelkondade esindajaid: oletatavasti jafetiidi sumerid, semiidi akadlased ja vanad egiptlased, indo-euroopa hetid Väike-Aasias ning horesmlased Amudarja alamjooksul ja Araali kaldail, draviidid, kes lõid Harappa ja Mohenjo Daro tsivilisatsiooni, Yini dünastia perioodi (XVII—XI saj. e. m. a.) hiinlased. Hiljem, juba I aastatuhandel e. m. a. hakkasid taolise etnilise konsolideerumise keskuste osa etendama Babüloonia ja Assüü-ria, Elam ja Vana-Pärsia, Urartu Taga-Kaukaasias, Põhja-India riigid Gangese jõgikonnas, Vana-Kreeka (Hellas), Ees- ja Kesk-Aasia hellenistlikud riigid, mis tekkisid Aleksander Suure impeeriumi varemeil, ja viimaks Rooma, kes ühendas algul oma võimu alla kogu Itaalia, meie ajaarvamise alguseks aga ka suurema osa Vahemeremaid.

48

Nimetatud vanaaja riikide naabriteks stepi- ja poolkõrbe-vööndis olid mitmesugused karjakasvatajad rand- ja poolrand-rahvad, kelle hulka Põhja-Aafrikas ja Edela-Aasias kuulusid semiidi-hamiidi keeli kõnelevad liibüa (berberi), kušiidi, juudi ja muinasaraabia hõimud, Ida-Euroopa lõunaosas, Kesk-Aasias ja Lõuna-Siberis — indo-euroopa (iraani) keeli kõnelevad sküüdid, sarmaadid ja sakid ning Sise-Aasias hunnud (hunnid), sjanbid ja teised etnilised rühmad, kes kõnelesid türgi-tatari ja mongoli keeli. Need hõimud häirisid oma kallaletungidega pidevalt naaberriike, tungides sageli sügavale nende territooriumile. See põhjustas intensiivset etnilist segunemist ja sageli uute rahvaste tekkimist. Viimastel sajanditel e. m. a. alustasid hunnid, kelle hiinlased olid oma piiride äärest eemale tõrjunud, liikumist läände, tõmmates kaasa teisi türgi-tatari hõime ja assimileerides iraani keeli rääkivaid stepirahvaid.

Aafrika ja Aasia, samuti Austraalia, Okeaania ja Ameerika troopiliste ja lähistroopiliste alade muistsete rahvaste etnilisest ajaloost teame me võrdlemisi vähe. Varaste klassiühis-kondade kolded, koos sellega ka suurte rahvaste konsolideerumine oikumeeni neis osades tekkis hiljem, paljudes maades aga ei tekkinudki enne euroopa kolonisatsiooni algust. Kuid Põhja-Aafrikas oli juba I aastatuhandel e. m. a. mitu iseseisvat riiki: Kartaago, mille olid rajanud muinasheebrea keelele lähedast semiidi keelt kõnelevad väljarändajad Foiniikiast, Mauretaania ja Numiidia, mille asutasid liibüalased. Kui roomlased 146. a. e. m. a. vallutasid Kartaago, muutusid need riigid pärast visa võitlust Rooma valdusteks. Juba mitu sajandit enne meie ajaarvamist algas klassiühiskonna arenemine kaasaegse Etioopia territooriumil. Üks siin kujunenud riikidest — Aksum — saavutas kõrgeima õitsengu IV sajandil m. a. j., mil tema valdused läänes ulatusid Meroe riigini Niiluse orus ja idas «Õnneliku Araabiani» (tänapäeva Jeemen). I aastatuhandel m. a. j. kujunesid tugevad riigid Lääne-Sudaanis (Gaana, Mali, Songai ja Bornu); hiljem rajati riigid Ginea rannikul (Ašanti, Dahomee, Kongo jt.),1 lääne pool Tšaadi järve (hausa rahvaste riigid) ja Aafrika mandri paljudel teistel aladel. Nende riikide rajajaiks olid rahvad, kelle keeled kuulusid mitmesugustesse keelkondadesse ja rühmadesse, kuid igal juhul oli tegemist etnilise konsolideerumisega. Tulemusena hakkasid kujunema Aafrika suured rahvad, kes eksisteerivad ka meie päevil.

Indias toimus I aastatuhandel e. m. a. ja meie ajaarvamise esimestel sajanditel draviidide, mundade ja indoaarialaste intensiivne segunemine ja vastastikune mõjutamine. Lõuna poole liikudes assimileerisid need rahvad nähtavasti varasema põlis-

49

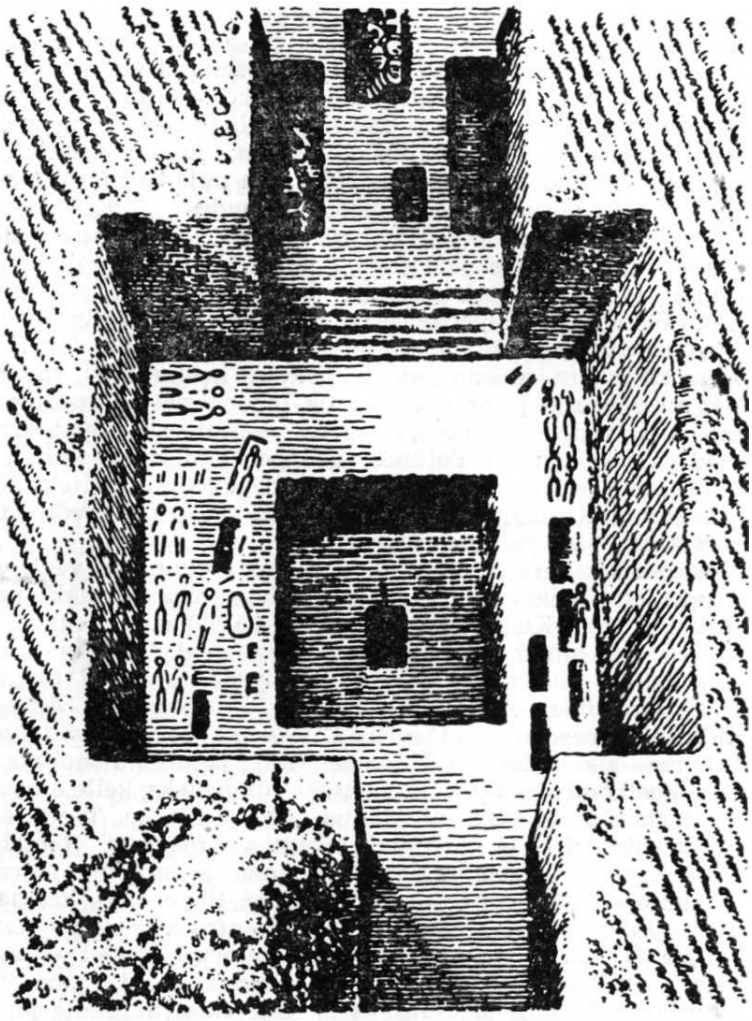

Yini valitseja hauakamber (välja kaevatud Anyangis Hiina põhjaosas).

elanikkonna, kes kõneles meile tundmatuid keeli, mis grammatiliselt ehituselt võisid olla lähedased andamanide, põhjahalma-heralaste ja paapuate keeltele. Nende põliselanike viimasteks jäänukiteks on tõenäoliselt Tseiloni vedad, kes on üle läinud naabrite — põhjaindia päritoluga singalite keelele, samuti mõned Lõuna-India hõimud (tšentšud, mudugarid jt.), kes kaasajal räägivad mitmesuguseid draviidi murdeid.

Mitmesuguste rahvaste sissetungimine loodest Indiasse jätkus peaaegu kogu ajaloo vältel. IV—II sajandil e. m. a. pärast Aleksander Suure India sõjakäiku tekkisid Indial sidemed hellenistlike maadega, millega kaasnes kreeka ja partia (pärsia) elementide sissetung. Hiljem, II sajandi lõpul e. m. a. algas iraani keeli kõnelevate sakkide ümberasumine Indiasse, kelle riik hõlmas Gudžarati, Sindhi ja osa Radžastani. Meie ajaarvamise I sajandi keskel toimus uus, sakkide sugulasrahva kušaanide sissetung. Kušaani riik hõlmas suure osa Gangese ja Yamuna (Džamna) jõgede vahelisest alast,

Pandžabi, Kašmiri, samuti Afganistani ning paljud Kesk-Aasia alad, kaasa arvatud Ida-Turkestan (Xinjiang).

Seega liitus India elanikkonna koosseisu palju uusi etnilisi elemente. Nende ja kohaliku elanikkonna segunemise tagajärjel tekkis uusi etnosi, nagu näiteks gudžaratid, džatid, radžpuudid, võimalik, et ka todad jt. Väärib rõhutamist, et India vana- ja keskaja riikide loomisest nii nagu ka tema ereda ja rikka kultuuri arengust võtsid osa kõige erinevamad rahvad, kes kõnelesid mitmesugustesse keelkondadesse kuuluvaid keeli.

Ida- ja Kagu-Aasia vanima etnilise ajaloo põhietappidest me juba rääkisime. I aastatuhandel e. m. a. jätkus siin vanahiina varase klassiriigi areng, mille majandus-, poliitika- ja kultuuriajaloos ei etendanud aktiivset osa mitte ainult hiinlased ise, vaid ka teised rahvad. Põhjapoolsed neist kõnelesid türgi-tatari, mongoli ja mandžu, lõuna- ja läänepoolsed — tiibeti-birma, tai, miao-jao, moni-khmeri ja indoneesia keeli. Tänapäeva Hiina territoorium lõuna pool Qinlingi mäeahelikku ei olnud meie ajaarvamise I aastatuhande keskpaigani etniliselt hiinaline. Korea etnilises ajaloos, kus esimestel sajanditel e. m. a. kujunes ka klassiühiskond, osalesid samal kombel lõunas juee (indoneesia), põhjas paleoaasia ja läänes muinasaltai hõimud; viimaste keel sai korea keele arenemise aluseks. Jaapanis tekkisid esimesed riigid veelgi hiljem (juba I aastatuhandel m. a. j.), nende elanikkonna koosseisu läksid ainud, indoneeslased ja Koreast ümberasunud muinasjaapani hõimud.

Indo-Hiinas ja Indoneesias hakkab klassiühiskond kujunema meie ajaarvamise künnisel ja esimestel sajanditel muistsetel

50

vietidel (hiina keeles juee) — tänapäeva vietnamlaste esivanematel, neist lõuna pool elavatel indoneesia tšamidel, austro-aasia khmeridel ja monidel, Sumatra saare mõnedel malai rahvastel ja jaavalastel. Kagu-Aasia esimeste riikide tekkimises etendasid märgatavat osa ümberasujad Indiast ning paiguti (Vietnamis) ka Lõuna-Hiinast. Hiljem, juba I aastatuhande lõpul m. a. j. moodustuvad birmalaste ja tailaste riigid, kes olid tulnud Indo-Hiinasse põhja poolt, tõrjudes ja assimileerides varasemaid mone, khmere ja indoneeslasi. Kagu-Aasia mandriosa etniline koosseis jäi kogu ajaloo vältel äärmiselt kirjuks, samal ajal kui saartel (Indoneesias ja Filipiinidel) rääkis enamik rahvaid ainult austroneesia keelkonna keeli. Filipiinidelt ja Indoneesiast asustasid austroneeslased I aastatuhandel m. a. j. kogu Okeaania, moodustades siin kolm keelerühma: melanee-sia, mikroneesia ja polüneesia. Ida-Indoneesias, Uus-Gineal ja mõnedel teistel Melaneesia saartel assimileerisid nad varasemad paapua hõimud. Polüneesia idapoolsete saarte (eriti Liha-võttesaare) asustamisest võisid mõnede uurijate (näiteks Norra etnograafi ja reisija Thor Heyerdahli) arvates osa võtta üksikud Ameerikast tulnute rühmad.

Ameerika varasemat etnilist ajalugu tunneme väga vähe. Teatavasti jõudis esialgne asustus sellesse maailmajakku paleoliitikumi lõpul Kirde-Aasiast (30 000—25 000 aastat tagasi). Tõenäoliselt on olnud mitu üksteisele järgnenud Ameerika asustamise lainet; üheks viimaseks võib lugeda eskimote tungimist I aastatuhandel e. m. a. itta kuni Gröönimaani. Ameerika indiaanlaste esivanemad levisid 12 000—15 000 aasta vältel tohutule maa-alale Alaskast Tulemaani ning jagunesid suureks hulgaks keelkondadeks ja väiksemateks rühmadeks, kelle omavahelised suhted on tänaseni jäänud vähe uurituks. Teaduses on palju vaidlusi esile kutsunud küsimus Ameerika võimalikest sidemeist teiste maailmajagudega enne Kolumbuse merereisi ja euroopa kolonisatsiooni algust. Thor Heyerdahl, kes aastail 1969—1970 sooritas kaks eksperimentaalmerereisi Aafrika

rannikult Kariibi mere saartele papüüruslaevadel «Ra-I» ja «Ra-II», oletab, et taolisi laevu võisid kasutada juba vanad egiptlased Atlandi ületamiseks ja Ameerika rannikule jõudmiseks. Meie päevini arutatakse probleemi Atlantisest — legendaarsest maast, mis kreeka filosoofi Platoni (V—IV sajandil e. m. a.) tunnistuse kohaselt olevat asunud Gibraltarist lääne pool suurel saarel ja mille juba kauges minevikus mingisuguse tohutu katastroofi tagajärjel olevat neelanud ookeani veed. Atlantise olemasolu hüpoteesi pooldajad arvavad, et Atlantise kaudu võisid juba ammu enne Kolumbust areneda majanduslikud

52

ja kultuurikontaktid ühelt poolt Euroopa ja Aafrika ning teiselt poolt Ameerika rahvaste vahel. Kuid arheoloogia, etnograafia ja teiste teaduste andmed praegu veel seda legendi ei kinnita.

Korduvalt on avaldatud arvamust hiinlaste, jaapanlaste ja eriti austroneeslaste muistseist meresõitudest Ameerika randa, samuti Ameerika indiaanlaste vastureisidest Okeaaniasse. Prantsuse keeleteadlane Paul Rivier võrdles austroneesia ja austraalia keeli lõunaameerika keeltega ning esitas hüpoteesi, mille kohaselt polüneeslased jõudsid Lõuna-Ameerika läänerannikule, kusjuures neil olid laevadel kaasas orjadena melaneeslased ja isegi austraallased. Suurt teaduslikku huvi pakuvad 1956. aastal neoliitiliste asulate väljakaevamistel Valdivia-nimelises paigas Ekuadori lõunarannikul leitud savinõud ornamendiga, mis on iseloomulik Jomoni kultuuri keraamikale Lõuna-Jaapanis (IV—III aastatuhat e. m. a.). Võimalik, et selle kultuuri esindajaid, kes rääkisid eeldatavasti ainu või austroneesia keeli, kandis merehoovus kunagi iidses minevikus Lõuna-Ameerika rannikule. Thor Heyerdahli arvamuse järgi kandsid merehoovu-sed polüneeslaste esivanemaid Jaapani rannikult Põhja-Ameerika läänerannikule. Nad elasid seal ligi tuhat aastat, seejärel asusid ümber Havai saartele, kust asustasid pikkamööda kogu Polüneesia. Lihavõttesaarel kohtasid polüneeslased veelgi varasemat lõunaameerika päritoluga elanikkonda, kellest osa hävitasid, osa aga assimileerisid.

Enamik nõukogude ja välismaa etnograafe suhtub eeltoodud hüpoteesidesse suure ettevaatusega, kuigi ei eita, et neis võib olla osake tõtt. See-eest uusimate ajaloo ja arheoloogia andmete põhjal tuleb pidada täiesti tõestatuks, et XI—XIII sajandil m. a. j. purjetasid norra meresõitjad (viikingid) Islandist ja Gröönimaalt Põhja-Ameerika rannikule ja isegi rajasid asundusi maal, mida nimetasid Vinlandiks (nähtavasti tänapäeva Newfoundlandi piirkonnas). Nende skandinaavia kolonistide edasine saatus on teadmata, kuid olulist mõju Ameerika etnilisele ajaloole nad ei avaldanud.

Ameerikas tekkisid varase klassiühiskonna ja riikluse kolded hoopis hiljem kui Aasias, Aafrikas ja Euroopas. See seletub tunduval määral asjaoluga, et indiaanlaste esialgu väga väikesearvulised esivanemad kulutasid hulga aega ja jõudu oma maailmajao hõlvamiseks. Viimased arheoloogilised materjalid lubavad oletada, et paljud indiaanlaste rühmad, eriti Kesk- ja Lõuna-Ameerikas (Andide piirkonnas) olid maaviljelusega hästi tuttavad juba 4000 aastat tagasi ning saavutasid meie ajaarvamise künnisel kõrge ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise

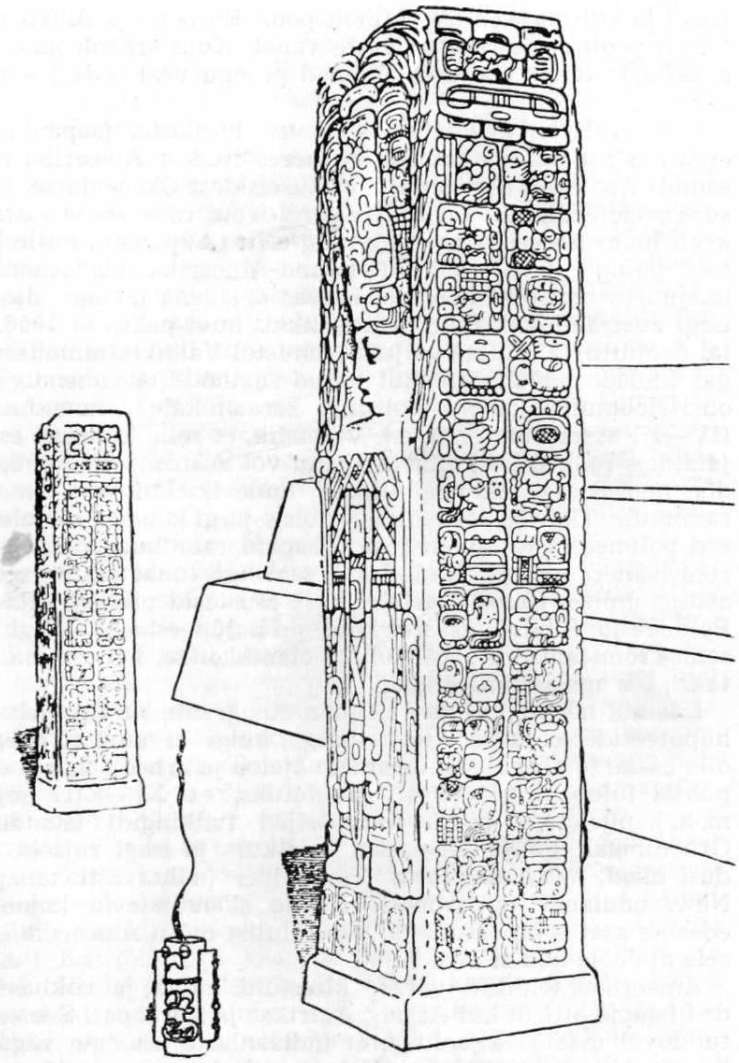

Muistse Ameerika kõrgkultuuride muistised:
1 — maajade steelid;
2 — olmeegi steel.

arengu taseme. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel kujunevad maaja ja olmeegi riigid Kesk-Ameerikas; neist säilinud arhitektuurimälestised ja kirjalikud allikad jutustavad rikkast ja keerulisest tsivilisatsioonist. Mõnevõrra hiljem, ligikaudu II—III sajandil m. a. j. hakkavad tänapäeva Mehhiko territooriumil arenema nahua rahvaste, algul tolteekide, seejärel asteekide riigid. Lõuna-Ameerika Andide piirkonnas lõid I aastatuhandel ja II aastatuhande algul m. a. j. kõrgetasemelised kultuurid tšibtšad tänapäeva Kolumbia territooriumil ja ketšuad tänapäeva Peruu, Boliivia ja Ekuadori piires. XIII—XV sajandil kujunes varane klassiriik eesotsas inkade dünastiaga, kes allutas rea naaberhõime. Kõik loetletud riigid, mis olid Ameerikas enne Kolumbust, purustati barbaarselt hispaania kolonisaatorite poolt XVI sajandil.

Kesk- ja Lõuna-Ameerika riikides kulgenud etniliste kon-solideerumisprotsesside kõrval oli Ameerika indiaanlaste etnilises ajaloos palju teisigi tähtsaid sündmusi. Näiteks võib meenutada atapaskide massilist ümberasumist, kes hõlvasid laialdased alad tänapäeva Kanada, USA ja Mehhiko territooriumil, assimileerides seejuures hulga mitmesuguseid keeli kõnelevaid hõime. Väga huvitav oli arvukate kariibi hõimude ümberasu-

55

Muistse Ameerika kõrgkultuuride muistised:
1 — asteegi jumala Quetzalcóatli savikuju;
2 — inimpeakujuline vanaperuu savinõu.

mine Lõuna-Ameerika põhjarannikult Kariibi mere saartele, kus nad hävitasid või allutasid siin ammu elanud aravakid. Kuna vallutajad tapsid võidetute hulgast peaaegu kõik mehed, leidsid eurooplased neile saartele tulles eest omapärase olukorra, kus mehed rääkisid ühte keelt (kariibi), naised aga teist {aravaki). Seega oli enamik Ameerika (nagu ka kogu maailma) rahvaid juba ammu enne meie ajaarvamist oma päritolult etniliselt heterogeensed ning koosnesid erinevate hõimude järeltuli-jaist, kes algselt olid rääkinud iseseisvaid ja alati kaugeltki mitte sugulaskeeli.

X. KUIDAS KUJUNES MAAILMA TÄNAPÄEVA ETNILINE KAART

Käesoleva raamatu piiratud maht ei võimalda meil üksikasjalikumalt peatuda maailma rahvaste edasisel etnilisel ajalool. Seoses inimkonna arvukuse suurenemisega, tema tootlike jõudude arenguga, ühiskondliku organisatsiooni keerukamaks muutumisega ja kultuuri progressiga läheb see ajalugu üha keerulisemaks ja mitmekesisemaks. Üha arvukamaks muutuvad

56

ümberasumised (migratsioonid), kasvab segunemise tempo ja majanduslik-kultuuriline vastastikune mõjutamine eri rahvaste ja rahvaste rühmade vahel, kes sageli elavad üksteisest kaugel. Vastates küsimusele, kuidas kujunes praegusaegne maailma etniline kaart, peatume ainult neil etnilistel protsessidel, mis etendasid selles kõige suuremat osa.

57

Euroopa, Aasia ja Põhja-Aafrika etnilises ajaloos oli olulise tähtsusega IV—IX sajandil toimunud niinimetatud Suur rahvasterändamine, mil oikumeeni selle osa enamikus maades moodustusid vanade impeeriumide varemeil feodaalriigid ja ühtlasi algas uute, ka meie päevil eksisteerivate rahvaste kujunemine. Just sel ajal asustasid slaavlased Ida-Euroopat ja hõlvasid peaaegu kogu Balkani poolsaare; germaanlased levisid Kesk- ja Põhja-Euroopas ja tungisid Briti saartele, kus varem elasid keldid; endise Rooma impeeriumi mitmesuguste provintside latiniseerunud elanikkonna ning Rooma piiresse tunginud ja selle lõplikku langust tugevasti soodustanud barbarihõimude segunemise tagajärjel kujunesid romaani rahvad.

Eelmises peatükis nimetatud hunnide liikumine läände tõi nad IV sajandi lõpul Euroopasse, kus Doonau jõgikonnas rajati suur, kuid ebapüsiv riik etniliselt väga kirju elanikkonnaga. Hunnide järel tulid Ida-Euroopasse teised türgi-tatari hõimud — kasaarid, avaarid, bulgaarid, petšeneegid, polovetsid jne. Üks rühm bulgaare rändas üles mööda Volgat ja etendas silmapaistvat osa tšuvaššide ja tatarlaste etnogeneesis; teine rühm, ületanud 679. aastal Doonau, assimileerus slaavlaste hulgas, andes oma nime bulgaaria rahvale. VIII—IX sajandil siirdusid Lõuna-Uraalidest Kesk-Doonaule ungarlased (madjarid), kes keelelt on sugulased Lääne-Siberi ugrilaste — hantide ja mansidega. Massiline türgi-tatari rahvaste liikumine toimus Lõuna-Siberis ning Sise- ja Kesk-Aasias, kus I aastatuhande teisel poolel m. a. j. kujunes rida üksteist asendavaid hõimuliite ja riike, mille koosseisus oli üsna eripalgelisi etnilisi ühtsusi. V sajandi lõpul suundus suur rühm iraani keeli kõnelevaid Kesk-Aasia hõime heftalute (valgeid hunne) Indiasse, kus rajas suure riigi endise Kušaani impeeriumi territooriumil. Alates VII sajandist algasid araablaste vallutused, millega kaasnes araablaste levimine Ees-Aasia ja Põhja-Aafrika maadesse ning kohaliku elanikkonna assimileerimine nende poolt.

Aasia ida- ja kaguosas, kus I aastatuhandel ja II aastatuhande -algul m. a. j. samuti arenesid feodaalsuhted, jätkusid sel ajal paljud etnilised protsessid, mida oleme juba maininud eelmises osas. Jõudis lõpule korealaste ja jaapanlaste etniline ning ühtlasi ka riiklik konsolideerumine. Hiinlased, kes nimetasid endid «han» (dünastia järgi, kes valitses III saj. e. m. a. kuni III saj. m. a. j.), hõivasid pikkamööda Qinlingist lõuna pool asuva territooriumi, kus nad segunesid mitmesuguste rahvastega, neilt üle võttes majanduslikke ja kultuurilisi vilumusi ja oskusi, neile oma keele andes ja omakorda üksteisest tugevasti •erinevateks kohalikeks rühmadeks jagunedes. Indo-Hiinas laienesid

58

vietnamlaste, birmalaste ja tailaste etnilised ja poliitilised territooriumid mon-khmeride ja indoneeslaste (eriti tšamide) arvel. Sumatralt levisid laiali malailased, kes hõivasid Malaka ja seejärel peaaegu kogu Indoneesia ning moodustasid seal vastastikustel mõjutustel sugulasrahvastega rea uusi etnosi. Alates esimestest sajanditest m. a. j. tekib siin mitu feodaalriiki, millest suuremad olid Sjriwidjaja Sumatra kaguosas ja Madjapahit Kesk-Jaaval. Viimasest riigist oli kuni XV sajandi lõpuni sõltuvuses tunduv osa Indoneesiast ja võimalik, et ka osa Filipiinidest.

Meie ajaarvamise II aastatuhande esimesel poolel avaldasid Euroopa ja Aasia etnilisele ajaloole suurt mõju mongolite massilised ümberasumised. Mongolid tõmbasid kaasa teisi, peamiselt türgi-tatari rahvaid, kes XIII sajandil läksid Tšingis-khaani ja tema järglaste suure, kuigi lühiajalise impeeriumi koosseisu. Mongolite vallutustega kaasnes tervete etniliste ühtsuste ümberasumine tohutu kaugete vahemaade taha, suurenes järsult mitmesuguse päritoluga rahvaste segunemine ning tekkisid eeldused uute rahvaste kujunemiseks Sise-, Kesk- ja Ees-Aasias, Kaukaasias ja Ida-Euroopas. Nende etniliste protsesside heaks näiteks võib tuua erisuguste tatarlaste rühmade ilmumise Siberisse, Volga-Kaama jõgikonda, Krimmi ja mõnesse teise meie maa rajooni. Mongolite-tatarlaste järel ilmusid Kaukaasiasse ja Väike-Aasiasse, mõnevõrra hiljem ka Balkani poolsaarele türgi-tatari ümberasujate uue lainena oguusid, tänapäeva turkmeen-laste sugulased; nad segunesid kohaliku elanikkonnaga ja etendasid olulist osa uute etnoste, sealhulgas aserbaidžaanlaste ja osmanitürklaste kujunemisel, kes XV sajandil kukutasid Büt-santsi ja alistasid mitmeks sajandiks paljud Kagu-Euroopa ja Põhja-Aafrika rahvad. Peaaegu samal ajal levisid bantu keeli kõnelevad hõimud Aafrika mandri ida- ja keskaladelt kogu lõunapoolsesse Aafrikasse. XV sajandi lõpuks olid Aasias, Euroopas ja Aafrikas välja kujunenud peaaegu kõik meie päevil seal elavad rahvad.

Määrava tähtsusega kogu maailma etnilisele ajaloole oli kapitalismi sünd ja areng Euroopas ning suure hulga eurooplaste ümberasumine XVI—XIX sajandil Ameerikasse, Austraaliasse, Okeaaniasse ja Lõuna-Aafrikasse. Peamist osa neis ulatuslikes migratsioonides etendasid algul hispaanlased ja portugallased, hiljem hollandlased, prantslased ja eriti inglased. Paljud nende rahvaste rühmad, olles end lahti rebinud emamaa etnosest, panid uutes elukohtades aluse täiesti uutele etnilistele ühtsustele. Mõnedel juhtudel etendas nende moodustumisel peaosa koloniaalmaade põliselanikkond, teistel juhtudel Euroopast pärit

59

asunike järeltulijad, sest põliselanikud kas hävitati peaaegu täielikult, isoleeriti kunstlikult või tõrjuti oma etnilistelt territooriumidelt välja. Esimest teed mööda toimus Mehhiko ning paljude Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvaste kujunemine. Etnilise arengu teine tee on iseloomulik Kanadale, USA-le, Argentiinale, Uruguaile, Austraaliale, paljudele Okeaania saartele — Uus-Meremaale, Havaile jt. Aafrika lõunaosas kujunes analoogiliselt hollandi asunike järeltulijaist (buuridest) uus rahvas — afrikandrid, keda meie päevil on 4,8 miljonit inimest (koos «värvilistega») ja kes kõnelevad hollandi keelele lähedast, kuid paljude iseärasustega afrikaani keelt. Mõnedes Ameerika maades, eriti Kariibi mere saartel, Venetsueelas, Brasiilias ja Guajaanas etendasid etnilises ajaloos euroopa immigrantide ja indiaanlaste kõrval suurt osa Aafrika päritoluga orjade järel-tulijad.

XVI—XX sajandi alguse tähtsamate etniliste protsesside hulka kuulub venelaste asumine Siberisse, osaliselt ka Kaukaasiasse ja Kesk-Aasiasse. Erinevalt teistest rahvastest ei ole vene ümberasujad peaaegu kunagi eraldunud oma etnosest. Kuid nende majanduslik-kultuuriline diferentseerumine uutes kohtades ja segunemine põliselanikkonnaga põhjustasid sageli uute etnograafiliste rühmade tekkimist vene rahva enda koosseisus. Siberis kujunesid kõige järsumad olustikulised ja kultuurilised erinevused vanade asunike — XVII—XIX sajandi alguse asunike järeltulijate ja uusasukate vahel, kes olid enamikus kõige vaesemad talupojad, asunud Uraalide taha arenenud kapitalismi perioodil pärast 1860-ndate aastate reforme. Samal ajal asus koos venelastega meie maa Aasia-osa mitmesugustesse rajoonidesse tähelepandaval hulgal ukrainlasi, valgevenelasi, lätlasi, eestlasi, tatarlasi, komisid, mordvalasi, juute ja teisi rahvaid. Nad säilitasid osaliselt oma keele, kultuurilised iseärasused ja rahvusliku eneseteadvuse, osaliselt aga sulasid aegamööda kokku arvukama naaberelanikkonnaga (kõige sagedamini venelastega).

Seega oli XX sajandi alguseks maailma tänapäeva etniline kaart põhijoontes välja kujunenud. Muidugi, etnilised protsessid (eriti migratsioonid) jätkusid ka hiljem ning jätkuvad veel praegugi. Otsustavat mõju avaldas nende olemusele ja suunale Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, mis avas kogu inimkonna ajaloos uue ajajärgu — kommunismiajajärgu. Kuid Oktoobri j argse perioodi etnilised protsessid, mis enamikul juhtudel kestavad ka meie päevil, ei ole meie jaoks minevik, vaid elav kaasaeg. Nad etendavad tohutut osa kogu meie ühiskond-lik-poliitilises ja kultuurielus. Neist tänapäeva etnilistest

60

protsessidest, mis pakuvad meile suurt praktilist ja teoreetilist huvi, saavad lugejad üksikasjalikumalt teada raamatu järgmistest osadest.

XI. ÜRGAJA HÕIMUD JA NENDE SUGULASRÜHMAD

Nüüd peame taas pöörduma aegade sügavusse, et selgusele jõuda väga tähtsas ja huvitavas küsimuses etniliste ühtsuste tüüpidest. Eespool oli juba öeldud, et rahvad jagatakse etnograaf ilisteks rühmadeks ja koos sellega ühendatakse suurematesse süstemaatilistesse jaotustesse — sugulasrahvaste rühmadesse või etnolingvistilistesse ühtsustesse. See on etniliste ühtsuste nii-öelda horisontaalne klassifikatsioon, kuid kõrvuti sellega on olemas ka teine, vertikaalne klassifikatsioon, tingitud sellest, et mitmesuguste ajalooliste epohhide rahvad erinevad üksteisest kvalitatiivselt. Nõukogude teadlased omistavad inimkonna ajaloo mitmesuguste perioodide etniliste ühtsuste tüüpide uurimisele suurt tähtsust.

Etniliste ühtsuste küsimus on kõige selgem ürgkogukondliku ehk klasside-eelse korra perioodil. Need ühtsused, mida tavaliselt nimetatakse hõimudeks, moodustusid nagu kõik teisedki etnilised ühtsused kindlal territooriumil inimestest, kes olid omavahel majanduslikult seotud, kõnelesid ühte ja sama keelt ning kellel oli samalaadseid jooni olmes ja kultuuris. Ent erinevalt hilisemate ajalooperioodide etnilistest ühtsustest rajanesid esialgsed hõimuühtsused tegelikule või näilisele veresugulusele, s. t. koosnesid inimestest, kes olid või igal juhul lugesid endid ühise päritoluga seotuks. Hõimuühtsuste teine iseloomulik omadus oli olulise sisemise ühiskondliku kihistumise, seega ka

antagonistlike klasside puudumine. Nii oli hõimuühtsuste kultuur ühtne: ürgaja inimestel langes kultuuri etniline ja ühiskondlik spetsiifika enam-vähem kokku.

See pole juhus, et me räägime siin hõimuühtsustest, mitte üksikuist hõimudest. Asi on selles, et ürgkogukondliku korra ajajärgul olid mitut järku etnilised ühtsused tõenäoliselt juba olemas. Etnograafiliste ja arheoloogiliste materjalide võrdleva uurimise põhjal oletavad paljud nõukogude ja välismaa teadlased, et juba enne vanimate hõimude tekkimist jagunesid inimeste territoriaalsed rühmad, keda liitis ühine majanduslik tegevus, kaheks pooleks, pooltesisesed abielud ning üldse meeste ja naiste vahelised sugulised suhted olid rangelt keelatud. Abi-elusidemeisse võisid astuda inimesed, kes kuulusid ürgühis-konna eri pooltesse. Neid pooli nimetatakse etnograafias fraatriateks

61

(sõna-sõnalt «vennaskond») ja ürgühiskonna tolleaegset struktuuri duaalorganisatsiooniks. Tava astuda abiellu ainult võõra fraatria liikmega nimetatakse eksogaamiaks (kr. exõ — väljaspool, gamos — abielu). Meie kaugeil eellastel, kes V. I. Lenini väljenduse kohaselt elasid ürgkarjadena ja kellel ei olnud püsivat sotsiaalset organisatsiooni, tekkis eksogaamia kui peaaegu et kõige iidsem tava inimkonna ajaloos nähtavasti loomalike instinktide järkjärgulise taltsutamise käigus. Edaspidi jagunesid vanimad fraatriad väiksemaiks, samuti eksogaamseiks rühmadeks (sugukondadeks), kes lugesid oma päritolu ühistest tegelikest või ettekujutatavaist esivanemaist. Sugukond (algselt tõenäoliselt matriarhaalne) sai inimühiskonna esialgse ühis-kondlik-majandusliku organisatsiooni tuumikuks. Hõimud koosnesid fraatriatest, mis omakorda jagunesid sugukondadeks. Hõimud olid nähtavasti vanimad tänapäeva liiki inimese etnilised ühtsused, mis kujunesid kas ürgkarjade jagunemisel kaheks eksogaamseks osaks või (mis meie arvates on tõenäolisem) kahe iseseisva kollektiivi liitumise tulemusel. Kuid vaevalt et üksik-hõimud olid ürgühiskonna põhilisteks rahvasteks. Tõenäolisem on, et sugulashõimude, aga võimalik, et ka mittesugulashõimude killustumise ja ühinemise protsessis hakkasid kujunema suuremad hõimurühmad, kes elasid naaberterritooriumidel, rääkisid ühe ja sama keele murdeid ning kelle kultuuris oli palju ühiseid jooni. Just hõimurühmad olidki ürgkogukondliku korra ajal põhilised etnosed.

Esitatud päritoluteooriaid kinnitavad faktilised materjalid rahvaste kohta, kelle elus kuni hilise ajani olid säilinud paljud ürgkogukondliku korra jooned. Nii näiteks austraallased jagunesid eri hõimudeks, kelle üldarv ulatus 500-ni. Eri hõimude koosseis kõikus mõnesajast kuni mitme tuhande inimeseni. Arvatavasti oli enamik neist hõimudest juba hõimude ühendused — ürgühiskonna omalaadi rahvad. Just niisugused üksikuist väikestest hõimudest koosnevad ühtsused olid nähtavasti ka austraallaste kõige tuntumad hõimurühmad: kamileroid, kurnaid, narrinjerid, arandad, varramungad, karieerad, njol-njolid jt. Nende rühmade vahelised piirid olid sageli laialivalguvad ja ebamäärased. Naaberhõimurühmad erinesid majanduslike, olustikuliste ja kultuuriliste iseärasuste poolest üksteisest vähe. Üksikud inimesed võisid ühest hõimust teise üle minna (vrd. lk. 19). Austraaliastel ei olnud hõimujuhte, hõimunõukogusid ega mingisuguseid muid hõimuorganisatsiooni pidevaid vorme. Kuid igal hõimul oli oma nimi ja territoorium, oma kombed, tavad, pärimused päritolu kohta ja muud etnilised traditsioonid. Eri hõimud rääkisid enamasti ühe ja sama keele murdeid,

62

mis iseloomustas kogu sugulashõimude rühma, s. t. ürg-aegset rahvast.

Hoopis keerulisem oli hõimuorganisatsioon rahvastel, kes selleks ajaks, kui etnograafid neid tundma õppisid, olid klassiühiskonda ülemineku piiril. Niisuguse keerulise organisatsiooni kujukaks näiteks võivad olla irokeesid, kelle ühiskondlikku korda on väljapaistva ameerika etnograafi L. H. Morgani andmeil kirjeldanud F. Engels oma klassikalises teoses «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» (1884). Irokeeside hulka kuulus mitu hõimurühma: irokeesid ise, iirid, huroonid jt. Igal hõimul oli oma territoorium ja oma nimi, ühise irokeesi keele eriline, ainult sellele hõimule omane murre, samuti erisugused religioossed ettekujutused, mütoloogia ja kultusekombed. Erinevalt austraallaste hõimudest olid irokeesidel hõimunõukogud, kuhu kuulusid sõjapealikud ja rahuaegsed vanemad (sugukonna pead), keda euroopa autorid nimetavad sachemiteks. Irokeeside hõimudele iseloomulikke tunnuseid pidas F. Engels üldse tüüpilisteks ürgkogukondliku ühiskonna hilisema arenguetapi hõimu-organisatsioonile. Etnograafiliste ja ajalooliste andmete järgi pole sellele organisatsioonile raske leida analoogilisi mitmete maade rahvaste juurest ja mitmesugustest ajaloolistest perioodidest.

Ligikaudu 1570. aastal moodustasid irokeeside seneka, kejuuga, onondaga, onaida ja mohoki hõimud viie hõimu liidu, mis etnograafilises kirjanduses on tuntud «Irokeeside liiga» nime all. Hiljem ühines selle liiduga kuues, tuskaroora hõim. Nimetatud liiga oli üles ehitatud kõigi sellesse kuuluvate hõimude täieliku võrdsuse ja iseseisvuse alusel. Liiga võimuorganiks oli liidunõukogu, mis koosnes viiekümnest seisundilt ja lugupidamiselt võrdsest sachemist. Nõukogu istungid toimusid lahtise taeva all kogu rahva ees, kuid lõpliku otsuse tegid ainult nõukogu liikmed. Irokeeside liigal oli peale nõukogu veel kaks võrdsete volituste ja võrdse võimuga kõrgemat sõjapealikut. Analoogilisi hõimuliite oli ka teistel Põhja-Ameerika indiaanlastel, näiteks krikkidel, kes elasid USA kaguosas tänapäeva Georgia osariigi piires, ning dakootadel, kes asustasid Põhja-Ameerika stepialasid — preeriat. Seitsme dakoota hõimu liitu nimetati «Hõimunõukogude seitse lõket», teaduslikus kirjanduses tavaliselt — «Preeria suur konföderatsioon». Samasuguseid hõimuorganisatsiooni vorme leidus ka väljaspool Ameerikat. Hästi tuntakse näiteks slaavi, balti, germaani, keldi, india ja paljude teiste rahvaste hõimuliite.

Niisiis ürgkogukondliku või sugukondliku korra ajastul olid põhilisteks rahvasteks sugulashõimude rühmad. Kuigi sinna

63

kuuluvail hõimudel oli teatud keelelisi ja kultuurilisi erijooni, moodustasid nad suurematest rahvastest ikkagi ainult osi ja alajaotusi, omamoodi etnograafilisi rühmi, subetnosi, kui kasutada meie süstemaatilist terminoloogiat. Sealjuures tunnetasid kõik üksikhõimude või etniliste rühmade liikmed suurepäraselt oma kuuluvust põhirahva hulka. Iga irokees pidas ennast nii mõnda kindlasse hõimu kui ka kogu irokeesi rahva hulka kuuluvaks. Enamik rahvaid, kes ei olnud veel antagonistlikeks klassideks jagunenud, kujutasid endast just niisuguseid hõimuühtsusi, näiteks keskaja rahvad, keda loetlevad vene kroonikad: läänemeresoome keeli kõnelnud liivlased, tšuudid (eestlaste esivanemad), vadjalased (vepslaste esivanemad), karjalased, sumid (soomlaste esivanemad) jt. (vt. kaarti lk. 13). Seda nimestikku võiks täiendada muistsete ja tänapäeva rahvaste, sealhulgas idaslaavlaste hõimurühmade — vjaatitšite, krivitšite, Ilmeni sloveenide, radiimitšite, dregovitšide, drevl jaanide, poi jaanide jt. pika loeteluga, kes hiljem liitusid eespool kõne all olnud vanavene rahvaks. Samasse etniliste ühtsuste kategooriasse kuulusid kuni kokkupõrgeteni eurooplastega paljud Siberi, Kesk- ja Lõuna-Aafrika, Kagu-Aasia, Ameerika ja Okeaania rahvad.

XII. KAPITALISMIEELSE KLASSIÜHISKONNA RAHVAD

Kui inimkonna ajalugu oli jõudnud antagonistlike klasside ajajärku, erinesid etnilised ühtsused põhimõtteliselt hõimudest ja nende sugulasrühmadest kahe põhitunnuse poolest: esiteks — nad koosnesid inimestest, keda ei sidunud veresugulus, vaid territoriaalsel naabrusel rajanevad majanduslik-kultuurilised suhted; teiseks — nad sisaldasid endas alati ekspluateerivaid ja ekspluateeritavaid klasse, kes erinesid teineteisest tunduvalt ühiskondlik-majandusliku seisundi ning elukondlike ja kultuuriliste iseärasuste poolest. Kogu pikk ajalooperiood alates esimeste klassiühiskondade tekkimisest Ees-Aasias ja Põhja-Aafrikas IV aastatuhandel e. m. a. kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini, mis avas inimkonnale tee kommunismile, oli ägeda võitluse periood antagonistlike klasside vahel, kes seisid vastasleerides ühiskondliku tootmise protsessis ja kelle eluviisid olid täiesti erinevad ka ühe ja sama rahva hulka kuulumise puhul. Kultuuri ja olme etniline spetsiifika klassiühiskonnas ei olnud enam sama mis ühiskondlik spetsiifika.

Vana-Idamaa ja antiikmaailma orjanduslikud ühiskonnad koosnesid enamuses kogukonna vabadest liikmetest, peamiselt põlluharijatest. Põhiline ekspluateeritav klass — orjad — erines,

64

vähemalt esialgu, orjapidajaist ja vabadest kogukonna liikmeist oma etniliselt kuuluvuselt. Algselt ei kuulunud orjad sama rahva hulka kui ühiskonna teised klassid ning lülitusid, selle koosseisu aegapidi ja väga visalt. Näiteks Rooma impeeriumis pärines enamik orje mitmesuguste rahvaste hulgast,, kellega roomlased pidasid vallutussõdu. Orjaseisusse sattusid tuhanded sõjavangid-traaklased, illüürlased, gallialased (keldid), germaanlased, slaavlased ja paljude teiste rahvaste esindajad, kelle maad Rooma väed olid Euroopas, Põhja-Aafrikas või Lääne-Aasias kas täielikult või osaliselt vallutanud. Kõige-suurema orjade ülestõusu juht I sajandil e. m. a. Spartacus oli päritolult traaklane, kuid tema juhtimisel võitlesid oma vabanemise eest tuhanded orjad, kes kuulusid eri rahvaste hulka. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel, kui Rooma majanduslik ja sõjaline võimsus hakkas pikkamööda nõrgenema, asusid paljud ettenägelikumad rooma orjapidajad oma orje maa külge kinnistama, varustades neid tootmisriistadega ning lubades neil abielluda ja perekonna rajada. Nende orjade järglased sulasid nähtavasti nende rahvaste koosseisu, kelle seas nad elasid. Rooma impeeriumi eksisteerimise lõpul ostis suur hulk orje-ennast vabaks või lihtsalt lasti vabaks. Paljud niisugused vabakslastud olid rikkad inimesed; mõnedel neist oli tähelepanuväärne osa Rooma majanduslikus, kultuuri- ja ühiskond-lik-poliitilises elus ning nad teenisid isegi kõrgeis riigiameteis.

Erinevalt orjanduslikust ühiskonnast moodustasid feodaal-ühiskonnas ekspluateeritavad rühmad — pärisorjuslik talupoegkond ja linna töörahvas — alati rahva põhiosa ja just nende kultuurilised iseärasused olid kogu rahva iseloomulikeks etno-graafilisteks tunnusteks. Mis puutub aga selle perioodi sotsiaalsesse ülikkonda — iga liiki mõisnikesse-pärisorjapidajaisse, siis vastavalt feodalismi arenemisele tugevnes nende hulgas üha rohkem omamoodi kosmopolitismi tendents, ning oma eluviisidelt ja eneseteadvuselt kaugenesid ülikud tunduval määral laiadest töörahvahulkadest. Just sel perioodil ilmneb feodaalse ülik-konna seas 'püüd vastandada ennast rahvale, hoobelda

oma päritoluga muistseist, tihti legendaarseist vürstikestest, mitmesugustest vallutajatest ja anastajatest. Ideoloogia valdkonnas peegeldub see püüdlus reaktsioonilistes kujutelmades, nagu oleksid kõik inimesed algusest peale jagatud valgete ja mustade «tõuks», sündinud isandaiks ja õigusetuks pööbliks, keda jumal on käskinud «oma palehigis töötada».

Toome mõned konkreetsed näited, mis illustreerivad neid üldisi seisukohti. Näiteks varafeodaalsel perioodil olid kõik äsja kirjeldatud protsessid väga iseloomulikud paljudele Lääne-Aaf-

65

rika maadele, kus paralleelselt nende islamiseerimisega kehalik sotsiaalne ülikkond eraldus rahvakultuurist ja asus arabiseerumise teele. Hilisel feodaalajal, eriti XVII—XVIII Sajandil m. a. j. oli enamiku Euroopa maade feodaalne ülikkond eluviisidelt peaaegu täielikult eraldunud rahvast, rääkis prantsuse keelt ning jäljendas igati prantsuse ülikute kombeid ja tavasid. Pärast Peeter I reforme levis niisugune jäljendamine laiakaselt ka vene kõrgaadli hulgas. Ka tekkis feodaalajal kõige sagedamini ühiskondi, kus vallutuste tagajärjel klassi- ja etnilised erinevused põhijoontes peaaegu kokku langesid. Nii näiteks Lätis ja Eestis, mille juba XIII sajandil vallutasid sakse ristirüütlid, koosnes pärisorjadest talupoegkond läti, eesti ja liivi põliselanikest, mõisnikud olid aga välismaalased — sakslased taanlased, rootslased, ka poolakad. Samuti olid keskaegsel Iirimaal pärisorjad iirlased, kes pikka aega säilitasid keldi keele ning mõisnikud enamasti inglased, kes rääkisid oma keelt Indoneesias kasutas osaliselt Indiast pärit kõrgem ülikkond paljudes feodaalriikides kuni XV sajandini sanskriti keelt ja teisi india keeli, samal ajal kui pärisorjadest talupojad rääkisid mitmesuguseid indoneesia keelerühma keeli.

Nõukogude poliitilises ja teaduslikus kirjanduses kasu'atakse orjandusliku ja feodaalse klassiühiskonna etnoste tähistamiseks tavaliselt üht ja sama terminit — rahvas (народность) Kuid tuleb silmas pidada, et igas uues ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis (sealhulgas ka feodaalses) jätkavad koos just sellele formatsioonile iseloomulike etniliste ühtsuste tüüpidega eksisteerimist ka ühtsused, mis kujunesid välja eelmistel perioodidel. Näiteks läksid XV—XVIII sajandil Vene feodaalriigi koosseisu kõige erisugusemad hõimurühmad, kes asustasid laialdasi alasid Volgast Vaikse ookeanini. Kui vene inimesed, jõudnud üle Uraali mägede, alustasid Siberi hõlvamist, kohtasid rtacj seal arvukalt rahvaid, kes oma etniliselt struktuurilt kulasid endast enamikul juhtudel sugulashõimude rühmi. NiisUgused olid mansid (vogulid) ja handid (ostjakid) Uraalide iaga ja Lääne-Siberis, mitmesugused samojeedi ja tunguusi hõimude rühmad, samuti meile juba tuttavad paleoasiaadid, eskimod ja aleuudid. Analoogilisi protsesse, kus feodaalriikide koosseisu lülitus rahvaid, kes olid säilitanud ürgkogukondliku korra paljud iseärasused, võis täheldada ka paljudes teistes maades. Näiteks Indias, Lõuna-Hiinas, Indo-Hiinas, Indoneesias ja Filipiinidel asustasid suured arenenud feodaalsuhetega rahvad peamiselt suurte jõgede viljakad orud ja mererannikud, samal ajal kui mägirajoonides elasid väikesed rahvad, kes viimase ajani on täielikult või osaliselt säilitanud hõimustruktuuri.

66

Feodalismiajale on väga iseloomulik ka mitut eri järku etniliste ühtsuste olemasolu a sellega seotud mitmeastmeline etniline eneseteadvus, mis oi tingitud naturaalmajandusest ja poliitilisest killustatusest ajaloo sel perioodil, kus iga eraldi asuvat, majanduslikult

peaaegu suletud külakogukonda loeti esmajoones oma vürstiriigile kuuluvaks, mille eesotsas asusid «oma» feodaalid. Paljudel, eriti rändrahvastel oli see lokaalne eneseteadvus seotud veel hõimu- ja isegi sugukonnateadvuse iganditega. Koos sellega aga tunnetasid nad oma kuuluvust suuremasse territoriaalsesse ühtsusesse, «oma» kodumaa rahva hulka, mida valitses kas või formaalselt ülemfeodaal — suur-, vürst, tsaar või kuningas. Vene inimesed on alati tunnetanud lahutamatut sidet oma kodumaa, Venemaaga. Kuid feodaalse killustatuse perioodil XIII—XV sajandil tundsid üksikud kohalikud vene rahva rühmad ennast moskvalastena, tverilastena, rjazanlastena, novgorod;astena, pihkvalastena jne., jäädes oma kõrgema järgu etniliselt eneseteadvuselt venelasteks. Täpselt samuti ei tundnud prantslased ennast keskajal mitte ainult prantslastena, vaid ka gaskoonlastena, savoilastena, loräänlastena, normandlastena, ning sakslased — mitte ainult sakslastena, vaid ka baierlastena, saksidena, vestfaallastena, holšteinlastena jne.

XIII. RAHVUSED JA RAHVUSLIK-POLIITILISED ÜHTSUSED

Uut tüüpi etnilisi ühtigi, mis kujunesid kapitalistlike suhete arenemisega, nimetataks nõukogude teaduslikus ja poliitilises kirjanduses tavaliselt rahvusteks. Iseloomustavad tunnused, mis eristavad rahvusi eelnenud perioodide etnilistest ühtsustest, on määratletud paljudes V. I. Lenini töödes. Lenini järgi on rahvuse kujunemisel peaniine tegur majandussidemete tugevnemine rahva kõigi kohalike rühmade vahel, kohalike turgude liitumine ühtseks üldiseks rahvuslikuks turuks. Venemaal algas see protsess XVII sajandil, teistes Euroopa maades mõnevõrra varem või hiljem, kuid alati seoses kapitalismi arenemisega. Lenin eristab väga selget rahvusi feodaalperioodi elanikkonna kohalikest rühmadest. Viimased olid küll territoriaalsed üksused ja mitte veresugulases nagu ürgaegsed hõimud, ei kujutanud endast aga ometi ühtset majanduslikku tervikut. Rahvuse tekkimisega taandub kohalik etniline eneseteadvus pikkamööda nullini, asendudes teadmusega kuulumisest üldrahvuslikku tervikusse.

V. I. Lenin, analüüsides mitmesuguste rahvaste rahvusliku

67

arenemise probleemi, kirjutas: «Arenev kapitalism tunneb rahvusküsimuses kaht ajaloolist tendentsi. Esimene: rahvusliku elu ja rahvuslike liikumiste ärkamine, võitlus igasuguse rahvusliku rõhumise vastu, rahvusriikide loomine. Teine: igasuguse suhtlemise arenemine ja tihenemine rahvuste vahel, rahvuslike vaheseinte lõhkumine, kapitali, üldse majanduselu, poliitika, teaduse jne. internatsionaalse ühtsuse loomine.»6 Rõhutades mõlema tendentsi ajalooliselt progressiivset iseloomu, näitas Lenin, et kapitalismi tingimustes satuvad nad omavahel antagonistlikesse vastuoludesse. Just need vastuolud on kapitalimaa-ilmas ägedate rahvuslike konfliktide peamiseks allikaks, mis sageli põhjustavad relvastatud kokkupõrkeid, rõhutud rahvaste ülestõuse ja rahvuslikke vabastussõdu — kõige õiglasemaid sõdu kogu inimkonna ajaloos.

Kuid arenenud kapitalismi ajastulgi juhtub, et mõned etnilised ühtsused, mis on kujunenud varasemal perioodil, eksisteerivad edasi, majanduslikult liitunud ühikuteks muutumata ja järelikult iseseisvaiks rahvusteks kujunemata. Niisugseid üht-susi tähistatakse sageli kui kapitalistliku perioodi «rahvaid», kuigi oma klassikoostiselt ning

6Lenin, V. I. Teosed. 20. kd., lk. 11.

eluviisilt ja kultuuritraditsioonidelt erinevad nad tublisti feodalismiaja rahvastest. Just niisuguseid rahvaid, kes on tekkinud juba feodalismiajal, kuid eksisteerivad edasi ja säilitavad oma etnilise eripära, esindavad paljud vähemusrahvused Lääne-Euroopa arenenud kapitalistlikes maades, näiteks uelslased Inglismaal, bretoonid Prantsusmaal, galjeegod ja baskid Hispaanias, friuulid Itaalias.

Kapitalistliku perioodi rahvused ja rahvad nagu ka varaste ühiskondlik-majanduslike klassiühiskondade etnosed koosnevad alati antagonistlikest klassidest, kelle vahel kogu aeg toimub majanduslik, poliitiline ja ideeline võitlus. Teatavasti on kapi-talismiperioodi põhiklassid kogu maailmas kodanlus ja proletariaat. Kuid kõrvuti nendega jätkavad sel ajajärgul enamikus maades eksisteerimist, kuigi pikkamööda lagunedes, feodalismiaja klassid — mõisnikud ja talupojad. Lisaks kujunevad kõigi loetletud klasside koosseisus välja mitmesugused sotsiaalsed rühmad ja kihistused — väike-, kesk- ja suurkodanlus, tööstus-ja maaproletariaat, käsitöölised, intelligents, kes oma päritolult, majanduslikult seisundilt ja ideoloogialt on seotud mitmete klassidega. Kõigi nimetatud rühmade erikaal mitmesuguste rahvuste ja rahvaste koosseisus võib olla väga erinev; tunduval määral sõltub see ühiskondlikest ja majanduslikest suhetest eri rahvaste majanduselus. Kuid ikkagi on olustikulised ja kultuurilised

68

erinevused kapitalismiperioodi rahvuste ja rahvaste mitmesuguste klasside ja sotsiaalsete rühmade vahel alati väga tunduvad. See andis V. I. Leninile aluse esitada oma seisukoht kahest rahvusest igas tänapäeva rahvuses, kahest rahvuskultuurist igas rahvuskultuuris. Jutt on ühest küljest kodanluse ja neile lähedaste kodanlustunud mõisnike valitsevate klasside reaktsioonilise kultuuri ning teisest küljest laiade töötajate hulkade, kelle eesotsas on töölisklass, progressiivse demokraatliku kultuuri vastandamisest.

Omapäraselt kulgevad rahvusliku arenemise protsessid hiljuti imperialistide rõhumise alt vabanenud endistes koloniaal- ja sõltuvais maades. Kahtlemata domineerivad siin mitmesuguste rahvaste majandusliku, kultuurilise ja poliitilise lähenemise ajalooliselt progressiivsed protsessid, nende intensiivne vastastikune toime ühiskondliku elu kõigis valdkondades. Niisugune lähenemine toimub üldreeglina ajalooliselt kujunenud riigi raames. Poliitilised piirid Välis-Aasias (nagu ka Aafrikas ja Ladina-Ameerikas) on saanud meie päevil enamikul juhtudel samuti piirideks kujunevate uut tüüpi suurte ajalooliste ühtsuste vahel, sõltumata sellest, kas viimased on etniliselt ühesugused või mitte. Näiteks pole kahtlust, et niisuguste ühtsuste hulka kuulub ja oma kuuluvust ka selgelt tunnetab enamik Lõuna- ja Kagu-Aasia maade elanikkonnast Indias, Nepaalis, Sri Lankas, Birmas, Tais, Laoses, Kambodžas, Indoneesias, Filipiinidel, Jaapanis jm.

Seda laadi ühtsusi nimetatakse uusimas ajaloolis-etnograafili-ses kirjanduses sageli etnilis-poliitilisteks või, kui kõne all on kapitalismi või sotsialismi periood, rahvuslik-poliitilisteks. Paljudes meie planeedi maades, nagu näiteks Ida- ja Lõuna-Aasias, on enamikul tänapäeva riikidel ja nende piires kujunevatel uut tüüpi ühtsustel sügavad ajaloolised juured. Juba keskajal (vahel ka varem) olid siin erinevate rahvaste vahel majanduslikud sidemed, nende ümberasumise, segunemise ja vastastikuse mõjutamise käigus olid tekkinud sarnased jooned majanduses, materiaalses ja vaimses kultuuris; olid arenenud keeled, mida elanikkonna mitmekeelsusele vaatamata kasutati suhtlemisvahend eina eri rahvaste vahel, ja sageli olid kujunenud ühised kirjasüsteemid.

Reisides mööda Indiat või Indoneesiat hämmastud, märgates rohkesti lähedasi iseloomulikke jooni nende maade eri rahvaste kultuuris. Viimasel sajandil on kõigi Välis-Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika maade rahvaste konsolideerumises suurt osa etendanud nende rahvusliku vabastusliikumise tõus, kuhu on kaasa haaratud mitmesugused rahvad, kes erinevad üksteisest

69

arvukuselt, ühiskondlik-majandusliku arengu tasemelt, keelelt, majanduse, kultuuri ja olme iseärasustelt. Osavõtt ühisest võitlusest tugevdas kõige mõjusamalt majandus- ja kultuur isidemeid nende rahvaste vahel, patriotismi tõusu ja selget tunnetust, et nad kuuluvad ühte tervikusse — nende kõigi ühisele kodumaale. Rahvusliku vabadusvõitluse kangelased said kogu maa kangelasteks sellest sõltumata, millise rahvuse hulgast nad pärit olid. Näiteks kõik India rahvad peavad austusega meeles Tipu Sultanit, kes oli andekas väejuht võitluses inglas-tega maa lõunaosas XVIII sajandi lõpul, India 1858.—1859. a. ülestõusu kangelannat Lakshmi Bayd (rani Jansit), väljapaistvat revolutsioonilist demokraati Tilakit, meie aja India rahvaste juhte Mahatma Gandhit ja Jawaharlal Nehrut, kes teatavasti kuulusid mitmesugustesse etnostesse.

Pärast sõltumatuse saavutamist arengumaade rahvaste ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise konsolideerumise tendentsid tugevnesid veelgi. Nende riikide elanikkonnal kasvas teadvus kuuluvusest uute rahvuslik-poliitiliste ühtsuste hulka, keda populaarteaduslikus kirjanduses ja ajakirjanduses nimetatakse vahel rahvasteks selle sõna kõige laiemas tähenduses. Meie päevil on täiesti reaalseiks muutunud niisugused mõisted nagu «India rahvas», «Birma rahvas», «Indoneesia rahvas» jne. sellele vaatamata, et igaüks neist koosneb erinevaist etnilistest ühtsustest.

Uute rahvuslik-poliitiliste ühtsuste tekkimise analoogilised protsessid kulgevad meie silme all ka teistes maades, kus rahvad pärast Teise maailmasõja lõppu on saavutanud poliitilise sõltumatuse. Nii kujunevad Aafrikas rahvuslik-poliitilised ühtsused või rahvad sellistes noortes riikides nagu Ginea, Nigeeria, Tansaania, Kongo jt. On silmanähtav, et rahvuslik-poliitilisi ühtsusi ei saa samastada etniliste ühtsustega, sealhulgas ka rahvustega, kuigi paljude välisriikide (kaasa arvatud Ida- ja Lõuna-Aasia maade) poliitilises elus kasutatakse pidevalt terminit rahvus just nimelt niisuguste uut tüüpi ajalooliste ühtsuste tähistamiseks. Sõna rahvus omandab sel juhul puht poliitilise mõtte ja langeb oluliselt kokku sõnaga riik.

Järgides V. I. Leninit, mõistavad nõukogude teadlased rahvuse all inimkonna ajaloo teatud perioodi etnilist ühtsust, aga sugugi mitte iga riiki. Võivad eksisteerida nii rahvusriigid kui ka paljurahvuselised riigid. Välis-Aasias võib rahvusriikide näideteks tuua Kambodža ja Jaapani, paljurahvuseliste riikide näideteks — India ja Birma. Küsimust rahvuslik-poliitiliste ühtsuste ja eri tüüpi etnoste suhtest tuleb vaadelda eraldi. Maades, kus elanikkonna koosseis on etniliselt ühtne või peaaegu

70

ühtne, nagu näiteks Jaapanis, Koreas, Somaalias või Madagaskaril, langevad need ühtsused meie päevil kujunevate või juba kujunenud rahvustega ühte. Teistes maades, kus enamik elanikkonnast räägib sugulaskeeli ning on olme ja kultuuri iseärasustelt sarnaste joontega, kulgevad rahvusliku konsolideerumise protsessid — ühtsete rahvuste kujunemine erinevate, kuid enamasti lähedaste etniliste ühtsuste konsolideerumise teel. Just selles mõttes võib rääkida niisuguste rahvuste kujunemisest nagu indoneesia ja filipiini rahvus. Indoneesias saab üldrahvuslikuks keeleks indoneesia keel (bahasa

Indonesia), mis on arenenud Riau-Linggi saarte malai murde alusel, Filipiinidel — pilipino, moondunud tagali keel.

Teisiti kulgevad etnilised protsessid neis maades, kus rahvad pole mitte ainult et ühiskondlik-majandusliku arengu eri astmeil, vaid räägivad ka eri keeli, mis sageli ei ole omavahel üldse suguluses. Rahvuslik-poliitilised ühtsused moodustuvad ka siin, kuid need ei lange kokku hõimude, rahvaste ega rahvustega, samuti ei ilmne neis niisuguse ühtelangemise tendentsi lähemas tulevikus. Just selline on olukord Indias ja Birmas, kus juba feodalismiajal kujunes mitu suurt, kõrge arengutasemega, omapärase kultuuri, iseseisvate keelte, aga sageli ka erisuguste kirjasüsteemidega rahvast. Kapitalismi arenemisega, proletariaadi ja kodanluse tekkimisega mõned neist rahvaist konsolideerusid rahvusteks selgesti väljakujunenud erinevustega kahe rahvusliku kultuuri — kodanluse ja mõisnike ning rahvalik-demokraatliku kultuuri vahel. Nende suurte rahvaste ja rahvuste ümber toimub meie ajal väiksemate ja tavaliselt mahajäänumate etniliste ühtsuste konsolideerumine. Indias on niisuguse konsolideerumise peamised kolded meile juba tuttavad hindi keelt kõnelevad põhjaosariikide rahvad, samuti marathid, bengalid, gudžaratid, radžastanlased, oriad, pandžaabid, kaš-miirlased, assamlased, telugud, tamilid, kanarad, malajalid. Birmas etendavad taoliste etniliste konsolideerumise keskuste osa juba rahvuseks kujunenud birmalased, samuti kareenid ja šanid, vähemal määral katšinid ehk tsinpod ja kaiad.

Rahvusliku konsolideerumise protsess on tugevasti väljendunud araabia rahvastel, kelle arv ulatub 125 miljonini (neist on Aafrikas 83 miljonit ja Aasias 42 miljonit). Vaatamata suurtele sotsiaalmajanduslikele ja poliitilistele erinevustele araabia maade vahel, võib rääkida omapärasest «üldetnilisest» ühtsusest keele ja paljude traditsiooniliste olmekultuuriliste iseärasuste sarnasuse põhjal, mis on suurel määral seotud islami usuga, mille järgijad on araablased (peale Egiptuse Araabia Vabariigi koptide ja osa liibanonlaste).

71

SOTSIALISMIAJAJÄRGU RAHVAD

Kapitalismilt sotsialismile üleminekul antagonistlikud klassid pikkamööda kaovad ning kaks rahvuslikku kultuuri asenduvad ühtse üldrahvaliku sotsialistliku kultuuriga, millel ei ole enam klassiiseloomu. Seega kujunevad uut tüüpi, lahendamatuist sotsiaalseist vastuoludest vabad etnilised ühtsused. Meie ajastu põhilisteks etnilisteks ühtsusteks sotsialismimaades on sotsialistlikud rahvused, kes põhimõtteliselt erinevad kapitalismiperioodi rahvustest, sest nad koosnevad peamiselt kahest sõbralikust klassist — töölistest ja talupoegadest ning nendega tihedalt seotud intelligentsist; neil on ühtne, sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik kultuur ja nad on omavahel tihedais majandus- ja kultuurisidemeis. Need sidemed arenevad täieliku võrdõiguslikkuse, sõpruse ja vastastikuse abistamise pinnal. Kuid sotsialismileeri maades säilivad sotsialistlike rahvuste kõrval majanduslikult vähemkonsolideerunud ja reeglina väik-semaarvulised rahvad, keda sageli nimetatakse sotsialistlikeks rahvusrühmadeks. Neid rahvusrühmi iseloomustavad muidugi needsamad tunnused, mis sotsialistlikke rahvusigi, nii et piiri tõmbamine kaht tüüpi rahvuste vahele on küllalt keeruline. Seda enam, et paljud sotsialistlikud rahvusrühmad kujunevad ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise arenemise käigus rahvusteks. Peamisteks kriteeriumideks rahvuste ja rahvusrühmade piiritlemisel sotsialismiperioodil ja üleminekul kommunismile on siiski nende arvukus, etnilise territooriumi kompaktsus, majandusliku, eriti tööstusliku arengu tase, sotsiaalne

koosseis (esmajoones rahvusliku töölisklassi olemasolu), poliitilis-administratiivse ja kultuurautonoomia, emakeelse kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemise aste.

Nõukogude Liidus — maailma esimeses sotsialistlikus riigis — lahendati rahvusküsimus täiesti leninliku rahvuspoliitika alusel, mille peamiseks põhimõtteks on kõigi suurte ja väikeste rahvaste juriidiline ja faktiline võrdõiguslikkus ning enesemääramisõigus. NLKP programmis öeldakse:

«Sotsialismi tingimustes toimub rahvuste õitseng ja tugevneb nende suveräänsus . . . Uute tööstuskeskuste tekkimine, loodus-rikkuste avastamine ja kasutuselevõtmine, uudismaade ülesharimine ja iga liiki transpordi arenemine suurendab elanikkonna liikuvust ning soodustab Nõukogude Liidu rahvaste vastastikust läbikäimist. Nõukogude vabariikides elavad üheskoos ja töötavad üksmeelselt paljudest rahvustest inimesed. NSV Liidu liiduvabariikide omavahelised piirid kaotavad ikka rohkem oma kunagise tähtsuse, sest kõik rahvused on võrdõiguslikud,

72

nende elu on rajatud ühtsele sotsialistlikule alusele ning iga rahva materiaalseid ja vaimseid vajadusi rahuldatakse ühesuguselt, ühised elulised huvid ühendavad kõik rahvused üheks pereks ja nad sammuvad üheskoos ühise eesmärgi — kommunismi poole.»7

Käesoleval ajal kujutab Nõukogude Liit endast paljurahvuselist sotsialistlikku riiki, kus elavad ligikaudu 120 rahvast, kes on seotud kestva kooseluga ühe riigi piires. NSV Liidus nagu teisteski sotsialismimaades on eri rahvaste võrdõiguslikkuse ja vennaliku koostöö alusel edasi arenenud etniline ja rahvuslik konsolideerumine. Väga kujukalt ilmneb see näiteks Kaukaasias, mis paistab silma elanikkonna erakordselt keerulise ja kirju etnilise koosseisu poolest.

Dagestanis, kus elab mitukümmend suurt ja väikest etnilist ühtsust, kes kõnelevad kaukaasia keelkonna eri keeli, näeme käesoleval ajal paljude väikeste rahvusrühmade — tseeside, godoberiinide, hvaršide ja teiste muutumist Dagestani ANSV kõige suurema rahva — avaarlaste, keda on ligi 400 000, etno-graafilisteks rühmadeks. Mõned nõukogude teadlased peavad võimalikuks rääkida isegi ühtse dagestani rahvuse järkjärguli-lisest kujunemisest, kes vabariigi eri keeli kõnelevate rahvaste omavahelise suhtlemiskeelena kasutavad vene keelt. Tegelikult on enamik Dagestani elanikkonnast juba praegu kaks- või isegi kolmkeelne: räägitakse vene keelt, Dagestani ANSV mõne suurema rahva — kas avaari, lesgi, dargi või laki keelt ning väikesed rahvad ja etnograafilised rühmad ka oma kohalikku keelt, mis sageli on levinud vaid mõnes lähestikku asuvas, aga vahel ka ainult ühes auulis (näiteks Kubatši asula elanike seas).

Analoogiline etniline konsolidatsioon ja väikeste rahvusrühmade sissekasvamine suurtesse sotsialistlikesse rahvustesse toimuvad ka Taga-Kaukaasias, kus nende protsesside põhilisteks keskusteks on loomulikult kõige arvukamad rahvad, kellel on oma liiduvabariigid — grusiinlased (ligi 3,3 miljonit), armeenlased (ligi 3,5 miljonit) ja aserbaidžaanlased (üle 4,3 miljoni). Etniliste ühtsuste suurenemine ning iga liiki majanduslike, ühiskondlike ja kultuuriliste sidemete tugevnemine nende vahel toimub ka NSV Liidu Euroopa-osas, Kesk-Aasias ja Siberis.

7Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. — Rmt.: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. Tõlgitud kaheksanda väljaande järgi. 1898—1971. V osa. 1959—1965. Tallinn, 1974, lk. 256—257.

Niisiis üheks kõige silmatorkavamaks iseärasuseks NSV Liidu rahvaste rahvuslikus arengus meie ajal, kommunismi laiahaardelisel ehitamisel, on vene keele aina laialdasem levik. Peaaegu

73

142 miljonit inimest peavad vene keelt oma emakeeleks. Aga kui arvestada, et vene keel on NSV Liidus rahvustevahelise suhtlemise peamine keel, siis vene keelt pidevalt kasutavate inimeste arv ületab 180 miljonit. Vene keele levimisega on tihedasti seotud ka meie maal täiesti uue, ajaloos seni tundmata rahvuslik-poliitlise ühtsuse — nõukogude rahva kujunemine. Nii nagu Birma rahvas, India rahvas või ükskõik missuguse teise paljurahvuselise elanikkonnaga maa rahvas, ei ole ka nõukogude rahvas muidugi mitte etniline ühtsus. Kuid nõukogude rahva ühiskondlik-majanduslik konsolidatsioon, tema kultuuri ühtsus (rahvuslike vormide kogu kirevuse juures), ühine kommunistlik ideoloogia ja selgesti tunnetatud siht, kommunismi ülesehitamine, — kõik need iseloomulikud jooned lubavad vaadelda nõukogude rahvast kui kõrgemat tüüpi paljurahvuselist ajaloolist ühtsust.

Teistes sotsialistliku leeri maades, kes asusid sotsialismi ehitamise teele Nõukogude Liidust hiljem, paistavad etnilise ja rahvusliku arenemise protsessid silma suure omapäraga. Näiteks Mongoolia Rahvavabariigis, kus üleminek sotsialismile toimus vahetult feodaalkorrast, kapitalismi staadiumi vahele jättes, kujuneb mongoolia sotsialistlik rahvus mitmesuguste mongoli keelt kõnelevate või mongoliseerunud rahvusrühmade lähenemise teel, kes koonduvad mongolite — halkade ümber (neid on ligi 1,1 miljonit, kusjuures vabariigi elanikkond üldse moodustab peaaegu 1,34 miljonit). Paljurahvuselises Vietnamis, kus kapitalismieelne ühiskondlik-majanduslik kord oli kuni viimase ajani väga tugev, areneb rahvuse ja temaga assotsieerunud rahvusrühmade kujunemine pärast 1975. a. ajaloolist võitu sotsialismi ehitamise baasil. 2. juulil 1976. a. kuulutati välja Vietnami Sotsialistlik Vabariik.

Välis-Euroopa sotsialistlikes riikides on rahvuslikul arengul samuti oma iseärasused. Poolas, Ungaris ja Bulgaarias*, kus põhirahvustest elanikkonda on üle 90%, kujunesid pärast Teist maailmasõda kõrgel konsolidatsiooniastmel sotsialistlikud rahvused, kellega pikkamööda liituvad väikesearvulised, juriidiliselt ja faktiliselt täiesti võrdõiguslikud vähemusrahvused. Tšehhoslovakkia Sotsialistlikus Vabariigis areneb sotsialistlik ühiskond kahe vennaliku rahvuse — tšehhide (10,3 miljonit) ja slovakkide (4,8 miljonit) liidu alusel, kusjuures kumbki säilitab oma keelelise ja kultuurilise omapära. Rumeenias võtavad sotsialistlikust ehitustööst kõrvuti põhirahvuse — rumeenlastega

74

(19 miljonit) aktiivselt osa suured vähemusrahvused — ungarlased (1,7 miljonit), sakslased (400 000), mustlased (115 000), juudid (100 000) jt. Jugoslaavia Föderatiivses Sotsialistlikus Vabariigis kujunesid rahvusliku konsolideerumise kolded lähedaste lõunaslaavi rahvaste — serblaste (9,4 miljonit), horvaatide (5,2 miljonit), sloveenide (2,2 miljonit), makedoonlaste (1,4 miljonit), Jugoslaavia muhameedlaste ehk bosnialaste (1,15 miljonit) ja tšernogoorlaste (600 000) hulgas, kes sotsialismi baasil on koondunud ühtseks rahvuslik-poliitiliseks tervikuks. Rahvuslik konsolideerumine sotsialismi baasil toimub ka Saksa DV-s, kus elab üle 17 miljoni sakslase. Sotsialistlikuks rahvuseks on kujunemas kuubalased (ligi 9,6 miljonit). Uue konstitutsiooni järgi hakatakse Kuubat nimetama sotsialistlikuks vabariigiks.

Etnilised protsessid, mis toimuvad käesoleval ajal sotsialismimaades, võivad olla teatud määral eeskujuks kogu inimkonna rahvuslikus arenemises kapitalismilt kommunismile ülemineku perioodil. Seda perioodi iseloomustab majanduslike sidemete arenemine mitmesuguste rahvaste vahel nii eri riikides kui ka kogu sotsialistliku leeri piires ning seejärel kogu maailma ulatuses; antagonistlike klasside järkjärguline kadumine ning inimkonna sotsiaalsete ja etniliste rühmade vahelise lõhe likvideerimine; kakskeelsuse ja isegi mitmekeelsuse arenemine, kus üha rohkem inimesi valdab peale emakeele hästi oma maa riigikeelt ja sageli ka võõrkeeli, ning viimaks teaduse, kirjanduse ja kunsti parimate saavutuste vahetuse laienemine ja süvenemine mitmesuguste etniliste ühtsuste vahel. Kõigi nende omavahel seotud protsesside tulemuseks on etnoste suurenemine, paljude väikeste etniliste rühmade kokkusulamine suurte rahvustega, uute rahvuslik-poliitiliste ühtsuste kujunemine eri rahvusriikide või paljurahvuseliste riikide piires, maailma tsivilisatsiooni rikastumine kõigi suurte ja väikeste rahvaste kultuuri kõige progressiivsemate elementidega.

RASSID

I. MIS ON RASS

Igapäevaste kogemuste najal võime tõdeda, et etniliste erinevuste kõrval on inimeste vahel olemas ka füüsilised (kehalised) erinevused. Kahte täiesti ühesugust inimest ei ole ega saagi olla. Isegi ühest munarakust arenenud kaksikud, vaatamata nende välimisele ja sisemisele ülisuurele sarnasusele, erinevad alati teineteisest mõne väikese joone poolest.

Põhirasside esindajad: 1 - eestlane, 2 - mongol, 3 - aafriklane, 4 - austraallane, 5 - PohjaAmeerika indiaanlane.

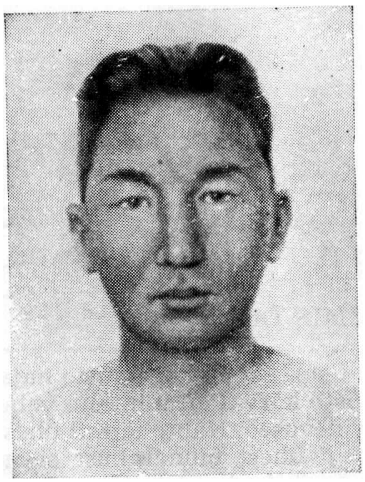

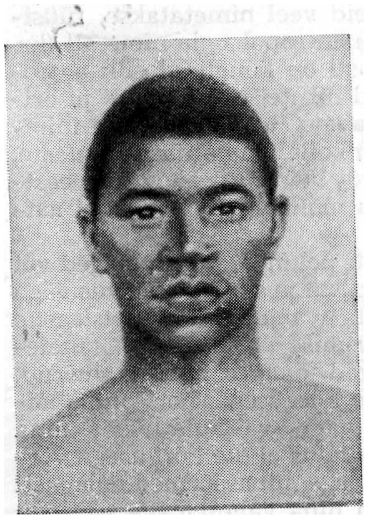

Teadust, mis uurib inimtüüpide muundusi või, nagu neid veel nimetatakse, füüsilise inimtüübi variatsioone, tuntakse antropoloogia nime all (kr. anthrõpos — inimene). Eriti tugevasti on kehalised ehk antropoloogilised erinevused märgatavad üksteisest kaugel ja erisugustes looduslikes tingimustes elavate territoriaalsete inimrühmade puhul. Sobivaks näiteks siinkohal on põhjaeurooplaste, võtame kas või Eesti NSV põhja- või lääneosas sündinud eestlaste üldilme võrdlemine Sise-Aasia mongolite ja Sudaani aaf-riklastega.

Eestlastel on juuksed peaaegu alati pehmed, kujult sirged või lainelised. Nahk on enamasti hele, juuste ja silmade värvus väga mitmekesine, sagedamini heledama

varjundiga. Tertsiaarne karvkate*, mis ilmub sugulise küpsemise perioodil, on tähelepandavalt arenenud: meestel kasvavad jõudsalt habe ja vurrud. Nägu on võrdlemisi kitsas, keskmise kõrgusega, horisontaallõikes ettepoole kitsenev, põsenukid vähe väljaulatuvad; nina piirkond, vastupidi, etteulatuv. Nina laius ei ole kõrgusega võrreldes suur, ninajuur on tavaliselt kõrge, ninasõõrmed enamasti ovaalsed, nende pikiteljed asetsevad nina vaheseinaga peaaegu paralleelselt. Silmad on suured, nende teljed horisontaalsed

* Tertsiaarset karvkatet tuleb eristada primaarsest ehk embrüonaalsest karvkattest, mis tekib juba arenguperioodil emaihus ja hiljem peaaegu kaob, ning samuti sekundaarsest karvkattest, mis ilmub sündimise ajaks. Sekundaarse karvkatte hulka kuuluvad näiteks juuksed, ripsmed ja osaliselt kulmud.

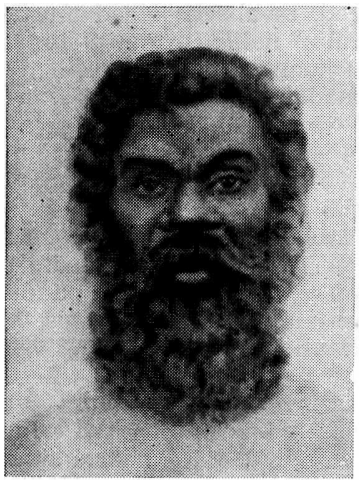

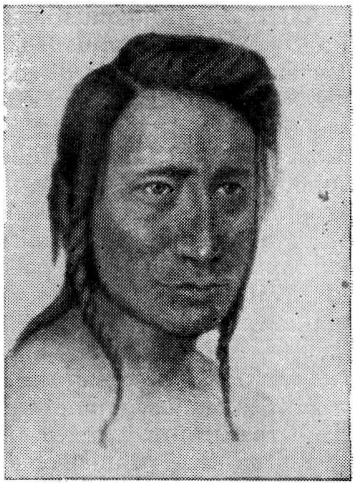

Põhirasside esindajad: 1 — eestlane, 2 — mongol, 3 — aafriklane, 4 — austraallane, 5 — Põhja Ameerika indiaanlane.

(silmade valis- ja sisenurgad asuvad enam-vähem ühel tasapinnal); silma ülalau kattevolt, mis osaliselt katab lau välispinda, puudub või on võrdlemisi nõrgalt arenenud. Näo lõuaosa ei ole peaaegu üldse etteulatuv: ta on ortognaatne (kr. orthos — sirge, gnathos — lõug), nagu antropoloogid nimetavad, või nõrga «vertikaalse profiiliga». Huuled on võrdlemisi kitsad, s. t. suuõõne limaskesta väljaulatuv osa väike.

Mongolitel on juuksed enamasti jäigad (kõvad), sirged, nahk mõnevõrra tumedam kui venelastel ja kollaka varjundiga. Juuste ja silmade värvus on üldreeglina must või tumepruun (valdavalt pruunide silmadega brünetid), tertsiaarne karvkate on arenenud nõrgalt; meestel ilmuvad habe ja vurrud hilja ning kasvavad harva tihedaks. Nägu on lai ja kõrge, lame (põsenukid tugevasti väljaulatuvad, nina mitte). Nina laius (ninatiibade vahemaa) on väike või keskmine, nina kõrgus suur. Ninajuur tihti madal, «laialivalguv»; ninasõõrmete teljed asetsevad kaldu (nina vaheseina suhtes teatud nurga all). Silmad on sageli kitsad, silmateljed kaldu (silma välisnurk paikneb sisenurgast mõnevõrra kõrgemal). Silma ülalau kattevolt on tugevasti arenenud, ulatudes sageli ripsmeteni. Iseloomustav on epikantus — eriline nahakurd, mis katab osaliselt või täielikult pisaraliha-kest silma sisenurgas. Näo lõuaosa on nõrgalt või keskmiselt etteulatuv. Suuõõne limaskest ulatub mõõdukalt väljapoole (keskmise paksusega huuled).

79

Aafriklast iseloomustavad käharad, tavaliselt jäigad mustad juuksed, väga tõmmu (šokolaadpruun) nahk, pruunid silmad. Tertsiaarne karvkate on neil nagu mongoleilgi enamasti nõr-.galt arenenud. Nägu on kitsas ja madal, põsenukid nõrgalt või mõõdukalt väljaulatuvad. Nina on väga lai, vahel peaaegu niisama pikk kui lai (ninaindeks, mis väljendab mõlema mõõtme suhet protsentides, läheneb sageli 100-le). Ninajuur on enamasti keskmise kõrgusega; ninasõõrmed paiknevad põiki, nende teljed suunduvad ninavaheseina suhtes külgedele. Silmad on nagu eurooplastel suured ja paiknevad horisontaalselt; silma ülalau kattevolt on enamikul juhtudel väike, täiskasvanutel puudub •epikantus. Näo lõuaosa on sageli etteulatuv (prognaatsus, kr.
pro ees). Suuõõne limaskest ulatub tugevasti või isegi väga
tugevasti väljapoole (paksud või pruntis huuled).

Elus ja teaduses nimetatakse selliseid füüsilisi erinevusi tavaliselt rassitunnusteks. On oluline rõhutada, et nimetatud erinevustel on alati rühmaiseloom, nad ilmnevad täiel määral ainult tervete minikollektiivide, mitte üksikisikute vastandamisel. Rassitunnused on alati pärilikud: need kanduvad edasi vanemailt lastele paljude põlvkondade vältel. Sellepärast on selge, et rassierinevuste uurimisel etendavad tohutu suurt osa päri-likkuseteaduse — geneetika (kr. genos — sugu), esmajoones muidugi inimesegeneetika ehk antropogeneetika andmed. On mõistetav, et paljude pärilike füüsiliste tunnuste sarnasus eri inimestel või tervetel inimrühmadel on kaalukaks tõendiks nende ühtsest päritolust ehk geneetilisest sugulusest. Eelöeldut arvestades võib määratleda rasse kui territoriaalseid inimrühmi, keda eristatakse nende geneetilise suguluse põhjal, mis ilmneb väliselt teatud füüsilises sarnasuses, paljude tunnuste kokkulangemises. Termini rass päritolu pole täpselt kindlaks tehtud; võimalik, et see kujutab endast teisendit araabia sõnast ras (pea, algus, tüvi). Kehtib ka arvamus, et see on seotud itaaliakeelse sõnaga razza, mis tähendab hõimu. Sõna rass ligikaudu selles mõttes, nagu seda tänapäeval tarvitatakse, leiame juba prantsuse teadlasel Francois Bernier'l, kes avaldas 1684. aastal ühe esimesi inimrasside klassifikatsioone.

Lugeja on tõenäoliselt juba märganud, et rassidest ja rassi-erinevustest rääkides me rõhutame nende geograafilist iseloomu, seost teatud kindla territooriumiga. Tõepoolest, kaugeltki mitte kõiki inimeste pärilikke kehalisi iseärasusi ei saa pidada rassitunnusteks, vaid ainult neid, millel on oma teatud areaal (levikuala), s. t. need ei esine mitte kogu inimkonnal, vaid ainult mõnedel rahvastel, kes asustavad üht või teist maad. Pärilikkus ja geograafilise levikuala, areaali olemasolu — need

80

ongi kaks vajalikku tingimust selleks, et inimese mõnd konkreetset füüsilist tunnust võiks pidada rassitunnuseks. Iga rassi-tunnuse väline ilming on tingitud ühest või mitmest, vahel isegi paljudest pärilikkuse kandjaist (geenidest) — materiaalseist osakestest, mis peituvad organismi kõigi rakkude tuumades ja mis antakse edasi vanemailt lastele sugurakkude kaudu. Selle tõttu, et mitmesugused rassitunnused päritakse enamasti üksteisest sõltumata, ei lange nende geograafilised areaalid kaugeltki mitte alati omavahel kokku. Nii näiteks Aafrika, Mela-neesia ja Tasmaania rahvastel esineb tumepruun nahavärvus tavaliselt koos krässus juustega, aga Lõuna-India, Indo-Hiina ja eriti Austraalia põliselanike mõnedel rühmadel — laineliste juustega. Samuti on Lõuna-Euroopa või Põhja-Aasia rahvastel ülekaalukalt esinevate pruunide silmade kõrval

suhteliselt kitsas nina, aga Aafrika, Kagu-Aasia ja Austraalia etnilistele rühmadele on iseloomulikum hoopis laiem nina.

Seega ei ole mitmesuguste rassitunnuste kokkulangemisel enamasti mitte geneetiline, vaid ajaloolise kujunemise iseloom. Niisugused kokkulangemised on seletatavad sellega, et elanikkonna mingi rühma esivanemail tekkis konkreetsete ajalooliste tingimuste tõttu teatud pärilike rassiiseärasuste suur tihedus. Näiteks Austraalia päriselanike kauged esivanemad, sattunud sellele isoleeritud mandrile ligi 30 000 aastat tagasi, olid enamasti niisuguste tunnustega nagu šokolaadpruun nahk, mustad lainelised juuksed, pruunid silmad, tugevasti arenenud tertsiaarne karvkate (eriti habe ja vurrud), absoluutmõõtmeilt keskmise suurusega, sageli prognaatne nägu, lai nina mõõdukalt kõrge ninajuurega ja põiki paiknevate telgedega ninasõõrme-tega, paksud või isegi pruntis huuled. Aga esimestel inimestel, kes ligikaudu samal ajal asusid ümber Aasiast Ameerikasse, oli tunduvalt heledam, kollaka varjundiga nahavärv, mustad, kuid sirged ja jäigad juuksed, pruunid silmad nagu austraallastegi esivanemail, kuid nõrgalt arenenud tertsiaarne karvkate, suur, lai ja kõrge nägu tugevasti väljaulatuvate põsenukkide ja etteulatuva nirtaga, kitsad või keskmiselt paksud huuled.

81

II. KARVKATTEST, NAHA, JUUSTE JA SILMADE VÄRVUSEST

Peaaegu et kõige tähtsamaiks rassitunnusteks on juuste kuju ja tertsiaarse karvkatte arenguaste. Juuste kuju hõlmab kaht iseärasust: kõvadust ja kooldumust. Juuste kõvadus sõltub juuksekarva jämedusest, mida võib määrata mikroskoobi all karva ristlõike pindala mõõtmise teel. Mida suurem pindala, seda kõvem juus. Kõvadel ehk jäikadel juustel on ristlõike pindala 6000—7000 ruutmikronit (mikron=0,001 mm), pehmetel juustel ligikaudu kaks korda väiksem. Juuste kooldumine on seotud juuksejuurte paiknemisega nahas ja ristlõike kujuga. Sirgeil juustel on juuksejuur sirge, juuksekarv väljub nahast täisnurgale lähedase nurga all; lainelistel juustel on juuksejuur kõver ja väljumisnurk teravam; käharail juustel on juuksejuur veelgi kõveram, väljumisnurk aga väiksem. Peale selle sarnaneb sirge juukse ristlõige ringiga, aga lainelise ja veel enam krässus juukse ristlõige väljaveninud ovaaliga. Juuste kõvaduse ja kooldumise astet määratakse tavaliselt eraldi: esimese tunnuse põhjal eristatakse jäiku ja pehmeid juukseid, teise tunnuse põhjal sirgeid, laialainelisi, kitsalaine-lisi ja mitmes astmes käharaid, krässus juukseid; kõige käha-ramaid juukseid nimetatakse ka keerdkäharaiks. Need on kõige iseloomulikumad mõnedele Lõuna-Aafrika rahvastele — buš-manitele ja hotentottidele.

Mitmesuguse kujuga juuste ristlõiked: 1 — sirged, 2 — lainelised, 3 ja 4 — käharad.

Tertsiaarne karvkate on meestel hoopis tugevamini arenenud kui naistel. Antropoloogiliste uurimiste puhul määratakse see tunnus tavaliselt ainult meestel, sealjuures näol ja kehal (enamasti rinnal) eraldi. Näol kuuluvad tertsiaarse karvkatte hulka habe ja vurrud. Eristatakse väga nõrka habemekasvu (1 pall), nõrka (2), keskmist (3), tugevat (4) ja väga tugevat (5). Pallid näitavad häbemekarvade tihedust ja seda, kui suure pinna näost nad katavad. Iga uuritud rühma kohta võib välja arvutada habemekasvu keskmise palli: selleks tuleb pallide arvulised väärtused korrutada nende sagedusega ja summa jagada uuri-

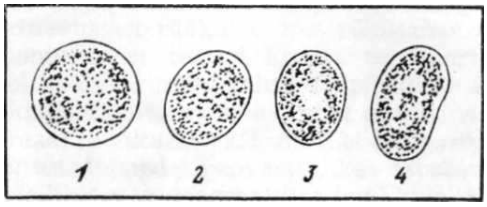

82

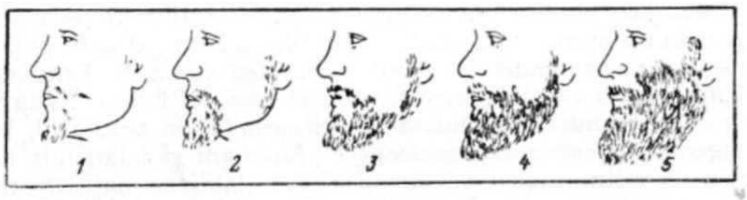

Habemekasv:
1 — väga nõrk, 2 — nõrk, 3 — keskmine, 3 — tugev, 5 — väga tugev.

misaluste üldarvuga. Kõige nõrgem habemekasv on iseloomulik paljudele Sise- ja Põhja-Aasia rahvastele (mongolid, evengid, eveenid jt.), samuti Põhja-Ameerika indiaanlastele (keskmine pall 1—2). Habeme arenemise maksimaalseid astmeid on täheldatud Jaapani ainudel, austraallastel, mõnedel Ees-Aasia ja Taga-Kaukaasia rahvastel, eriti armeenlastel (keskmine pall lähedane 4-le).

Tähtsaks rassitunnuseks on ka pigmentatsioon. Nahas ladestub pigment (melaniin) pindmises kihis, epidermises; sügavamas kihis pigment täiskasvanud inimesel üldreeglina puudub. Kui see siiski on olemas, siis omandab nahk sinaka varjundi, sest melaniin paistab epidermise õhukesest kihist läbi. Seda nähtust täheldatakse kõige sagedamini lastel ristluu piirkonnas. Esmakordselt täheldati seda mongolitel ja mõnedel teistel Aasia rahvastel, millest tulenes ka nimetus mongoli laik. Edasised uurimised näitasid, et samasuguseid sinakaid laike leidub vahel ka paljude Euroopa rahvaste lastel, näiteks bulgaarlastel, poolakail ja sakslastel. Epidermises võib melaniin ladestuda teradena või olla pihustatud (difuusses) olekus; viimasel juhul omandab nahk mõnevõrra punaka varjundi. Melaniini hulga ja jaotumise kõrval on naha värvusele oluline vere läbipaistmine kõige peenemate veresoonte (kapillaaride) seintest. See annab nahale roosaka värvuse ja mõistagi on heledanahalistel inimestel märgatavam kui tumedanahalistel. Keha eri osad on värvunud ebaühtlase intensiivsusega.

Meile on hästi teada, et päikesekiirte toimel muutub nahk tumedamaks, päevitub, sest tugevam valgustus kutsub esile pigmendi intensiivse ladestumise, mis kaitseb inimese keha liiga tugeva kiirituse kahjuliku toime eest. Teatavasti päevituvad tõmmud inimesed kiiresti ja taluvad kergemini päikesekiirte (eriti ultraviolettkiirte) toimet nahale. Kuid tuleb silmas pidada,

83

et selline pigmendi ladestumine ei ole pärilik ja seda ei saa pidada rassitunnuseks. Seda arvestades määravad antropoloogid naha värvust ainult tavaliselt rõivastega kaetavail kehaosadel, kõige sagedamini õlavarre tagumisel osal või kõhul. Naha värvuse määramisel rakendatakse mitmesuguseid skaalasid, kõige sagedamini saksa antropoloogi F. Luschani skaalat, mis koosneb 36 mitmesugust värvi opaaksest (läbipaistmatust) klaasnelinurgakesest. Vanusega kaasneb naha tumenemine (sõltumata päevitumisest).

Äsjasündinud eurooplaste ja aafriklaste naha värvuse erinevus on näiteks hoopis väiksem kui nende rühmade täiskasvanute puhul.

Juuste värvus sõltub juuksekarva pealiskihis peituva pigmendi hulgast ja laadist. Mida rohkem on selle kihi rakkudes teralist pigmenti, seda tumedamad on juuksed. Difuusne mela-niin annab juustele punaka varjundi; võimalik, et niisugune pigmendivorm on iseloomulik punakaile juustele. Pigmentat-siooni määramiseks kasutatakse mitmesuguseid skaalasid väikestest loomulike või kunstlike juuste salkudest. Antropoloogid eristavad tavaliselt musti, tumepruune, helepruune ja blonde juukseid. Eraldi märgitakse punajuukseliste protsent. Mustad ja tumepruunid juuksed ühendatakse sageli tumedate juuste rühma ning kõik teised varjundid (ilma punasteta) — heledate rühma. Nõukogude antropoloog V. Bunak tegi ettepaneku rakendada juuste värvuse määramiseks uut skaalat, mis oleks rajatud täpseile kolorimeetrilistele (värvimõõtmise) andmeile; kogu varjundite gamma on selles jaotatud kolme ritta: punakad, kollakad ja tuhkjad.

Silmade värvuse all mõistetakse vikerkesta värvust (ümbritseb silmatera). See sõltub nii pigmendi hulgast kui ka tema ladestumise sügavusest. Vikerkesta kõige sügavam, niinimetatud pigmendikiht sisaldab kõigil inimestel (peale albiinode, kellel pigment puudub) mõningase hulga melaniini. Kui pigment ladestub ainult vikerkesta sügavais kihtides, paistavad silmad heledad — sinised, helesinised või hallid (nähtus on analoogiline sinakate mongoli laikudega naha pinnal või musta tušiga tehtud tätoveeringu sinaka varjundiga). Kui pigmenti on palju ja see paikneb kogu vikerkesta ulatuses, on silmad mitmesuguste tumedate varjunditega — mustad, pruunid või kollased. Kui melaniin on vikerkesta eri kihtides jagunenud ebaühtlaselt, tekib mulje kirjudest silmadest, milles hallid toonid on mitmesugustes kombinatsioonides roheliste ja mustjaspruunidega.

Silmade värvuse määramiseks on mitmesugused skaalad ja skeemid, milledest õnnestunum on V. Bunaki skeem. Selles eristatakse vikerkesta kolme põhivärvust — tumedat, kirjut ja

84

heledat. Esimeses tüübis eristatakse musta, tumepruuni, helepruuni ja kollast. Kirjus ehk üleminekutüübis on pruunikas-kollakasroheline (tumekirju), roheline, hallikasroheline (hele-kirju) ja hall ehk helesinine pruunikaskollase pärjakesega (ääris silmatera ümber). Kolmandasse, kõige vähem pigmenteerunud tüüpi kuuluvad hallid, hallikassinised, helesinised ja sinised silmad. Silmade värvuse geograafilised variatsioonid langevad üldjoontes kokku juuste värvuse territoriaalse muutumisega, kuid heledaid silmi kohtab nõrgalt ja keskmiselt pigmenteerunud rühmades (näiteks enamik eurooplasi) sagedamini kui heledaid juukseid. Naistel on heledaid silmi mõnevõrra vähem kui sama rühma meestel. Ka vikerkesta värvus muutub seoses elueaga tunduvalt. Tugeva ja keskmise pigmendiga rühmades on laste silmad tavaliselt tumedamad kui täiskasvanuil ja eriti vanakestel. Depigmenteerunud rühmades ei ole see muutumine nii selgeilmeline: lastel võivad silmad olla isegi heledamad kui täiskasvanuil.

III. KEHA KASV, KAAL JA PROPORTSIOONID

Rassitunnuste hulka kuuluvad paljud (kuigi kaugeltki mitte kõik) keha ja kehaosade mõõtmed. Antropoloogiateaduses on tähtsal kohal inimese keha üldise pikkuse (kasvu)

uurimine. See on tähtsamaid füüsilisi tunnuseid, millest tunduval määral olenevad paljud teised mõõtmed. Kogu inimkonna ulatuses loetakse keskmiseks kehapikkuseks meestel 165 cm ja naistel 154 cm. Meeste ja naiste kasvu vahe kõigub mitmesuguste rahvaste juures 8—12 cm piires. Vastsündinute keha pikkus on poistel 51 cm ja tüdrukutel 50 cm. Seega suureneb inimese kasv tema arenemisel väljaspool emaihu üle kolme korra. Naistel lõpeb kasvamine 19.—20. eluaastaks; meestel jätkub see veel 5—6, vahel aga 10 aastat. Just sel ajal kujunebki eespool mainitud märgatav kasvude erinevus sugude vahel. Keha pikkuse stabiilne (muutumatu) periood kestab kuni 45.—50. eluaastani, pärast seda hakkab kasv uuesti vähenema (0,5—0,7 cm viie aasta jooksul).

Kirjeldatud seaduspärasused on kõigil rassidel enam-vähem ühesugused. Mingisuguse inimrühma keskmise kehapikkuse määramiseks tuleb liita kõigi uuritute kasv ja saadud summa jagada nende arvuga. Statistikas on välja töötatud lihtsustatud võtted keha pikkuse keskmise suuruse (M) kui ka kõigi teiste mõõtmistunnuste ja indeksite väljaarvestamiseks.

Kehakasvu territoriaalsed erinevused võivad olla väga suu-

85

red. Keskmise kehapikkuse kõige väiksem näitaja (141 cm täiskasvanud meestel) on leitud pügmeedel Kongo jõgikonnas Kesk-Aafrikas, kõige suurem (182 cm) aga aafriklastel, kes elavad Tšaadi järvest kagu pool. Kõige väikesekasvulisemad (alla 150 cm) elanikkonna rühmad meie planeedil on Kesk-Aafrika pügmeed, Lõuna-Aafrika bušmanid ja negriitod India ookeani Andamani saarestikus ning Indo-Hiina, Filipiinide ja Uus-Ginea (Iriani) mõnedes siserajoonides. Kõige pikakasvulisemad (üle 175 cm) on paljud aafriklaste rühmad Niiluse ülemjooksul ja teistes troopikametsade vööndist põhja pool paiknevates rajoonides, tšernogoorlased, šotlased, rootslased ja norralased, Markiisaarte polüneeslased. Seega äärmiselt väikesekasvulisi ja äärmiselt pikakasvulisi rühmi kohtame eri maailmajagudes; nii suur kui ka väike kehakasv võivad olla kombinatsioonis väga mitmesuguste teiste rassitunnustega.

Koos keha pikkusega uurivad antropoloogid ka keha massi (kaalu) ja proportsioone, s. t. põhiliste pikkus- ja laiusmõõtmete suhteid: kere, käte ja jalgade pikkust, õla-, puusa- jm. laiust. Kuid kõigi nimetatud tunnuste geograafilised variatsioonid on võrdlemisi väikesed ja väga tihedas seoses kasvu muutumisega. Sellepärast peatume loetletud iseärasustel õige lühidalt. Kogu maailma ulatuses on keskmine kehakaal meestel ligi 64 kg, naistel ligi 56 kg. Vastsündinud poisid kaaluvad keskmiselt 3,4 kg, tüdrukud 100—200 g vähem. Kehakaalu kõikumised seoses elueaga on loomulikult väga suured. Keha massi stabiilsuse periood hõlmab ligikaudu 25.—40. eluaasta. 40.—60. eluaastani täheldatakse kehakaalu tõusu (0,5—1 kg viie aasta jooksul). Seoses üldiste vananemisprotsessidega ja muutustega organismi kudedes keha mass hilisemas eas tavaliselt mõnevõrra väheneb. Tuleb toonitada, et kehakaalu individuaalsed kõikumised on erakordselt suured: täiskasvanuil võib kaal üksikjuhtudel langeda 45—50 kg-ni ja tõusta kuni 150 ning isegi 200 kg-ni. Nii individuaalne kui ka rühma keskmine kehakaal sõltub väga olulisel määral töö- ja olmetingimustest, eriti toitu-musest. Selle tõttu on arusaadav, et vaadeldavale tunnusele on iseloomulikud väga suured sotsiaalsed ja professionaalsed erinevused, mis mitmekordselt ületavad territoriaalsed lahkuminekud. Kui arvestada ka seda, et pärilikkuse osa kehakaalu kujunemises on alles vähe tundma õpitud, saab selgeks selle tunnuse praegu veel väike osatähtsus rasside piiritlemisel.

See seisukoht kehtib ka keha proportsioonide suhtes. Kuna proportsioonides väljendub keha mitmesuguste osade suhe, siis on selge, et nende iseloomustamiseks ei ole kõige tähtsamad mitte absoluutmõõtmed, vaid kere ja jäsemete suhtelised mõõt-

86

med, toodud protsentides keha üldisest pikkusest. Niisuguseid suhtarve nimetatakse indeksiteks. Et saada võrreldavaid individuaal- ja rühmaandmeid, tuleb absoluutväärtused, mille kaudu leitakse indeksid, määrata alati ühesuguselt. Seoses sellega on antropoloogias, eriti antropoloogia selles osas, mida nimetatakse antropomeetriaks (inimese mõõtmine), oluline elusatel inimestel ja luustikel täpselt määrata püsivad ja kergesti leitavad punktid — antropomeetrilised punktid. Vastavate instrumentide — antropomeetrite, mitmesuguste sirklite, mõõdulintide jm. abil mõõdetakse nende punktide vahelised kaugused. Näiteks keha üldpikkust mõõdetakse kasvumõõtjaga ehk metallantropo-meetriga põranda horisontaalpinnalt kuni pealae kõige «kõrgema punktini».

Välismaa ja nõukogude antropoloogid on esitanud keha proportsioonide iseloomustamiseks palju mitmesuguseid indekseid ja skeeme. Kõige sagedamini on nende kirjelduste aluseks võetud indeksid, mis annavad kere, käte ja jalgade pikkuse, samuti õla- ja puusalaiuse ning keha pikkuse protsentuaalse suhte. Eristatakse kolme peamist keha proportsioonide tüüpi: 1) brah-hümorfne (kr. brachys — lühike, morphe — vorm) — suhteliselt lühikesed jäsemed, pikk kere, laiad õlad ja puusad, 2) do-lihhomorfne (kr. dolichos — pikk) — võrdlemisi pikad käed ja jalad, lühike kere, kitsad õlad ja puusad, 3) mesomorfne (kr. mesos — keskmine) — kuskil esimese ja teise tüübi vahepeal.

Keha proportsioonide varieerumine sõltuvalt soost ja elueast on väga suur. Üldiselt on naised brahhümorfsemad kui samaealised samade territoriaalsete rühmade mehed. Peale selle on naistel alati suhteliselt kitsamad õlad ja laiemad puusad. Lapsed erinevad täiskasvanuist suhteliselt lühikeste jalgade, pika kere ja tüve (s. t. kere koos kaela ja peaga) ning suure pea poolest. V. Bunaki andmeil on vastsündinud poistel tüve pikkus 40% vastavast näitajast täiskasvanud meestel, samal ajal aga ei moodusta jalgade pikkus 25 protsentigi oma lõplikust pikkusest. Inimrühmade kehaproportsioonide geograafiliste erinevuste hindamisel tuleb arvestada, et pikakasvulised inimesed on väi-kesekasvulistega võrreldes alati mõnevõrra dolihhomorfsemad. Sellepärast on otstarbekas omavahel kõrvutada ainult ligikaudu ühesuguse keskmise kehapikkusega rühmi. Pikakasvuliste rühmadest on Aafrika neegrid ja etiooplased dolihhomorfsed, polü-neeslased ja patagoonlased aga mesobrahhümorfsed, väikese-kasvuliste rühmadest on mesodolihhomorfsete proportsioonidega Tseiloni vedad ja mõned neile antropoloogiliselt lähedased Kagu-Aasia rahvad, ning brahhümorfsed — eskimod.

Antropoloogid ei uuri keha üldisi mõõtmeid ja proportsioone

87

mitte ainult elusail inimestel, vaid ka luustikel ja isegi üksikuil luudel. Luustike materjalil on eriti suur tähtsus paleoantropo-loogiale (kr. palaios — vana), mis tegeleb antropoloogiliste, sealhulgas ka rassiliste iseärasuste uurimisega meie esivanemail, kes elasid inimkonna ajaloo mitmesugustel varastel perioodidel. Me ei hakka siin peatuma üksikute luude mõõtmisvõtetel. Märgime ainult, et antropoloogias on välja töötatud meetodid kasvu määramiseks jäsemete pikkade luude järgi. Ameerika teadlased M. Trotter ja J. Gleser võrdlesid Teises maailmasõjas hukkunud ameerika sõdurite luid

nende kasvuga, mis oli mõõdetud meeste sõjaväeteenistusse kutsumisel, ja esitasid mitu valemit keha pikkuse arvutamiseks eri luude mõõtmete järgi. Näiteks selleks, et määrata mehe kasvu sentimeet-reis reieluu pikkuse järgi, tuleb viimane korrutada 2,33-ga ja saadud arvule liita 61,41. Analoogilised valemid on välja arvutatud ka jäsemete teiste toruluude — sääreluu, õlavarreluu ja kodarluu kohta. Nõukogude teadlane G. Debets koostas valemi kehakaalu määramiseks toruluude ümbermõõdu ja pikkuse järgi.

IV. PEA JA NÄO RASSITUNNUSED

Suurt osa rasside eristamisel etendavad pea ja näo mitmesugused tunnused, mida antropoloogid uurivad nii elusail inimestel kui ka koljudel. Niisuguste iseärasuste hulka kuuluvad absoluutsed diameetrid — teatud kindlate antropomeetriliste punktide vahelised kaugused millimeetreis, indeksid ja niinimetatud kirjeldatavad (skaala-) tunnused, mida määratakse tingpallides silma järgi, vahel kipsist või plastmassist mudeleid kasutades. Peale selle määratakse koljudel nurgad, mis tekivad nendesamade punktide vahele tõmmatud mõtteliste joonte ja tasapindade vahel. Käesolevas raamatus me peatume peamiselt rassitunnustel, mida uuritakse elusate inimeste juures-; kolju ehk kranioloogilistest (lad. cranium — kolju) iseärasustest räägime väga lühidalt. Järgnevas tekstis toome eri tunnuste iseloomustamisel sulgudes nende rühmavariatsioonide ulatuse maailma mastaabis.

Pea absoluutseist diameetreist mõõdetakse kõige sagedamini tema suurimat pikkust glabella (kulmupealse) ja kuklapunkti vahel (172—198 mm) ning suurimat laiust kiiruluupunktide vahel (129—159 mm). Teise ja esimese mõõtme suhet protsentides nimetatakse pea pikkuse-laiuse indeksiks ehk peaindeksiks (70—88); kui see on alla 75,9, räägitakse dolihhokefaaliast (pika-

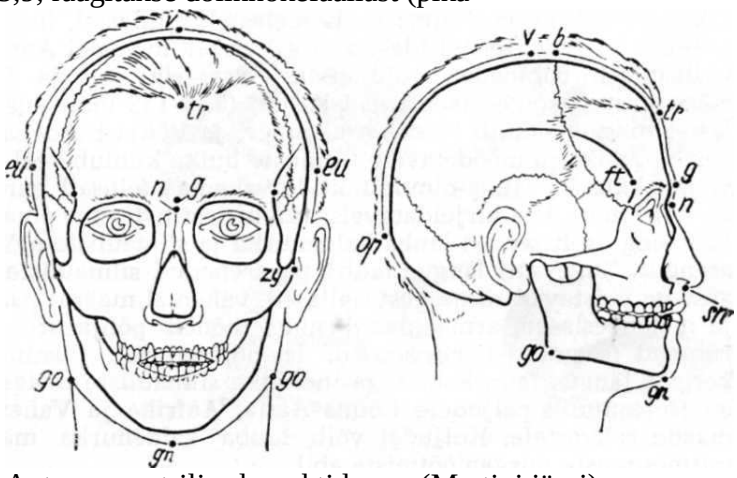

Antropomeetrilised punktid peas (Martini järgi):

V	vertex (lagipea),	zy	zygion (põsenuki),
g	glabella (kulmupealne),	go	gonion (alalõualuu nurga),
op	opisthocranion (kukla),	gn	gnathion (lõuaalune),
eu	euryon (kiiruluu),	tr	trichion

— — (juuksepiiri),
b bregma (bregma), n nasion (ninajuure),
— —
ft frontotemporale sn subnasale
— (lauba- — (ninaalune).
oimu),

pealisusest), kui kõigub 76,0 ja 80,9 vahel — mesokefaaliast (keskpealisusest), kui ületab 81,0 — brahhükefaaliast (lühipea-lisusest) (kr. kephale — pea). Peaindeksi geograafiline varieeruvus on väga suur: eri mandrite ja maade rahvastel, aga ka ühe etnose mitmesugustel kohalikel rühmadel võib kohata kõige erinevamaid keskmisi. Dolihhokefaalsus on ülekaalus Austraalia, Melaneesia, India ja Aafrika päriselanikel, laialdaselt levinud Vahemeremaades ja Skandinaavias, seda kohtab Ameerikas — Kaug-Põhjas eskimotel ning lõunas Amazonase jõgikonnas indiaanlastel ja tulemaalastel. Ka brahhükefaalsus on levinud mitmesuguste maade rahvastel: Sise-, Kagu- ja Ees-Aasias, Kaukaasias, Balkani poolsaarel, Alpides ja Püreneedes ning mõnedes Põhja- ja Lõuna-Ameerika rajoonides, näiteks Kanada ja USA Vaikse ookeani ranniku indiaanlastel.

Koljudel mõõdetakse peale pikkuse ja laiuse, mis siin on 5— 6 mm väiksemad kui elusail inimestel, veel kõrgust (126— 143 mm) kuklamulgu eesserva keskelt bregmani koljulael, kus ühinevad noolõmblus ja pärgõmblus. Kõige kõrgemad (üle

89

Ülalau kattevolt ja epikantus:
— kattevolti ega epikantust ei ole;
— kattevolt on tugevasti arenenud, epikantust ei ole;
— kattevolt on tugevasti arenenud, epikantus nõrgalt;
— kattevolt ja epikantus on tugevasti arenenud.

138 mm) koljud on eskimotel, korealastel, hiinlastel, indonees-lastel ja paljudel teistel Ida-Aasia rahvastel, mõnedel Ameerika indiaanlaste rühmadel, polüneeslastel, aafriklastel ja lõuna-eurooplastel, kõige madalamad koljud (alla 132 mm) austraal-lastel ning enamikul Sise-Aasia, Siberi ja Põhja-Euroopa rahvastel. Ajukolju mõõdetavate tunnuste hulka kuulub veel lauba vähim laius — lauba-oimupunktide vahemaa (elusail inimestel 36—110 mm). Pea kirjeldatavaist tunnustest märgime omavahel füsioloogiliselt seotud lauba kaldenurka ja silmaüliste mõigaste arengut. Tugevasti längus lauba ja arenenud silmaüliste mõi-gastega paistavad silma austraallased, vähemal määral paapuad ja melaneeslased, armeenlased ning mõned põhjaeurooplaste rühmad (soomlased, norralased, islandlased jt.). Püstine või kergelt längus laup koos tagasihoidlike silmaüliste mõigastega on iseloomulik paljudele Lõuna-Aasia, Aafrika ja Vahemeremaade rahvastele. Koljudel võib lauba kaldenurka määrata mitmesuguste nurgamõõtmiste abil.

Näo laiusmõõtmeist määratakse elusail inimestel kõige sagedamini näo laius — suurim põsenukipunktidevaheline laius (130—152 mm) ja alalõua laius alalõualuu nurkade kõige välja-ulatuvamate punktide vahel (95—118 mm). Absoluutselt kõige laiem nägu on paljudel Põhja- ja Sise-Aasia ning Põhja-Amee-rika rahvastel, samuti mõnedel valdavalt brahhükefaalsetel eurooplaste rühmadel Balkanil, Alpides ja Saksamaa põhjaosas. Väga kitsas nägu on iseloomulik bušmanitele, pügmeedele, Etioopia rahvastele ja mõnedele teistele Aafrika rahvaste rühmadele, paljudele Lõuna-Euroopa ja India rahvastele ning

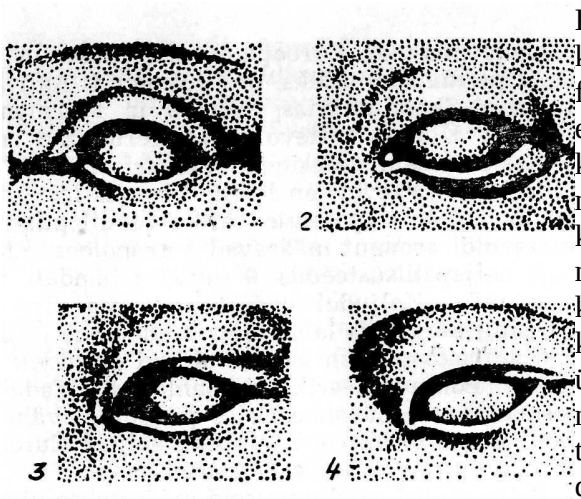

Kagu-Aasia negriitodele. Näo kõrgusmõõtmeist nimetagem füsiognoomilist ja morfoloogilist kõrgust; esimest mõõdetakse lõuaalusest punktist kuni lauba ülemise punktini (170—197 mm), teist — samast lõuaalusest punktist kuni nina ülemise punktini v(110—140 mm). On huvitav märkida, et absoluutselt kitsanäo-lised inimrühmad on tavaliselt ka madalanäolised ning laia-inäolised ühtlasi kõrgenäolised. Selle tõttu on näoindeksid rasside piiritlemisel ainult teisejärgulise tähtsusega. Kõige sage-damini arvutatakse morfoloogilist näo indeksit — näo morfoloogilise kõrguse ja näo laiuse protsentuaalset suhet (76—96).

Üks tähtsamaid rassitunnuseid on näo horisontaalne profiil. Elusail inimestel on eristatavad lamedad, mõõdukalt lamedad ja tugevasti etteulatuvad ehk profileeritud (ettepoole kitsene-vad) näod. Vahel märgitakse eraldi põsenukkide väljaulatumise määra — nõrka, keskmist või tugevat. Lame nägu tugevasti väljaulatuvate põsenukkidega on iseloomulik enamikule Sise-, Põhja- ja Ida-Aasia rahvastele, samuti bušmanitele Aafrika

90

lõunaosas. Horisontaallõikes tugevalt profileeritud näoga on' enamik eurooplasi (eriti lõunaeurooplased), Vahemeremaade, Ees-Aasia ja Kaukaasia rahvaid. Aafriklastel ja paljudel indiaanlastel on keskmiselt profileeritud nägu. Näo vertikaalne profiil sõltub teatavasti lõualuude etteulatumise astmest, mida elusail inimestel määratakse kirjeldamise teel. Kui lõualuud ulatuvad ettepoole ainult alveolaarses (sombulises) osas, siis räägitakse alveolaarsest prognatismist. Seda esineb tugevamini austraallastel, paapuatel, mõnedel Kagu- ja Lõuna-Aasia, Aafrika ja Ameerika rahvastel. Kranioloogias on välja töötatud näokolju horisontaalse ja vertikaalse profiili määramise meetodid mitmesuguste nurkade ja indeksite abil.

Silmade piirkonna rassitunnuseid me juba nimetasime. Kõige suurem tähtsus neist on epikantusel ja ülalau kattevoldil. Sise-, Ida- ja Põhja-Aasia rahvastel täheldatakse epikantust 50— 60 %-1 (täiskasvanud meestel). Neist tsoonidest lääne, lõuna ja ida poole langeb epikantuse esinemissagedus kiiresti: näiteks kasahhidel esineb seda 25 %-l, Volga tatarlastel 6,5 % -1. Epikantus on võrdlemisi haruldane Kagu-Aasia ja Ameerika pärisela-nikel; Aasia lõuna- ja edelaosas, Austraalias, Melaneesias, Aaf-

91

rikas ja enamikus Euroopa maades epikantus täiskasvanuil peaaegu puudub (erandiks on bušmanid Aafrika lõunaosas ning laplased Skandinaavias, Soomes ja Murmanski oblastis NSV Liidus). Ulalau kattevoldi varieerumised rühmiti vastavad üldiselt epikantuse esinemisvariatsioonidele, kuid tuleb silmas pidada, et kattevolt on levinud hoopis laiemalt ja esineb inimrühmades, kus epikantus täiskasvanuil puudub. Epikantuse

ja kattevoldi arengut määravad antropoloogid tavaliselt kirjeldavalt neljapallisüsteemis. 0 (null) tähendab tunnuse täielikku puudumist. Koljudel määratakse silma piirkonnas silmakoopa (orbiidi) kõrgus ja laius ning nende suhe (orbitaalindeks). Kõrged silmakoopad on iseloomulikud paljudele Aasia rahvastele, samuti Põhja-Ameerika indiaanlastele. Madalate orbiitidega on tasmaanlaste, melaneeslaste, paapuate, vähemal määral austraallaste ja enamiku aafriklaste koljud. Eurooplased paiknevad selle tunnuse poolest vahepealsel kohal.

Palju olulisi rassitunnuseid määratakse nina piirkonnas. Elu-sail inimestel mõõdetakse nina kõrgust (pikkust) enamasti ninaaluse ja nina ülemise punkti vahemaa järgi, laiust aga ninatii-bade välisseinte vahelise suurima vahemaa järgi. Meile juba tuttava ninaindeksi (60—100) suuruste alusel on vastu võetud järgmine rubrikatsioon: suhteline kitsaninalisus (leptoriinsus; kr. rhis — nina) — kuni 69,9, keskninalisus (mesoriinsus) — 70,0—84,9, laianinalisus (kameriinsus) — üle 85,0. Koljul kujutab ninaindeks endast pirnikujulise mulgu laiuse ja nina kõrguse protsentuaalset suhet (kõrgust mõõdetakse mulgu alumisest servast kuni nina ülemise punktini). Leptoriinsus on iseloomulik enamikule Euroopa (eriti lõunaosa), Põhja-Aafrika, Ees- ja Kesk-Aasia ning Põhja-India rahvastele, samuti eskimotele; kameriinsus — enamikule Saharast lõuna pool elavaile aafriklastele (eriti pügmeedele ja bušmanitele), andamanidele ja teistele Kagu-Aasia negriitodele, melaneeslastele, paapuatele, austraallastele ning mõnedele Lõuna-Ameerika indiaanlaste rühmadele. Enamikul Sise-, Ida- ja Põhja-Aasia, samuti Põhja-Ameerika rahvail on keskmine ninaindeks.

Nina kirjeldatavaist tunnustest on rasside määramisel väga oluline ninajuure kõrgus. Madal ninajuur on iseloomulik enamikule Aasia idapoolse osa rahvastele, samuti bušmanitele ja mõnedele teistele Aafrika rahvaste rühmadele. Euroopa, Vahemeremaade, Kaukaasia, Ees- ja Kesk-Aasia ning Põhja-India elanikkonnal on valdavalt kõrge ninajuur; sageli on kõrge ninajuur paljudel Põhja-Ameerika indiaanlaste rühmadel. Nina teistest tunnustest meenutagem ninaselja kuju. Arvestatakse nii ninaselja üldist profiili kui ka selle luulist (ülemist) ja kõhrelist

92

(alumist) osa. Eristatakse kujult nõgusaid, sirgeid, kumeraid ja lainelisi ninasid (viimaseid ainult üldise profiili määramisel). Geograafiline jagunemine ninaselja kuju järgi on väga kirju; seos nina etteulatumisega on vähene. Siiski on kumer ninaselg sagedamini seostatav kõrge ninajuurega (näiteks paljudel Ees-Aasia ja Kaukaasia rahvastel), nõgus ninaselg aga madala või keskmise kõrgusega ninajuurega (näiteks indoneeslastel või laplastel). Ninaselja kujuga on tihedalt seotud ka nina-otsa ja -aluse asend — ülespoole, horisontaalne või allapoole. Nina piirkonna kirjeldatavate tunnuste hulka kuulub ka ninasõõrmete kuju ja nende telje asend. Laia ja lameda ninaga kaasnevad tavaliselt ümarad või kolmnurksed, põiki asetsevad ninasõõrmed, kitsa ja etteulatuva ninaga aga ovaalsed, ninavahe-seinaga paralleelselt paiknevad sõõrmed. Kranioloogias kasutatakse ka mitmesuguseid nurgamõõtmisi ja indekseid, mis võimaldavad täpsemalt määrata nina etteulatumise astet, ninajuure kõrgust jne.

Rasside piiritlemisel etendavad teatud osa suu piirkonna tunnused, esmajoones ülahuule integumentaalse osa (ülamoka) etteulatumine, selle kõrgus ja niinimetatud huulte paksus, s. t. suuõõne limaskesta väljapoole ulatumise aste. Esimese tunnuse järgi eristatakse proheeliat (kr. heilys — huul) — ülamoka ette-ulatumist, ortoheeliat — ülamoka vertikaalset (sirget) profiil-kontuuri ja opistoheeliat — ülamoka taanduvat

profiilkontuuri. Enamikule Euroopa, Ees- ja Kesk-Aasia ning Kaukaasia rahvastele on iseloomulik ortoheelia, aafriklastele, melaneeslastele, austraallastele, paljudele Lõuna-Aasia inimrühmadele aga pro-heelia, millega sageli seostub alveolaarne prognatism. Ülamoka kõrgust määratakse nii kirjelduse kui ka mõõtmise teel (ninaalusest punktist kuni huule limaskesta ülemise servani). Kõrge ülamokk (19—21 mm) on iseloomulik peamiselt kõrgenäoliste isikute rühmadele, näiteks paljudele Siberi, Kaug-Ida ja Põhja-Ameerika rahvastele; madalat ülamokka (13—15 mm) kohtame sagedamini madalanäolistel rühmadel Lõuna-Euroopas, Kaukaasias, Ees-Aasias, Indias, Indo-Hiinas, Indoneesias ja Aafrikas. Huulte paksus määratakse mõõtmise teel kas koos mõlema huule kohta või kirjeldavalt kummagi kohta eraldi. Eristatakse kitsaid, keskmisi, pakse ja pruntis huuli. Alahuul on ülahuulest peaaegu alati paksem. Kõige paksemad huuled on iseloomulikud enamikule aafriklastest, austraallastest, melaneeslastest ja paapuatest ning paljudele Lõuna-India, Indo-Hiina ja Indoneesia elanikkonna rühmadele. Kitsad huuled on ülekaalus Põhja-Aasia ja Põhja-Euroopa rahvastel.

Käesolevas populaarteaduslikus raamatus ei suutnud me

93

kõiki pea ja näo rassitunnuseid isegi mitte loetleda. Meie tähelepanu orbiidist jäid välja näiteks kõrvalesta iseärasused, suu laius, lõuatsi etteulatumise aste, üksikute koljuluude ja hammaste ehituse paljud iseärasused.

Mõni sõna veel rassitunnuste sooliste ja ealiste erinevuste kohta. Ühe ja sama rühma meestega võrreldes on naistel reeglina brahhükefaalsem pea, püstisem laup, nõrgemini arenenud silmaülised mõikad, suhteliselt laiem ja madalam nägu, vähem esileulatuv nina, sagedamini esinev nõgus ninaselg, püstjas ninaots ja -alus, proheelne ülamokk jne. Veelgi tähelepandavamad on rassitunnuste ealised muutused, mis ei toimu mitte ainult lapsepõlves, vaid kogu elu jooksul. Lapsed sarnanevad pea ja näo enamiku iseärasuste poolest rohkem naistega kui meestega. Aastatega peaindeks mõnevõrra väheneb (kolju kasvab pikkuses kiiremini kui laiuses), suureneb lauba kaldenurk ja silmaüliste mõigaste etteulatuvus, kaob epikantus (kui see lapsepõlves esines), ninajuur kõrgeneb, ninaseljal on tendents kumerduda, ninaalusel ja ninaotsal. allapoole hoiduda, huulte paksus väheneb järsult, suureneb suu laius. Mõned muutused toimuvad sünnist vanaduseni ühes suunas, teised aga muudavad kõrgemas eas (pärast 50. eluaastat) oma iseloomu: näiteks üla-lau kattevolt algul väheneb, seejärel võib aga suureneda, lapsepõlves madal ninajuur saavutab maksimaalse kõrguse küpses eas, vanaduses aga muutub madalamaks, just nagu laialivalguvaks. Sellepärast on arusaadav, et antropoloogid mitmesuguseid inimrühmi võrreldes arvestavad nende ealist koosseisu; tavaliselt jagatakse kõik uuritavad täiskasvanud kolme vanuserühma (kuni 25 aasta vanused, 26—39-aastased ja alates 40. eluaastast).

V. MILLEKS ÕPIVAD ANTROPOLOOGID TUNDMA RASSE

Lugeja on muidugi juba märganud, et eespool kirjeldatud rassitunnused on pinnapealsed, välised, ning bioloogilise evolutsiooni, veel enam inimkonna ajaloolise arengu seisukohalt ebaolulised. See rassierinevuste teisejärgulisus on üks kõige kaalukamaid tõendeid kõigi tänapäeva inimeste liigilisest ühtsusest, sealhulgas ka nende rasside ühisest päritolust, kes oma välistunnuste poolest kõige rohkem üksteisest erinevad. Isegi kõige tähtsamaid selgete geograafiliste levikuareaalidega rassilisi

iseärasusi ei saa vaadelda kui ühtedele või teistele rassidele ainuomaseid. Näib, nagu oleksid tugevasti kähardunud

94

juuksed iseloomulikud ainult aafriklastele ning mõnedele Lõuna-Aasia ja Okeaania elanikkonna rühmadele. Kuid üksikuil, kuigi erakordseil juhtudel võib niisugust juuste kuju kohata näiteks Norras või Amazonase jõgikonnas. Inimkonna liigilist ühtsust tõendab ka see, et kõikide tänapäeva inimrasside segunemine (metisseerumine) loob täiesti elujõulised ja viljakad järelpõlved, kes füüsiliselt arengult ja vaimseilt võimeilt ei jää mitte milleski maha oma vanemate rassidest. Oletused, et on olemas rasse, kes teiste rassidega ristudes annavad viljatuid või väheviljakaid metisse, osutusid ekslikeks. Maakera tohutud alad on juba kaugest minevikust alates olnud rassilise metisseeru-mise tsoonideks. See puudutab näiteks Kesk-, Kagu- ja Lõuna-Aasiat, Lääne-Siberit, Ida-Euroopat, Põhja- ja Ida-Aafrikat. Pärast seda kui eurooplased avastasid Ameerika ja Austraalia, tekkisid uued laialdased rassidevahelise metisseerumise tsoonid. Põhja- ja eriti Lõuna-Ameerikas segunesid Euroopa ja Aafrika vabad ja orjadest ümberasujad indiaanlastest päriselanike järglastega mitmesugustes vahekordades. Näiteks Brasiilia metsades elavad «puhtad» indiaanlased moodustavad ainult 2% elanikkonna üldarvust, indiaanlaste, eurooplaste ja aafriklaste segunemisel saadud metissid aga üle 33%. Rassilises mõttes on niisama segatud ka Mehhiko elanikkond: raske öelda, kes võttis rohkem osa Mehhiko elanikkonna kujunemisest — Kesk-Amee-rika indiaanlased või Hispaaniast ja teistest Euroopa maadest tulnud ümberasujad. Eurooplaste põhjalik segunemine aafrik-lastega ja osalt indiaanlastega toimus alates XVI sajandist ka Kuubal ja teistel Kariibi mere saartel.

Rassitunnuste ning nende geograafilise jagunemise tundmaõppimine minevikus ja tänapäeval annab kogu maailma eesrindlike teadlaste kätte võimsa relva võitluseks igasuguste reaktsiooniliste väljamõeldistega inimrasside päritolu kohta iidsete inimahvide (antropomorfsete ahvide) eri liikidest; rasside füüsilisest ja psüühilisest võrdsusetusest ja nendevahelise ristumise kahjulikkusest. Rassitunnuste uurimine on väga tähtis ka paljude bioloogiliste ja ajalooliste probleemide, eriti niisuguste lahendamiseks, mis on seotud inimese kui liigi ja tema rasside päritoluga, rasside asustusega maakera pinnal, nende segunemisega ja vastastikuse mõjutamisega, rasside-, rahvaste- ja kul-tuuridevaheliste suhetega ühiskondlik-majandusliku arenemise mitmesugustel etappidel ja mitmesugustes looduslik-geograafi-listes tingimustes. Kuigi rassitunnustel endil ei ole midagi ühist inimkonna erinevate rühmade ühiskondliku arenemise tasemega, on need tunnused paljudel juhtudel rahvaste suguluse ja vastastikuse mõjutamise näitajaiks, omamoodi «tähisteks», mis

95

võimaldavad jälgida mitmesuguste etniliste ühtsuste ajaloolist saatust. Antropoloogiateaduse seda osa, mis uurib inimeste etniliste ja rassiliste rühmade omavaheliste suhete ajalugu, eri rahvaste ja nende sugulasrühmade rassilist kuuluvust ja rassilist koosseisu, nimetatakse etniliseks antropoloogiaks. Välitööde esmased objektid etnilise antropoloogia vallas on alati elusate inimeste konkreetsed rühmad või luustike (eriti koljude) seeriad, mis kuuluvad teatud kindlale territooriumile ja teatud kindlasse ajalooperioodi. Niisuguseid omavahel seotud ühe liigi isendite areaalseid rühmi nimetatakse antropoloogias ja üldse bioloogias populatsioonideks (lad. populus — rahvas). Uurides muistseid ja tänapäeva populatsioone, määravad antropoloogid neile

kõige iseloomulikumate kehaliste iseärasuste kombinatsioonid, mille kandjaid nimetatakse antropoloogilisteks tüüpideks. Kui need tüübid on käesoleval ajal või olid minevikus seotud teatud kindla areaaliga, siis neid nimetatakse rassitüüpideks.

Iga antropoloog, kes uurib inimrasside päritolu ja ajalugu, alustab oma praktilist välitööd just nagu altpoolt — konkreetseis populatsioonides esinevate piiritlevate rassitunnuste ja nende kõige sagedamini esinevate kombinatsioonide väljaselgitamisega. Mida väiksem on uurimiseks valitud populatsioon ja mida tihedamalt on seda moodustavad inimesed omavahel seotud, seda tõenäolisemalt osutub ta geneetiliselt suhteliselt ühesuguseks, s. t. ühte rassitüüpi kuuluvaks. Sellepärast on täiesti mõistetav, et viimastel aastatel on antropoloogide tähelepanu keskendunud peamiselt «väikeste populatsioonide» uurimisele, mille liikmed ei ole väga kauges suguluses, teisiti öeldes, nad põlvnevad ühest võrdlemisi lähedasest esivanemate rühmast. Niisugust liiki populatsioonide hulka kuuluvad hõimude väiksemad alljaotused (seal, kus nad on säilinud), ääremaade, kaugete mäekurude elanikud, tihedasti asustatud maades külade ja väikelinnade elanikkond, kus pole olnud tunduvat juurdevoolu teistest paikkondadest.

Niisuguseid väikesi populatsioone, kelle liikmete arv V. Bu-naki andmeil kõigub 1500—4000 inimese vahel, nimetatakse uusimas antropoloogilises kirjanduses sageli deemideks (termin deem tuleneb lugejale juba tuttavast vanakr. sõnast demos — rahvas). Deemid erinevad suuri territooriume asustavaist suuremaist populatsioonidest teiste rühmade asukate väikese protsendi poolest (1—2%), rühmasiseste abielude suure sageduse (80—90%), sageli aga ka elanikkonna tühise juurdekasvu poolest (ligi 20% 25 aasta jooksul). Kui teistest rühmadest pärit inimeste osa ei ületa 1%, rühmasiseseid abielusid on üle 90% ja

96

elanikkonna loomulik iive 25 aasta jooksul alla 25%, siis nimetavad antropoloogid niisuguseid väikesi populatsioone iso-laatideks (pr. isolation — isolatsioon, eraldumine); nende liikmete arv on tavaliselt alla 1500 inimese. Kui deemide või iso-laatide liikmed viimase nelja põlvkonna jooksul (ligi 100 aastat) on abiellunud peaaegu eranditult omavahel, siis on nad käesoleval ajal peaaegu kõik kolmat põlve sugulased. Loomulikult on seda laadi väikesed populatsioonid rassilis-geneetili-selt kõige ühtlasemad.

Võib tuua rohkesti näiteid väikestest populatsioonidest, keda nõukogude ja välismaa antropoloogid ja etnograafid on viimasel ajal uurinud. Paljud NSV Liidu Kaug-Põhja väikerahvad, kelle arv ei ületa 4000 inimest, on suguluses olevate deemide rühmad, mõnel juhul eri deemid ja isegi isolaadid. Nende hulka kuuluvad saamid (laplased) Murmanski oblastis; samojeedi rühma kuuluvad nganassaanid Krasnojarski krai põhjaosas; türgi-tatari keelt kõnelevad tofalarid Irkutski oblastis; mõned tunguusi-mandžu rahvad Nõukogude Kaug-Idas — ultšid, ude-hed, orotšid ja orokid Sahhalinil; nivhid, itelmeenid ja jukagiirid, samuti Aasia eskimod, Komandöri saarte aleuudid ja Jenissei jõgikonna ketid. Tegelike isolaatidena saab vaadelda ka mõningaid Dagestani mägirahvaid, näiteks krosse, hinaluge või buduhhe, kes asustavad üht või mitut naaberasundust ja on olnud kuni viimase ajani peaaegu endogaamsed.

V. Bunak toob huvitavaid andmeid niinimetatud Taga-Baikali perevenelaste nelja lokaalse rühma kehapikkuse, silmade värvuse, näo laiuse ja kõrguse ning veel mõne muu rassitun-nuse kohta. Nende isolatsioon on pikka aega säilinud selle tõttu, et nad olid vanausulised. Nende rühmade (deemide) vahel on kõigi loetletud tunnuste põhjal

tunduvad ja täiesti usaldatavad erinevused: näiteks täiskasvanud meeste keskmine kasv kõigub perevenelastel 164—168 cm vahel, heledate silmade osa on 49— 66%.

Sageli on omaette deemideks ka väikesed saarepopulatsioo-nid. Niisuguse populatsiooni kujukaks näiteks on Riia lahes asuva Kihnu saare eesti kalurid, keda uuris Balti antropoloogia-ekspeditsioon 1954. a. Peaaegu kõigi piiritlevate rassitunnuste poolest erinevad nad märgatavalt neile kõige lähemate Pärnu rajooni eestlaste mandrirühmadest. Taolisi enam või vähem isoleeritud deeme on kirjeldanud antropoloogid ka mitmes välisriigis: Prantsusmaal, Saksa FV-s ja DV-s, Poolas, Ungaris, USA-s; paljudes Aafrika, India, Indo-Hiina rajoonides ja Okeaania saartel. India väikerahvaid (todad, kotad, asurid, birhorid jt.) võib samuti lugeda eri deemideks.

97

VI. KUI PALJU ON RASSE JA KUI PALJU INIMESI KUULUB IGASSE RASSI

Rassitüüpide eristamine väikestes populatsioonides ei välista nende ühendamist suuremaisse rühmadesse, keda seob ühine päritolu. Me teame, et enamiku rassitunnustest määravad mitmesugused geenid ja nendevahelisi väljakujunenud füsioloogilisi sidemeid pole leitud. Sellepärast on selge, et rassitun-nuste leviku areaalid langevad kokku ainult osaliselt ja alati teatud määral katavad üksteist. Siit tuleneb vajadus eraldada oikumeeni piires rasside moodustumise kolded ehk tsoonid, kus rassigeneesi protsessidel on teatud intensiivsus ja teatud kindel suund. Mida laialdasemad on niisugused tsoonid, seda iidsemad on neile iseloomulike rassitunnuste kombinatsioonid. Kõige selgemini ja kindlamini selguvad rassierinevused suurtel territooriumidel kolme suure populatsioonirühma vahel, mida varasemais klassifikatsioonides nimetati mustadeks, valgeteks ja kollasteks, mida aga nõukogude antropoloogia kirjeldab tavaliselt ekvatoriaalse (australiidse ja negriidse), europiidse ja mongoliidse rassina.

Nimetatud rassirühmade põhiliste iseärasuste morfoloogiline iseloomustus on toodud aafriklaste, eestlaste ja mongolite erinevuste kirjeldamisel. Paljud antropoloogid peavad mongolii-dide juurde kuuluvaiks ka morfoloogiliselt väga omapäraseid Ameerika indiaanlasi ning lülitavad ekvatoriaalsete rasside hulka austraallased ja nendega sarnased Kagu-Aasia ja Okeaania populatsioonid, keda vahel nimetatakse vediidideks (nende kõige tüüpilisemate esindajate, Tseiloni vedade nime järgi). Kõigi nimetatud rasside vahel on arvukalt üleminekurühmi.

Paleoantropoloogia andmed tunnistavad, et põhirassid kujunesid tänapäeva liiki inimestel (Homo sapiens) juba vanema kiviaja (paleoliitikumi) lõpul, 40 000—16 000 aastat tagasi. On dateeritud noorema paleoliitikumi luustikke ja koljusid, millest osa võib pidada europiidsetele, teisi ekvatoriaalsetele ja mongoliidsetele rassidele kuuluvaiks. Europiidide hulka kuulub enamik selle perioodi väljakaevatud inimluustike leide Euroopas, samuti Ees-Aasia ning Ida- ja Põhja-Aafrika üksikuis paigus. NSV Liidu Euroopa-osa territooriumil on märgatavate europiidsete iseärasustega paljud koljud, mis leiti noorema paleoliitikumi asulatest Kostjonki küla lähedal Voroneži oblastis. Ekva-toriaalseid rasse nooremas paleoliitikumis esindavad negriidsed koljud Asselarist Sahara lõunaosas, Florisbadist ja Cape Flatsist Aafrika lõunaosas, australiidsed koljud Wadjakist Jaaval, Niast Kalimantani põhjaosas, Aitapest Uus-Gineal ja mõnedest

98

iidseist asulaist Austraalias. On huvitav, et paljusid australiid-seid jooni (prognatism, laianinalisus jt.) on avastatud ka noorema paleoliitikumi koljul Markini mäe asulast Kostjonki rajoonis. Mongoliidide hulka kuuluvad paleoliitikumi lõpuga dateeritavad koljud Shandingdongist (Pekingi lähedal), ja Liujiangist Hiina RV lõunaosast, samuti lapse kolju fragment, mis leiti «Afontovi mäe» asulast Krasnojarskist.

Alates Bernier'st on mitmete maade ja aegade antropoloogid esitanud hulga rassiklassifikatsioone, millest enamikus ühtede või teiste nimetuste all figureerivad inimkonna rassilise erinevuse peasuunad. Väljapaistev nõukogude antropoloog G. Debets võttis 1961. a. ette huvitava katse anda rassiklassifikatsioon mitte ainult «horisonitaalses» (geograafilises), vaid ka «vertikaalses» (kronoloogilises) lõikes. Autor eristab suuri rasse ja nende põhilisi alajaotusi, nn. väikesi rasse, samuti muistseid, ülemineku- ja segarühmi, mis osaliselt on meile juba tuntud. Kuid ta rõhutab õigustatult, et rassidevaheline metisseerumine ei lõppenud inimeste esialgse laialiasumisperioodiga Maa pinnal, vaid on jätkunud kasvava intensiivsusega kõigil järgnevail ajajärkudel kuni tänapäevani. Selle metisseerumisprotsessi käigus kujunesid keskajal ja uusajal arvukad kontaktrühmad, kes morfoloogiliselt olid sageli väga sarnased vanemate üleminekuvormidega. Toetudes enamiku nõukogude antropoloogide poolt tunnustatud õpetusele rasside moodustumise tsoonidest ja määrates demograafilise statistika põhjal elanikkonna arvukuse igas sellises tsoonis, püüdis G. Debets määrata mitmesugustesse rassidesse kuuluvate inimeste hulka.

Sellised arvestused tegi 1975.—1976. a. S. Bruk käesoleva raamatu autorite osavõtul.

Ekvatoriaalsetesse rassidesse kuuluvate populatsioonide üldarv (ilma ülemineku- ja segavormideta) on ligi 260,5 miljonit inimest; neist aafrika (negriidse) haru arvele langeb üle 250,65 miljoni, okeaania (australiidse) haru arvele ainult 9,5 miljonit. Negriidide eneste hulgas on kõige arvukamad neegrid — 250,2 miljonit; neist elab Aafrikas ligikaudu 215 miljonit, Ameerikas 35 miljonit, Välis-Aasias ligi 100 000. Aafrika pügmeesid, keda nimetatakse ka negrillodeks (väikesteks neegriteks), arvestatakse ligikaudu 200 000, bušmaneid ja hotentotte — 250 000.

Mitmesuguste vediidide arv Lõuna- ja Kagu-Aasias ulatub 5 miljonini, melaneeslasi ja paapuasid on 4,26 miljonit, aust-raallasi — 50 000, negriitosid (andamane, semange, aeetasid) — 100 000, ainusid — 20 000. Ekvatoriaalsete ja europiidsete rasside vahele kuuluvate üleminekupopulatsioonide üldarv moodustab ligikaudu 356,6 miljonit, kusjuures lõunaindia (draviidi)

99

rühma kuulub 220,4 miljonit, ida-aafrika (etioopia) rühma 45 miljonit. G. Debets peab viimastele lähedasteks ka Lääne-Sudaani üleminekuvorme, kelle iseloomulikud esindajad on fulbe rahvad (13 miljonit). Nende kujunemisel võis etendada olulist osa nii muistsete üleminekutüüpide säilimine kui ka hilisem negriidide ja lõunaeuropiidide segunemine.

VII—VIII sajandil m. a. j. tungis Araabia vallutuste ja islami leviku tagajärjel palju araablasi Aafrika sisemaale, kus kujunesid uued Sudaani segavormid, kes sarnanesid väliselt muistsemate vormidega. Selliseid negriidide-europiidide segavorme arvestatakse käesoleval ajal ligi 10 miljonit inimest. XVI— XVIII sajandil (nagu me juba teame) algas aafriklaste ja eurooplaste segunemine Ameerikas, mille tulemusel kujunes suur rassiliselt vahepealne mulattide rühm; käesoleval ajal arvestatakse viimaseid üle 65,9 miljoni (peamiselt Brasiilias, Guajaanas, Venetsueelas, Kolumbias, Kesk-Ameerika vabariikides, Kariibi mere saartel ja USA lõunaosariikides). Negriid-europiidsete segarühmade hulka

kuuluvad ka niinimetatud Lõuna-Aafrika värvilised — euroopa kolonistide (peamiselt hollandlaste) ning hotentoti naiste ja neegritaride järeltulijad (2,3 miljonit). LAV-i valitsuse rassistlik apartheidipoliitika (rasside lahushoidmine) toetab nende eraldatust.

Niisuguste europiidsete populatsioonide üldarv, kes ei ole üldse või on väga vähe teiste suurte rassidega segunenud, ulatub 1803,5 miljonini. Neist langeb põhjaeuropiidide e. ksanto-kroiidide (kr. xanthos — kollane, hele) ehk blondiinide arvele 140 miljonit, lõunaeuropiidide e. melanokroiidide (kr. melas — must, tume)8 ehk brünettide arvele 1047 miljonit, üleminekuvorme (satääne) on 616 miljonit. NSV Liidus on europiidseid populatsioone 220 miljonit, Välis-Euroopas 473 miljonit, Välis-Aasias 687 miljonit, Aafrikas 107 miljonit, Ameerikas 303 miljonit, Austraalias ja Okeaanias 16,5 miljonit. Ksantokroiidid, kelle seas on heledasilmsete ja -juukseliste protsent suurim maailmas (üle 50%), on koondunud peamiselt Euroopa põhjaossa (kaasa arvatud NSV Liidu Euroopa-osa) ja Põhja-Ameeri-kasse (Kanada, USA); tumedate juuste ja pruunide silmadega melanokroiidid on laialdaselt levinud Kaukaasias, Lähis-Ida maades, Lõuna-Aasias (India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Malediivid), Euroopa lõunaosas, Aafrikas põhja pool Saharat ja Ladina-Ameerikas. Blondiinide ja brünettide tsoonide vahel asub veel lai tumepruunide juuste ja kirjude silmadega šatäänide

100

vöönd. Kõigis kolmes europiidide rühmas eristatakse palju kohalikke rassitüüpe. Näiteks võib ksantokroiidide seas leida mesokefaalset skandinaavia (põhjaeuroopa) tüüpi ja lühipealist, sageli nõgusa ninaseljaga idabalti tüüpi. Melanokroiidide hulka kuuluvad niisugused tüübid nagu dolihhokefaalne vahemere-tüüp, brahhükefaalne kumera ninaseljaga eesaasia (armeniidne) tüüp, brahhükefaalne, kuid sirge ninaga indopamiiri tüüp jt.

Europiidide ja aasia mongoliidide vahelisi sega- ja üleminekuvorme arvestatakse käesoleval ajal peaaegu 44,8 miljonit inimest, kellest NSV Liidus elab 32,71 miljonit, Välis-Aasias 12,02 miljonit ja Välis-Euroopas ligi 70 000. Siia kuuluvad niisugused kontaktrühmad nagu lõunasiberi (8,5 miljonit), mis on levinud Siberi lõunaosas, Kasahstanis ja nendega piirnevatel Mongoolia RV ja Hiina RV aladel ning uraali rühm (üle 13,11 miljoni), kuhu kuuluvad paljud Lääne-Siberi ja Kirde-Euroopa rahvad. Samasse vahepealsesse europiid-mongoliidsete populatsioonide kategooriasse lülitab G. Debets venelaste ja Siberi päriselanike vahelised segavormid (ligi 10 000); samuti usbekkide, turkmeen-laste, uiguuride ja teiste Kesk-Aasia rahvaste segarühmad, kes välimuse järgi seovad lõunasiberi rühma indopamiiri rühmaga (23 miljonit).

Mitmesuguste europiidide rühmade ja ameerika mongoliidide intensiivse segunemise areeniks sai XVI sajandist alates Ameerika, eriti Kesk- ja Lõuna-Ameerika. Ameerika segarühmade üldarv ulatub 120 miljoni inimeseni. Mõnedes Ladina-Ameerika maades, nagu näiteks Mehhikos ja Paraguais kuulub segarühmade hulka elanikkonna enamik. Rassidevaheline segunemine on siin nii põhjalik ja kõikehaarav, et võib rääkida uute rassitüüpide kujunemisest, kellel on kõik vahepealsete vormide tunnused. Suuri segarühmi leidub ka peaaegu kõigis teistes Ladina-Ameerika maades. Kõige tähelepanuväärsemad on nad Kesk-Ameerikas — Venetsueelas, Kolumbias, Ekuadoris, Peruus, Boliivias, Tšiilis, Brasiilias, Guajaanas, Surinamis. Kohati on segunenud Euroopast tulnud ümberasujate järglased, indiaanlased ja ka Ameerika neegrid. Piirid «valgete», indiaanlaste, neegrite, mestiitside ja mulattide vahel hääbuvad üha rohkem ja

---

8Terminid ksantokroiidid **(xanthochroi)** ja melanokroiidid **(mela-nochroi)** tõi teadusse inglise antropoloog T. Huxley.

rohkem paljudes Ladina-Ameerika maades. Ühtede ja samade populatsioonide, sageli isegi väikeste koosseisu kuulub kõigi loetletud rühmade järeltulijaid. Sõna otseses mõttes meie silma all kujuneb näiteks brasiilia tüüp ning pole põhjust kahelda, et mõne inimpõlve pärast muutuvad brasiillased rassiliselt niisama ühtlaseks kui inglased või skandinaavlased.

Kolmandas põhilises rassiderühmas — mongoliidses — on peaaegu 722,26 miljonit inimest (ilma lõuna-aasia rühmata).

101

Kontinentaalseid ehk põhja-aasia mongoliide on ligikaudu 8 miljonit, neist NSV Liidu Aasia-osas 1 miljon ja Välis-Aasias (peamiselt Mongoolia RV-s ja Hiina põhjaosas) 7 miljonit. Vaikse ookeani mongoliidide (idamongoliidide) üldarv ulatub 671,11 miljoni inimeseni; peaaegu kõik nad asuvad Ida-Aasias (peamiselt Hiinas ja Koreas). NSV Liidus on ligi 400 000 vaikse ookeani mongoliidi (tunganid, korealased, hiinlased), Ameerikas 600 000, Austraalias ja Okeaanias ligi 50 000. Kontinentaalsed mongoliidid erinevad vaikse ookeani mongoliididest järgmiste tunnuste poolest: heledam nahk, juuste ja silma vikerkesta mõningane depigmentatsioon, massiivseni luustik, ajukolju hoopis suuremad mõõtmed (kusjuures kolju kõrgus on väiksem), absoluutselt laiem, tavaliselt ortognaatne nägu, suhteliselt kitsas (leptoriinne) nina, kitsamad huuled.

Arktiline ehk eskimo rühm kujutab endast kontinentaalsete ja vaikse ookeani mongoliidide vahelist üleminekurühma. Sinna kuulub kokku 150 000 inimest, neist Ameerikas ligi 120 000 (eskimod ja aleuudid) ja NSV Liidu Aasia-osas 30 000 (eskimod, aleuudid, paleoasiaadid). Ameerika mongoliidsed rühmad, mis vahel arvatakse suureks omaette rassiks, hõlmavad meie päevil ligikaudu 33 miljonit inimest. Nende koosseisu kuuluvad mitmesugused indiaani rahvad, kes on säilinud Lõuna-Ameerika kesk-aladel ning kohati Kesk-Ameerikas ja Kanada põhjaosas.

Meil on jäänud rääkida veel mongoliidsete ja ekvatoriaalsete rasside vaheliste sega- ja üleminekuvormide arvukusest. Siia kuulub eelkõige lõuna-aasia kontaktrühm, mis seob idamongo-liide australiididega (550,4 miljonit inimest, peamiselt Kagu-Aasias, kaasa arvatud Hiina lõuna pool Qinlingi). G. Debets eristab veel erilist idaindoneesia tüüpi, kuhu hulka ta paigutab Molukkide ja Väike-Sunda saarte elanikkonna, osaliselt ka Sulawesi elanikud, kelle juures võib märgata paapuatega sarnanemise jälgi (4,04 miljonit). Ida- ja lõunamongoliidide vahepeal paiknevad jaapanlased (111 miljonit), kelles on rohkesti ka ainude komponente. Käesoleval ajal võib rääkida erilise, sega-päritoluga jaapani rassitüübi kujunemisest.

Teises, polüneesia kontaktrühmas (millesse kuuluvad ka mikroneeslased) on 1 miljon inimest. See rühm on kaasaja rasside seas nähtavasti mingil keskmisel kohal ja tal on kõikidele põhirühmadele iseloomulikke jooni. Okeaanias on erilisel kohal Havai saarte ja Pitcairni saare elanikkond. Viimase kujunemisest on peale polüneeslaste osa võtnud ka eurooplased, Havai saartel ka asukad Hiinast ja teistest Ida-Aasia maadest. Üldse elab Havai ja Pitcairni saartel ligi 100 000 metissi. Veel üks omapärane metissipopulatsioon on kujunenud Madagaskaril,

102

kuhu I aastatuhandel e. m. a. asusid Indoneesiast mitmesugused lõuna-aasia rühmad, kes edaspidi segunesid Aafrikast pärit neg-riididega. G. Debetsi andmeil ulatub

malagasside arv 7,9 miljoni inimeseni. Kõigi mongoliid-ekvatoriaalsete segapopulatsioonide esindajaid kokku on 674,44 miljonit.9

KUIDAS PÄRITAKSE RASSITUNNUSED

Lugeja teab juba, et rassitunnused nagu kõik teisedki inimese ja muude elusolendite pärilikud jooned sõltuvad geenidest, mis peituvad organismi kõikide rakkude tuumades. Nende tunnuste pärimise käigu määravad seadused, mille tšehhi loodusteadlane Johann Gregor Mendel avastas ja 1865. aastal avaldas, kuid mis bioloogiateaduses alles 35 aastat hiljem tunnustamist leidsid ja tänapäeva geneetika aluseks said. Tänu mikroskoobitehnika edusammudele teame, et geenid on materiaalsed pärilikkustegu-rid, mis paiknevad ahelana kromosoomides (kr. chrõma — värvus, soma — keha) — rakutuuma niit j ais moodustistes. Kromosoomid on oma nime saanud sellest, et nad intensiivselt värvu-vad mitmesuguste aluseliste rakuvärvidega. Igal taime- ja loomaliigil on kindel ja püsiv arv kromosoome. Inimese rakkudes on 46 kromosoomi. Kromosoomid paiknevad rakutuumas paaridena. Iga paar sisaldab enamikul juhtudel suuruselt ja kujult täiesti sarnaseid kromosoome. Kuid sellel üldreeglil on väga oluline erand: kui naistel kõik 23 paari koosnevad sarnastest kromosoomidest, siis meestel on ühe, sugukromosoomide ehk 23. paari kromosoomid suuruselt erinevad. Üks neist, mida tähistatakse tähega x, on sarnane emassugurakkude vastavate kromosoomidega, teine aga, y-kromosoom, on hoopis väiksemate mõõtmetega ja omane ainult isassugurakule. Seega on naise organismi rakkudes sugu määrav kromosoomipaar xx, mehel aga xy.

Sugurakkude moodustumisel, mis toimub kahe teineteisele järgneva jagunemise tulemusena, lähevad kõik kromosoomipaa-rid lahku: naise sugurakkudesse (munarakkudesse) satub seejuures igast paarist üks kromosoom, kaasa arvatud x-kromo-soom; mehe sugurakkudesse (seemnerakkudesse ehk spermatosoididesse) satub pooltel juhtudel igast paarist samuti üks kromosoom (sealhulgas ka x-kromosoom), kuid pooltel juhtudel

103

liitub 22 tavalise kromosoomiga ehk autosoomiga üks y-kromosoom. Niisiis asub sugurakkudes ehk gameetides (kr. gametes — abikaasa) pool kromosoomide arvust (inimesel 23). Viljastamisel ühinevad isasgameedid emasgameetidega ja moodustuvad sü-goodid (kr. sygos — paari pandud, seos, ike), s. t. viljastatud munarakud, milles on juba täisarv kromosoome (inimesel 46), sealhulgas kaks sugukromosoomi. Kui munaraku viljastab x-kromosoomiga spermatosoid, siis sünnib tütarlaps, kellel on kaks x-kromosoomi igas rakus (xx); kui aga munarakku satub seemnerakk y-kromosoomiga, siis sünnib poiss, kelle kõikides rakkudes on kaks erinevat sugukromosoomi (xy).

Selliselt seletab kaasaegne geneetika soo pärilikkust, mille inimeste puhul määrab alati isassugurakk.

Keemiliselt koosnevad kromosoomid kolmest peamisest osast: valgust ja kahest keerulise koostisega happest — desoksüribo-nukleiinhappest (DNH) ja ribonukleiinhappest (RNH), millel on väga suur tähtsus iga raku ja kogu organismi elutegevuses. Valgud, DNH ja RNH kujutavad endast polümeere, s. t. keerulisi ühendeid, mis koosnevad paljudest suurtest molekulidest; viimased omakorda kujunevad lihtsamaist, mitmesugustes kombinatsioonides korduvaist molekulidest. Geneetilise informatsiooni edasiandmisel etendab peaosa DNH, mille molekulides on talletatud kogu

9Mõnedes (eriti Aasia) maades leidub elanikerühmi, kelle rassikuuluvust ei ole õnnestunud määrata (kokku ligi 4,62 miljonit inimest).

organismi ehituse, arenemise ja elutegevuse plaan või kood, mis lapsed vanemailt saavad. DNH keerulise molekuli koostisse kuulub meie planeedi kõigil elusolendeil (kaasa arvatud inimene) kõigest neli lämmastikuühendit, mida nimetatakse nukleotiidideks (lad. nucleus — tuum). DNH molekulide erakordne mitmekesisus (nad on iga organismi puhul erinevad) on seletatav sellega, et nukleotiidid esinevad seal mitmesugustes kombinatsioonides. Suuri, erineva ehitusega DNH molekule, mis saavad tekkida ainuüksi nelja nukleotiidi saja molekuli erineva paigutuse tõttu üksteise suhtes, võib olla rohkem kui aatomeid kogu päikesesüsteemis! DNH molekuli absoluutmõõtmeist saab mingisuguse ettekujutuse, kui arvestada, et temas paiknevad nukleotiidide molekulid asetsevad üksteisest 3,4 ongströmi (ongström on üks sajamiljondik sentimeetrist) kaugusel.

Nõukogude ja välismaa geneetikute N. Dubinini, H. Mülleri, G. Nadsoni jt. uusimad tööd on täielikult ümber lükanud vananenud ettekujutuse geenide püsivusest ja muutumatusest ning näidanud, et mitmesuguste väliste tegurite, eriti teatud keemiliste ühendite ja radioaktiivse kiirituse mõjul võivad geenid ja isegi neid moodustavad DNH ülipisikesed osad läbi teha järske hüppelisi muutusi, mis edaspidi pärilikkuse teel vanemailt lastele edasi antakse. Neid muutusi nimetatakse mutatsioonideks,

104

(lad. mutatio — muutumine) ning neid esilekutsuvaid tegureid mutageenideks. Mutatsioonide teel on tekkinud paljud inimeste erijooned, sealhulgas ka rassitunnused. Näiteks on põhjust oletada, et meie esivanemail oli suhteliselt tume, pruun nahk, mustad juuksed ja pruunid silmad, mis ka käesoleval ajal on olemas enamikul rassidel. Kõige enam depigmenteerunud rassitüübid — heledasilmsed blondiinid — ilmusid tõenäoliselt mutatsiooni teel peamiselt Põhja-Euroopas Lääne- ja Põhjamere rannikul.

Pärilikkuse algete rakutuumas paiknemise omapära seisneb selles, et geenid, mis määravad kõigi tunnuste pärimise, on reeglina igas kromosoomis oma kindlal kohal (lookuses), asudes samuti paarikaupa, vastamisi. Seega sõltub organismi erijoon geenide paarist sarnastes kromosoomides. Neid geenipaare on geneetikas hakatud nimetama alleelideks. Poole kromosoomide arvuga gameetide moodustumisel satub igasse neist ainult üks alleelidest; pärast viljastumist tekkinud sügootides, kus on täielik kogum kromosoome, on ka olemas juba mõlemad alleelid. Geenipaarides võivad alleelid olla ühesugused või erinevad, otsekui kontrastsed. Kui ühinevad ühesuguste alleelidega gameedid, siis moodustuvad homosügootsed viljastatud munarakud, kui aga erisuguste alleelidega gameedid, siis hetero-sügootsed.

Selgitame neid teoreetilisi konstruktsioone konkreetsete näidetega. Oletame, et inimese silmade vikerkesta värvus sõltub ühest geenipaarist. Üks alleelidest määrab silmad tumedaiks (pruunideks), teine heledaiks (helesinisteks, hallideks või sinisteks). Inimene ei saa olla samaaegselt pruuni- ja sinisilmne, järelikult vikerkesta tumeda ja heleda värvuse geenid on tõepoolest kontrasteeruvad alleelid. Kui emal ja isal on ühesugused alleelid, siis lapsed pärivad loomulikult vanemate silmade värvuse. Kuid mis saab siis, kui ühel vanemaist on pruunid, teisel aga sinised silmad? Selgub, et niisugusest abielust lastel on tumedad silmad, kuigi nende heterosügootseis rakkudes saab igas vikerkesta värvust määravas geenipaaris üks alleelidest tumedasilmsuse, teine — heledasilmsuse geeniks. Seda geeni-paari ühe liikme üleolekut teisest nimetatakse domineerimiseks (lad. dominare — valitsema, ülekaalus olema). Toodud näites on dominantne tumedasilmsuse alleel, temaga kontrastne heledasilmsuse alleel, mis lastel esineb varjatud olekus, on aga

		Emassugurakud	
		A	a
Isas-sugurakud	A	AA	Aa
	a	Aa	aa

Sügoodid

ehk $\frac{Aa \times Aa}{AA+Aa+Aa+aa = AA+2Aa+aa}$

retses-siivne (lad. recessus — taanduv, kahanev). Geneetikud tähistavad dominantseid alleele suurte ning retsessiivseid alleele väikeste ladina tähtedega. Seega on tumedasilmse homosügootsete vanemate sümbol AA, heledasilmse — aa. Hetersosügootsete laste sümbol on Aa: väliselt on nad tumedasilmsed, kuigi heleda-

105

silmsuse retsessiivne alleel on neil varjatud või taandunud kujul ka olemas.

Oletame, et abiellusid kaks heterosügootset abikaasat (AaX XAa), kes väliselt on tumedasilmsed, kuid kannavad endas varjatult heledasilmsuse retsessiivset geeni. Sugurakkude moodustumisel dominantsed ja retsessiivsed alleelid lahknevad või, nagu ütlevad geneetikud, haakuvad lahti. Pooltel kõigist isas-ja emassugurakkudest on domineeriv alleel A, pooltel retsessiivne alleel a. Kuna mõlema liigi kombinatsioonivõimalused on ühesugused, siis laste hulgas peab tekkima võrdsel hulgal kombinatsioone AA, Aa, Aa, aa. Tähelistes sümbolites võib seda ristumist skemaatiliselt kujutada järgmiselt:

Kuna AA ja Aa tüüpi sügootidega inimesed tumedasilmsuse alleelide domineerimise tõttu heledasilmsuse alleelide üle on väliselt tumedasilmsed ja ainult aa sügootidega inimesed on heledasilmsed, siis on laste hulgas kolme tumedasilmse kohta üks heledasilmne.

Seda J. Mendeli avastatud pärivusvahekorda tuntakse tänapäeva geneetikas kui sõltumatusseadust, s. o. «tunnuste üksteisest lahus pärandumise seadust» või rekombinatsiooniseadust. Seda seadust tundes võib heterosügootsete ristamiste puhul välja arvestada tunnuste jagunemise järelpõlves ka paljude tunnuste puhul. Kuid tuleb silmas pidada, et dominantsus ei ole alati täielik ning paljudel juhtudel puudub üldse. Nii jõutakse selleni, et kontrastsete geenidega homosügootsete vanemate ristumisel on lastel uuritav tunnus vahepealse iseloomuga — Aa. Heterosügootsete vormide edasisel ristumisel jagunevad tunnused samuti nagu täieliku dominantsuse puhul (AA-{-2AaJraay, kuid pärilikkuse vahepealse iseloomu tõttu sarnaneb üks nel

106

jandik lastest vanemaga AA, teine neljandik vanemaga aa ja kaks neljandikku, s. t. pooled on antud tunnuse suhtes vahepealse iseloomuga. Nii näiteks sõltub inimese juuste kuju peamiselt ühest geenipaarist. Kui tähistame käharate juuste alleeli A-ga ja sirgete juuste alleeli a-ga, siis heterosügootidel Aa on laineline juus, mis on käharate ja sirgete juuste vahepealne vorm. Homosügootsete vanemate abiellumisel, kellest üks on käharate ja teine sirgete juustega, domineerivad laste hulgas lainelised juuksed; heterosügootsete laineliste juustega vanemate abiellumisel esineb laineliste juustega järglaste kõrval ka käharpäid ja sirgejuukselisi.

Me peatusime ainult praegusaegse geneetika kõige põhilisemail seisukohtadel. Näiteid,

mille põhjal me arutasime mitmesuguste tunnuste, sealhulgas rassiliste iseärasuste pärilikkust, kirjeldasime mõnevõrra skemaatiliselt. Asi on selles, et enamik neist

iseärasustest ei sõltu mitte ühest, vaid paljudest alleeli-paaridesi* Uusimate andmete põhjal määrab näiteks silma vikerkesta värvuse mitu niisugust paari, kuigi igaühes neist tumedama värvuse geenid tõepoolest domineerivad heledama-tooniliste üle. Tõenäoliselt niisamuti sõltub ka juuste värvus mitmest geenipaarist, kuid pärilikkuse mittetäielik domineerimine või vahepealne iseloom on sel juhul selgesti märgatav. Veelgi selgemini on vahepealne pärilikkus jälgitav naha värvuses, mida nähtavasti määrab suur hulk geenipaare. On kerge näidata, et üht või teist tunnust kontrollivate rohkearvuliste geenide juures võib peaaegu alati täheldada pärilikkuse vahepealset iseloomu ja variantiderohkust. Tõepoolest — neegrite abiellumisel eurooplastega kohtab nii esimese kui ka järgnevate põlvkondade mulattide hulgas mitmesugust nahavärvust, väga heledast kuni kõige tumedamani.

Kuni käesoleva ajani on hästi tundma õpitud võrdlemisi väheste rassitunnuste pärilikkust. Loetleme neist tähtsamad. Nagu me juba teame, domineerivad tumedad juuksed üldiselt heledate, üle, igasugused mittepunased juuksed punaste üle, käharad juuksed sirgete üle (mittetäielik domineerimine). Tertsiaarse karvkatte tugev arenemine domineerib selle nõrga arenemise üle; naha, juuste ja silmade normaalne pigmentatsioon albinismi üle; epikantuse esinemine on dominantne tunnus; kõrge ja kitsas ninajuur domineerib madala ja laia üle; põiki paiknevad laiad ninasõõrmed domineerivad sagitaalsete ja kit-

* Seda nähtust nimetataks e polümeeriaks (kr. polymerõs — mitmekordne) ehk polügeenseks pärilikkuseks . Juhul kui üks geen mõjutab mitut tunnust , räägitakse pleiotroopiast (kr. pleiõs — palju , tropõs — suund) .

saste ning paksud huuled kitsaste üle. On alust oletada, et mõned rassitunnused seostuvad vähemalt osaliselt sooga, s. t. neid määravad geenid paiknevad sugukromosoomides. Enamikul rahvastel on tumedasilmseid naisi rohkem kui tumedasilmseid mehi. Tõenäoliselt on see seletatav vikerkesta värvust kandva ühe või mitme geeni lokaliseerumisega x-kromosoomides.

VII. VERERÜHMAD

Eelmistes peatükkides jutustasime rassitunnustest, mida võib elusail inimestel või luustikel vahetult määrata. Kuid peale nimetatud tunnuste on inimesel ka teised areaalsed morfoloogilised ja füsioloogilised iseärasused, mis on seotud mitmesuguste kudede ja elundite peenema sisemise ehitusega. Kaasajal peavad antropoloogid niisuguseid iseärasusi väga oluliseks, sest paljud neist on rangelt pärilikud ja seetõttu looduslikest, sotsiaalseist ja olustikulistest tingimustest peaaegu sõltumatud. Need tunnused ei muutu seoses eaga, vaid säilivad kogu elu.

Taoliste tunnuste hulka, millel on teatud kindlad geograafilised levikualad, kuuluvad paljud vere omadused. Nagu näitasid XX sajandi algul K. Landsteiner ja J. Jansky, esineb tänapäeva inimestel neli vererühma, mida määratakse aglutinatsiooni esinemise või puudumise põhjal (lad. agglutinare — külge kleepima), s. o. jälgitakse vere punaliblede (erütrotsüütide) kokku-kleepumist nende segunemisel vereseerumiga. Aglutinatsioon tekib kaht tüüpi ainete — erütrotsüütides ja teistes vererakku-des sisalduvate

aglutinogeenide ehk antigeenide ning vereplasma aglutiniinide ehk antikehade vastastikusel toimel. Veres on kaks antigeeni, aglutinogeenid A ja B, ning kaks antikeha — anti-A ja anti-B (aglutiniinid a ja P). Erütrotsüüdid kleepuvad kokku siis, kui omavahel kohtuvad sobimatu aglutinogeen ja aglutinan (A ja a, B ja P).

Erinevates vererühmades leidub erinevaid aglutinogeenide ja aglutiniinide kombinatsioone. Skemaatiliselt võib seda kujutada järgmiselt.

Vererühm	Aglutinogeenid ertitrotsuutides	Aglutiniini vereplasm
I (0)	Ei ole	n, B
II (A)	A	B
III (B)	B	a
IV (A B)	AB	Ei ole

On selge, et vereülekanne on võimalik ainult sel juhul, kui doonori vere erütrotsüüdid retsipiendi (isik, kellele vereülekannet tehakse) vereseerumi toimel kokku ei kleepu. Aglutinatsiooni tekkimisel võib retsipient hukkuda. Aglutinogeenide ja aglutiniinide vastastikust toimet vereülekandel võib piltlikult kujutada tabelis.

Plussmärk tähendab, et doonori erütrotsüütide aglutinatsiooni retsipiendi veres ei toimu ja seega vereülekanne on võimalik; miinusmärk viitab aglutinatsioonile ja vereülekannet teha ei tohi.

Doonor	Retsipiendid			
	I (0)	II (A)	III (B)	**IV** (AB)
I (0)	+	+	+	+
II (A)	–	+	–	+
III (B)	–	–	+	+
IV (AB)	–	–		+

On selge, et vereülekanne on võimalik ainult sel juhul, kui doonori vere erütrotsüüdid retsipiendi (isik, kellele vereülekannet tehakse) vereseerumi toimel kokku ei kleepu. Aglutinatsiooni tekkimisel võib retsipient hukkuda. Aglutinogeenide ja aglutiniinide vastastikust toimet vereülekandel võib piltlikult kujutada tabelis.

Järelikult on I rühma kuuluvad inimesed universaalsed doonorid, nende erütrotsüüdid ei kleepu mingi seerumi toimel. II ja III rühma kuuluvad inimesed võivad anda verd ainult samasse rühma kuuluvatele inimestele, samuti IV rühma retsipientidele. Isikud, kellel on IV rühma veri, võivad olla doonoreiks ainult sel juhul, kui retsipiendid kuuluvad samasse rühma. Ühtlasi tuleb silmas pidada, et kõik eelöeldu kehtib ainult võrdlemisi väikestes annustes (ligikaudu kuni 200 cm3) tehtavate vereülekannete puhul; suurema verehulga ülekandmisel võib retsi-piendil tekkida tema enda erütrotsüütide aglutinatsioon doonori vereplasmaga. Niisiis suurte verehulkade ülekandmisel peavad doonori ja retsipiendi veri kuuluma ühte ja samasse rühma.

Vererühmade päritavuse uurimine on näidanud, et nad sõltuvad ühest geenist mutatsiooni tagajärjel tekkinud kolme-alleeli erinevatest kombinatsioonidest. Geneetikas nimetatakse-niisuguseid ühes lookuses paiknevaid alleele mitmuslikeks. Vererühmade pärimisel alleelid A ja B, mis määravad vastavate antigeenide tekkimise, on dominantsed alleeli 0 (null) suhtes, mille leidumisel homosügootses olekus antigeene ei teki. Seega on

arusaadav, et kui mõlemal vanemal on I (0) rühma veri, siis kõikidel nende lastel on sama vererühm. Lugeja võib ise määrata, missugused antigeenide ja antikehade kombinatsioonid

109

võivad tekkida lastel, kelle vanemad kuuluvad erinevatesse vererühmadesse.

Süsteemi ABO veregeenide jaotumise geograafiliste variatsioonide analüüs näitab, et enamikul Aasia, Aafrika ja Euroopa rahvastel esinevad kõik neli vererühma ja neid määravad kolm geeni. Kuid Euroopa rahvastel esineb geeni A tavaliselt märgatavalt sagedamini kui geeni B. Ida poole geeni B kontsentratsioon järk-järgult suureneb, saavutades maksimumi Loode-, Kesk-, Sise-, Lõuna- ja Ida-Aasias. Kuid ei maksa mõelda, nagu oleks geen B iseloomulikum mongoliidsetele rassidele ning geen A europiidsetele. Uusimad uurimused on näidanud, et Skandinaavia ja Koola poolsaare laplastel, samuti paljudel Kirde-Siberi rahvastel esineb geeni B harva. Aafrikas on vererühmade geograafiline jagunemine väga kirju. Selle mandri loode- (Sahara) ja idaosas on rajoonid, kus geeni B kontsentratsioon langeb, kõrvuti piirkondadega, kus see geen esineb väga suure sagedusega.

Väga huvitavad on andmed Ameerika ja Austraalia põliselanikkonna vererühmade kohta. Ameerika indiaanlastel on absoluutses ülekaalus I (0) rühm; teiste vererühmade ilmnemine indiaanlastel viitab tavaliselt nende segunemisele europiidide või negriididega. Nähtavasti asustati Ameerika esialgselt Kirde-Aasiast pärit minikollektiividega, kelle hulgas oli rohkesti I (0) vererühma kandjaid. Huvitaval kombel on ka paljudel eskimote populatsioonidel ja neile antropoloogiliselt lähedastel tšuktši-del Siberi kirdenurgas ülekaalus I vererühm. Austraaliastel on täheldatud II (A) rühma sagedat esinemist. Võimalik, et Austraalia asustasid Kagu-Aasiast tulnud muistsed hõimud, kellel oli geeni A suur kontsentratsioon.

Süsteemi ABO vererühmad ei ole ainsad vere iseärasused, mis on päritavad ja millel samal ajal on selged geograafilised variatsioonid. Viimastel aastatel on välja selgitatud ligi 100 erinevat vererühmade antigeeni, mis kuuluvad vähemalt mitmekümnesse iseseisvasse süsteemi. On selgunud, et isegi ABO-süsteemi A-rühm jaguneb mitmeks alarühmaks. Etnilisele antropoloogiale pakub suurt huvi süsteem MNSs, mida määravad nähtavasti ühes kromosoomis paiknevad kaks paari alleele (MN ja Ss). Näiteks on selgunud, et geeni M kontsentratsioon ei ületa peaaegu ühelgi Euraasia, Aafrika ja Austraalia rahval 60—65%, samal ajal kui Ameerika indiaanlastel see ei lange iialgi nimetatud arvust allapoole ning ületab sageli isegi 90%.

Niisama kujukad on Diego-faktori geograafilised variatsioonid. See faktor avastati 1955. aastal ühe lõunaameerika poisi-

111

kese veres ja nimetati tema järgi. Kõige sagedamini (10—40%) esineb Diego-faktorit Lõuna-Ameerika indiaanlastel ning nende metissidel eurooplaste ja aafriklastega. Põhja-Ameerika indiaanlastel on selle kontsentratsioon hoopis madalam (5—10%). Vähesel määral on Diego-faktorit registreeritud korealastel, jaapanlastel, hiinlastel, birmalastel ning mõnedel teistel Ida- ja Kagu-Aasia rahvastel. Austraalia, Lõuna- ja Lääne-Aasia, Euroopa ja Aafrika populatsioonidel Diego-faktorit avastatud ei ole. Selle puudumine Okeaania põliselanikel on üheks argumendiks Thor Heyerdahli hüpoteesi vastu oikumeeni selle osa asustamise kohta Ameerikast. Meenutagem veel Duffy antigeeni, mille kõige kõrgem kontsentratsioon (üle 70%) on iseloomulik Ameerika, Austraalia,

Uus-Ginea ja paljude Ida-Aasia maade põliselanikele, esineb väga sageli ka laplastel. Euroopas ja eriti Aafrikas langeb tema sagedus alla 50%, vahel isegi nullini. Seega jaguneb inimkond selle verefaktori ning ka mõnede teiste tunnuste järgi üsna selgepiiriliselt kaheks: idapoolseks australiid-mongoliidseks ja läänepoolseks negriid-europiidseks.

Suurt praktilist ja teaduslikku huvi pakub inimese vere ree-susfaktor, mis on saanud nimetuse ühe Lõuna-Aasia ahviliigi — reesusmakaagi järgi, kelle veres see faktor esmakordselt avastati. Umbkaudu 80 % -1 inimestest on reesusfaktor positiivne, ülejäänuil negatiivne. Kuna positiivne reesusf aktor on dominantne, siis reesuspositiivse mehe abiellumisel reesusnegatiivse naisega võib loode areneda reesuspositiivseks. Esimese raseduse ajal tungib reesuspositiivne antigeen läbi platsenta ema vereringesse ja seal tekivad erilised antikehad. Järgmiste raseduste ajal võivad need antikehad ema verest omakorda sattuda reesuspositiivse loote vereringesse ja tekitada erütrotsüütide aglutinatsiooni. Selle tagajärjel võib areneda raske verehai-gus — hemolüütiline kollatõbi, mis peaaegu alati lõpeb vastsündinu surmaga. Ainult lapse vere täieliku asendamisega saab vältida kõige halvemat, mis varem juhtus ühel korral ligikaudu 400 sünni kohta. Viimased uurimised on näidanud, et reesus-süsteemi antigeenid ja antikehad sõltuvad mitmest omavahel seotud alleelipaarist (Dd, Cc, Ee jt.). Kõik need alleelid on seotud täiesti kindlate geograafiliste variatsioonidega. Suurt huvi pakub peamise määrava antigeeni D (positiivse reesusfaktori) muutuvus. Vaikse ookeani basseini maades (Ameerika, Austraalia, Okeaania, Ida- ja Kagu-Aasia) ületab selle geeni kontsentratsioon 80%; Lõuna- ja Edela-Aasias, samuti Aafrikas (lõuna pool Saharat) moodustab 70—80%; Euroopas ja Põhja-Aafrikas on ta veel madalam, langedes Atlandi rannikul (Hispaania, Prantsusmaa, Inglismaa, Skandinaavia) alla 60%. Inimkonna

112

jagunemine kaheks rühmaks, ida- ja läänepopulatsiooniks, väljendub selle tunnuse põhjal väga selgesti.

Peatume veel ühel vere iseärasusel, millel on juba patoloogiline iseloom. Jutt on niinimetatud sirprakulisest aneemiast — raskest haigusest, mis on saanud oma nimetuse sellest, et seda haigust põdevate inimeste erütrotsüüdid on sirbi- ehk poolkuu-kujulised. See haigus on retsessiivse mutatsiooni tulemus. Kui sirbikujulise aneemia alleel on homosügootne, siis esineb haigus ägedas vormis ja lõpeb tavaliselt surmaga. Inimestel, kellel on samasugune alleel heterosügootne, on ainult osa erütrotsüüti-dest sirbikujulised. On huvitav märkida, et neil inimestel on tugevam vastupanuvõime malaariale, sest neile iseloomulikku S-hemoglobiini lagundavad malaaria plasmoodiumid (seda haigust tekitavad kõige lihtsamad ainuraksed organismid) raskemini kui normaalset A-hemoglobiini. Just nimelt see omapärane nähtus on põhjustanud geeni S võrdlemisi kõrge kontsentratsiooni (15—35%) pahaloomulise malaariaga nakatatud Kesk- ja Ida-Aafrika rajoonides (kaasa arvatud Madagaskar), Itaalias, Kreekas, osaliselt Türgis, Araabias ja Iraanis.

Analoogiline osa on ka teistel anomaalsete hemoglobiinide geenidel: C — Kesk-Aafrika lääneosas (Libeeria, Gaana), D — India loodeosas, E — Kagu-Aasias. Valiku tulemusena levis nähtavasti mööda kogu malaariavööndit Hispaaniast läänes kuni Indoneesiani idas raske «Vahemere aneemia» ehk talasseemia geen, millel heterosügootses olekus on kaitsev toime. Hiljuti tehti kindlaks, et ligi 7% Ameerika neegreist on võimelised eksimatult ilmamuutusi ette tundma. See on neil seotud ano-

maalse hemoglobiini leidumisega, mille lahustuvus on väga madal. Õhuniiskuse suurenedes nende inimeste erütrotsüüdid deformeeruvad, vereringe häirub ja tekivad valud, mis ennustavad vihma nagu baromeeter. Üldse tuntakse käesoleval ajal ligi 30 anomaalset hemoglobiini. Areaalseiks tunnusteks, mis pakuvad suurt huvi etnilisele antropoloogiale, on ka mitmesugused vereseerumi valgud (haptoglobiinid, transferriinid, im-munoglobuliinid jt.), mille geneetilist struktuuri käesoleval ajal intensiivselt tundma õpitakse. Seroloogilised uurimised (lad. . serum — vedelik; vereseerum) omandavad antropoloogiateadu-ses üha suurema tähenduse.

113

VIII. HAMBAKÖBRUKESTEST, SÕRMEMUSTRITEST, VÄRVIPIMEDUSEST JA MAITSEPROOVIST FENÜÜLTIOKARBAMIIDIGA

Viimasel ajal on antropoloogid pööranud tähelepanu inimese mitmesuguste kudede ja elundite morfoloogilistele ja füsioloo-gilistele tunnustele, mis samuti geograafiliselt varieeruvad. Muu hulgas on suuri edusamme teinud etniline odontoloogia (kr. õdus — hammas), mis uurib hambasüsteemi ehitust, selle muutuvust ajas ja ruumis. Tänapäeva ja ürginimeste hammaste uurimine ning nende võrdlemine ahvide ja teiste loomade hammastega on etendanud suurt osa inimese põlvnemise keerulise protsessi avastamisel. Kuid selles raamatus ei kõnele me ainult kõigi inimeste hammaste ehitust iseloomustavatest erijoontest, mis annavad tunnistust tänapäeva inimkonna liigilisest ühtsusest, vaid eeskätt detailsetest odontoloogilistest tunnustest, mis on omased üksikutele populatsioonirühmadele. Just need tavaliselt teisejärgulised ja üldevolutsioonilisest seisukohast tähtsusetud tunnused pakuvad huvi etnilisele antropoloogiale, aidates sageli selgusele jõuda rassi- ja etnogeneesi keerukates küsimustes.

Uusimad uurimised, eriti nõukogude antropoloogi A. Zubovi tööd näitavad, et Põhja-, Sise- ja Ida-Aasia mongoliidseil populatsioonidel on mitmeid hammaste iseärasusi, mis on väga haruldased europiidide ja Aafrika negriidide hulgas.

Loetleme neid iseärasusi: labidataolised lõikehambad, millel on kühvli kuju (nende sisepind on mõlemalt poolt ääristatud väikese harjaga); niinimetatud trigoniidi distaalne hari — emailsillak alumiste tagapurihammaste (molaaride) esiköbru-keste vahel; omapärane emailliistak hambajuurte vahel jm. Labidataolised lõikehambad on 60—100 %-l mongoliididel, samal ajal kui europiididel ja Aafrika negriididel on nende esinemissagedus alla 15%. Paapuad, austraallased, andamanid, Ida-India vediidid (mundad, oraonid jt.) meenutavad nii labidataoliste lõikehammaste esinemissageduse (30—60%) kui ka teiste loetletud tunnuste poolest mongoliide. Samal ajal hammaste muid iseärasusi, nagu näiteks Carabelli köbrukest (lisaköbruke ülemistel purihammastel), iseloomulikku Vahemeremaade, Lääne- ja Lõuna-Aasia europiidseile populatsioonidele (40—70%), esineb mongoliididel ja australiididel hoopis harvem. Seega võime rääkida inimkonna kahest põhilisest odontoloogilisest alajaotusest— läänepoolsest (negriid-europiidsest) ja idapoolsest (aust-raliid-mongoliidsest).

Tänapäeval pööravad antropoloogid suurt tähelepanu der-

114

Hambasüsteemi rassitunnused:

— labidakujulised lõikehambad;

— trigoniidi distaalne hari;
— teine ülemine purihammas Carabelli köbrukesega (C_k).

matoglüüfikale (kr. derma — nahk, glyphõs — väljalõige, muster) — sõrme- ja varbaotste, samuti peopesa ja jalatalla naha-mustri geograafiliste variatsioonide uurimisele. Sõrmeotstel eristatakse mustri kolme põhitüüpi — kaari, aasasid ja keeriseid (ringe). Neid mustreid uuritakse sõrmejälgedel, mis saadakse trükivärviga määritud sõrmeotste surumisel vastu paberit. Sõrmemustrid on kahtlemata pärilikud tunnused, kuid nende geneetilist struktuuri on veel ebapiisavalt uuritud: nähtavasti sõltub nende laad mitme alleelipaari üheaegsest toimest. Ühe-munakaksikute puhul on need mustrid alati silmatorkavalt sarnased.

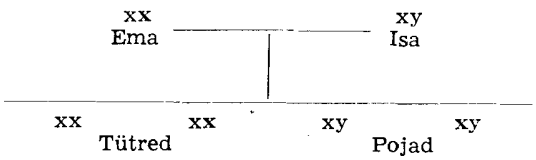

Mitmesuguste populatsioonide võrdlemiseks sõrmemustrite tüüpide järgi arvutatakse välja deltaindeks, s. t. deltade keskmine hulk ühe uuritud inimese kohta igast rühmast*. Aafrika negriididel ja europiididel ei ületa keskmine deltaindeks peaaegu kunagi 14 ja langeb sageli alla 11, samal ajal kui mongoliididel (kaasa arvatud Ameerika indiaanlased) ja australiididel on see tavaliselt kõrgem (14—16 ja enam). Indeksi niisugune jagunemine peegeldab ringmustrite suuremat sagedust idapoolsetel populatsioonidel, võrreldes läänepoolsetega.

* Deltaks ehk triraadiuseks nimetatakse kolme joone ristumiskohta nahamustril .
115

Sõrmemustrite kolm põhitüüpi: 1 — keeris, 2 — aas, 3 — kaar.
xy Isa

Niisuguste tunnuste hulka, mille pärilikke omadusi on hästi tundma õpitud ja kus on avastatud kindlaid geograafilisi variatsioone, kuulub ka värvipimedus — silma võrkkesta ehituse anomaalia, mille puhul värvuste (kõige sagedamini punase ja rohelise) eristamise võime puudub või on väga madal. Selle anomaalia määrab normaalse värvuste nägemise geeni retsessiivne alleel, mis on lokaliseerunud naise x-kromosoomis. Värvipimeduse pärilikkuse kulgu põlvkonnas, mis pärineb väliselt normaalse heterosügootse naise ja normaalse mehe vahelisest abielust, võib kujutada järgmise skeemina:

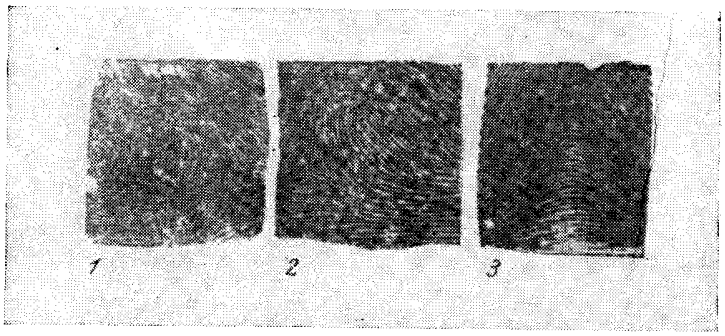

x — naise sugukromosoom
normaalse värvuste nägemise

allee-liga; x — naise sugukromosoom värvipimeduse alleeliga; y — mehe sugukromosoom.

Vaadeldud abielust sündinud tütred on täiesti normaalse nägemisega, kuid nende hulgas võib olla heterosügoote, kes kannavad endas värvipimeduse retsessiivset alleeli ja võivad selle edasi anda lastele. Samast abielust sündinud poegade hulgas võib kõrvuti normaalsete lastega olla värvipimedaid lapsi. Seega on selge, et värvipimedus kandub edasi eranditult naisliini

116

mööda, kuid ilmneb kõige sagedamini meestel. Värvipimedad naised võivad sündida ainult värvipimeda isa ja heterosügootse ema abielust, kes kannab ühes x-kromosoomis selle anomaalia retsessiivset alleeli. Värvipimeduse määramisel on praktiline tähtsus, sest on selge, et inimesed, kes ei erista punast j-a rohelist värvust, ei saa olla masinistid, vedurijuhid, autojuhid, lendurid.

Kõige sagedamini leidub värvipimedaid mehi (7—9%) mõnede Euroopa rahvaste — lätlaste, norralaste, sakslaste, juutide, ukrainlaste, venelaste hulgas. Idaeuroopa populatsioonidel, kelle hulgas esineb tõenäoliselt mongoliidset segu (soomlased, eestlased, tšuvašid, komid), samuti hiinlastel on värvipimedaid mõnevõrra vähem (2—7%). Minimaalselt esineb seda anomaaliat meessoost neegritel USA-s (4%) ja eriti indiaanlaste, eskimote ja melaneeslaste hulgas (1%). Seega on võimalik, et seda anomaaliat esineb kaasaja inimkonna idapoolseis populatsioonides vähem kui läänepoolseis. Eristatakse kahte liiki värvipimedust, mis nähtavasti sõltub eri geenidest: protanoopiat (pimedust punase värvi suhtes) ja deuteranoopiat (pimedust rohelise värvi suhtes). Euroopas esineb valdavalt deuteranoopiat, kuid mida rohkem ida poole, seda enam suureneb prota-noopia osa. Näiteks venelastel esineb seda sagedamini kui inglastel, norralastel või sakslastel, kuid harvemini kui Volgamaa, Uraali ja Kesk-Aasia rahvastel. Üks selle raamatu autoreist jälgis «punapimedate» sageduse järkjärgulist kasvu komide hulgas, liikudes nende looderühmade (0,0%) juurest kagurühmade juurde (peaaegu 2%). On huvitav, et värvipimeduse geograafiline muutuvus on sel juhul analoogiline vererühmade variatsioonidega.

Märkimist väärib veel üks originaalne pärilik tunnus, mille puhul täheldatakse tunduvaid erinevusi mitmesuguste territoriaalsete populatsioonide vahel. Jutt on erilise pulbriga — fenüültiokarbamiidiga tehtavast maitseproovist. Ühtedele inimestele tundub see pulber maitsetu, teistele kibe. Põhjus ei ole päris selge, võimalik, et erinev aisting sõltub sülje koostisest, aga võimalik, et ka keelenäsade (kus paiknevad maitsmisretsep-torid) ehituse iseärasustest. On küllalt tõenäoline, et vaadeldava iseärasuse määrab üks mittetäieliku domineerimisega alleeli-paar. Homosügootse dominantse kombinatsiooni TT puhul on fenüültiokarbamiidil tugevalt kibe maitse. Heterosügootse kombinatsiooni Tt puhul on kibe maitse nõrgem, homosügootse retsessiivse tt puhul aga tundub pulber maitsetu. Geeni T maksimaalne kontsentratsioon (üle 80% on iseloomulik Ameerika indiaanlastele, polüneeslastele, indoneeslastele, paljudele Indo-

117

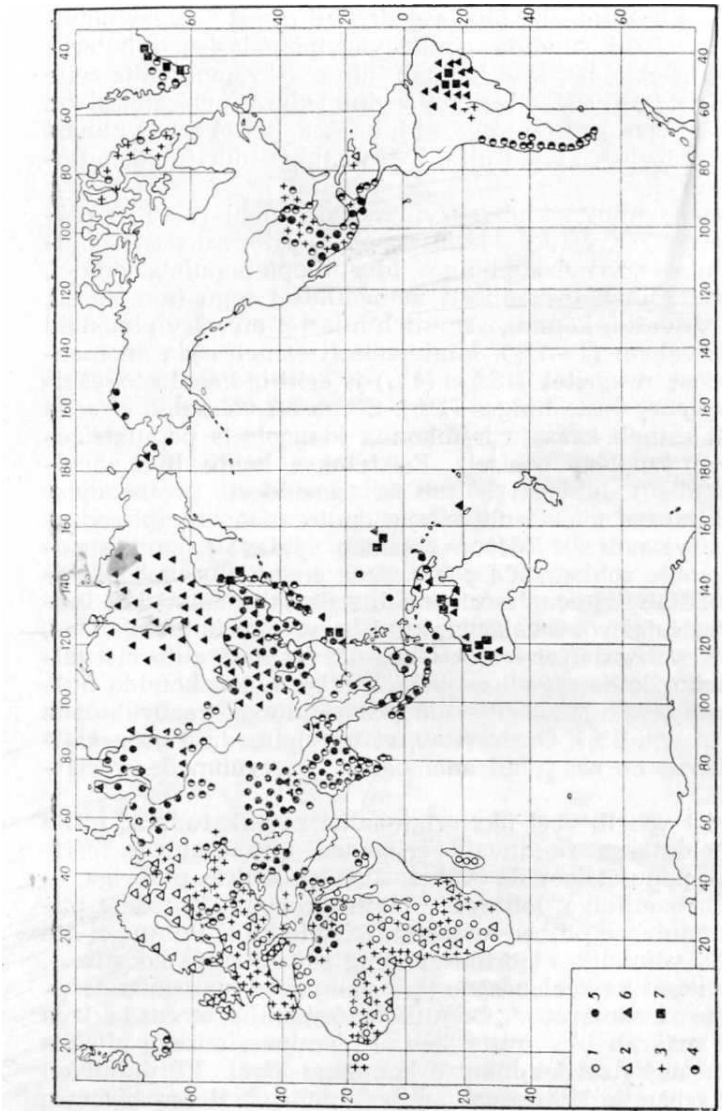

Keskmise deltaindeksi geograafilised variatsioonid:
1 — alla 11; 2 — 11—11,99; 3 — 12—12,99; 4 — 13—13,99; 5 — 14—14,99; 6 — 15—15,99; 7 — 16 ja üle selle.

Hiina, Korea ja Jaapani (kaasa arvatud ainud) elanikkonna rühmadele, samuti laplastele ja aafriklastele. Selle geeni väiksemat esinemissagedust (60—79,9%) kohtab Indias, Ees-Aasias, Kaukaasias ja enamikul Euroopa populatsioonidel. Minimaalseid geeni T kontsentratsioone on avastatud Austraalia aborigeenidel, Uus-Ginea paapuatel ja Inglismaa uelslastel.

Võiks muidugi veelgi pikendada areaalsete morfoloogiliste ja füsioloogiliste tunnuste loetelu, mida antropoloogid käesoleval ajal uurivad ja kasutavad rasside päritolu, leviku, vastastikuse mõjutamise ja muutumise keeruliste küsimuste lahendamiseks. Tulevikus taoliste tunnuste hulk kahtlemata suureneb ja teadlased saavad nii kaasaja inimkonna rassilise polümorfismi (mitmekesisuse) kui ka tema liigilise ühtsuse kohta uusi tõendeid. Kuid toodud faktilised materjalid näitavad selgesti, et seroloogilised, odontoloogilised,

dermatoglüüfilised ja teised areaalsed tunnused on üldisele bioloogilisele evolutsioonile ja inimkonna ajaloolisele arengule niisama vähe olulised kui varem kirjeldatud karvkatte ning keha, pea ja näo proportsioonide rassilised iseärasused. Rõhutame, et põhiliste anatoomiliste ja füsioloogiliste iseärasuste poolest, mis on omased Homo sapiens'i liiki kuuluvatele tänapäeva inimestele, on kõikide rasside vaheline sarnasus suur, erinevused aga väikesed ja ebaolulised. See puudutab käelaba ehitust ja pöidla vastasasendit, aju kõigi tema keeruliste käärude ja vagudega, lülisammast, mis on S-tähe sarnaselt kõverdunud, laia vaagnat, sirget reieluud, toetavat laba j alga, mis kindlustab püsti kõndimise, kurku, keelt, lõuga ja suu piirkonna lihaseid, mille arenemine on seotud artikuleeritud kõnega.

IX. KUIDAS, MILLAL JA KUS TEKKISID INIMRASSID

Mainisime juba, et mõned rassitunnused, eriti need, mille järgi piiritletakse põhilisi rasse, on või vähemalt minevikus olid adaptiivse (kohastuva) iseloomuga. On tõenäoline, et oma ajaloolise arengu varajastel etappidel tänapäeva inimesed nagu kõik teisedki elusorganismid füüsiliselt veel kohastusid looduslike elutingimustega, s. t. neil kujunesid morfoloogilised ja füsioloogilised iseärasused, mis mitmesuguste populatsioonide konkreetseis eksisteerimistingimustes olid ühel või teisel määral kasulikud.

Kuidas see adaptsioon toimus, missugune oli ühes või teises looduslikus olukorras kasulike kohastumistunnuste väljatöötamise mehhanism? Kaasaegse geneetika andmeil teame, et tun-

119

nuseid, mida elusolendid individuaalse elu jooksul omandavad, järglastele ei parandata ja järelikult ei saa populatsiooni morfoloogiline ja füsioloogiline kohastumine keskkonnaga järgnevate põlvkondade reas iseenesest kinnistuda. Kuid see ei tähenda, nagu ei sõltuks elusolendite pärilikud omadused ümbritsevast keskkonnast. Vastupidi, välised tegurid — füüsikalised, keemilised ja bioloogilised, eriti need, mis tingivad järske ja ootamatuid elutingimuste muutusi, avaldavad tugevaimat toimet kõigile organismi rakkudele (sealhulgas ka sugurakkudele), kutsudes neis esile mutatsioone.

Tegelikult toimuvad niisugused mutatsioonid iga elusolendi, ka inimese rakkudes kogu tema individuaalse elu jooksul. Kui mitte arvestada ontogeneesi (iga isendi individuaalne arenemine), vaid fülogeneesi (liigi ajalugu), siis kujutleme seda kui katkematut mutatsioonide ahelat. Paljud mutatsioonid on kahjulikud, järelikult nende kandjail on vähe lootust ellu jääda ja veelgi vähem lootust paljuneda. Kuid aeg-ajalt tekivad neutraalsed või organismile antud tingimustes isegi kasulikud mutatsioonid. Kui aga mõne populatsiooni elutingimused näiteks teise kliimatsooni ümberasumise puhul järsult muutuvad, siis nende mutantide hulk, kellel on rohkem lootusi ellu jääda, loomulikult kasvab.

Taimede ja loomade mitmesuguste mutantide eluvõimelisust reguleerib looduslik valik. Nagu näitas Charles Darwin, on neil organismidel, mis on kõige paremini kohastunud elamiseks neid ümbritsevas looduslikus keskkonnas, kõige rohkem väljavaateid ellu jääda ning luua tervet ja viljakat järeltulevat põlvkonda, kelle kaudu nende kasulikud adaptiivsed tunnused kinnistuvad järgnevais põlvkondades, muutuvad aja jooksul üha sagedamini esinevaiks ja seejärel ka populatsioonis valitsevaiks. On üsna tõenäoline, et meie esiisadel, kes kuulusid juba tänapäeva inimeste liiki, säilitas looduslik valik veel

teatava tähtsuse kuni vanema kiviaja ehk paleoliitikumi hilisema järguni (ligikaudu 40 000—16 000 a. e. m. a.). Just nooremas paleoliitikumis, kui meie esivanemad intensiivselt levisid Maakeral, hõlvates laialdasi uusi alasid Euraasia põhjaosas, Ameerikas ja Austraalias, kujunesid kasulike mutantide valiku käigus paljud rassitunnused, mis iseloomustavad ekvatoriaalseid, europiidseid ja mongoliidseid rasse.

Võib oletada, et muistsete negriidsete ja australiidsete populatsioonide iseloomulikud rassitunnused kujunesid Aafrikas ja Lõuna-Aasias kuuma ja niiske kliima ning intensiivse insolat-siooni (päikesekiirguse) tingimustes. Ekvatoriaalsete rasside paljud tunnused võisid neis tingimustes omandada adaptiivse

120

tähenduse. Intensiivselt pigmenteerunud nahk, milles on rohkesti melaniini, kaitses hästi päikesekiirte liiga tugeva keemilise toime ja eriti ultraviolettkiirte eest. Mustadel juustel ja pruunidel silmadel, mis geneetiliselt ja füsioloogiliselt on seotud tumeda nahaga, oli tõenäoliselt niisamasugune tähtsus. Mõnede antropoloogide arvates võisid päikesekiirte eest kaitsta ka tugevasti krässus juuksed, mis moodustavad peas nagu loomuliku kaitsva mütsi. Negriidid ja aüstraliidid võivad ju nüüdki peaaegu rõivasteta ja peakatteta troopikapäikese lõõmavate kiirte all tervist kahjustamata töötada.

Täiesti võimalik, et adaptiivne tähtsus võib olla ka mõningail nina ehituse iseärasustel, mis iseloomustavad ekvatoriaalseid rasse. Niisuguste iseärasuste hulka kuuluvad põiki paiknevad, õhu vabale tsirkulatsioonile laialt avatud ninasõõrmed ja seoses sellega nina suur absoluutlaius, mis sageli võrdub kõrgusega. Need iseärasused kindlustasid kuuma troopikaõhu juurdepääsu nina limaskestale ja soodustasid niiskuse intensiivsemat aurumist, mis kuumas kliimas on hädavajalik. Tõenäoliselt etendas niisamasugust osa enamikul negriididel ja australiididel ka huulte suurem paksus (tugevalt arenenud limaskest). Kõik loetletud tunnused ilmnesid tõenäoliselt juhuslike mutatsioonidena kauges minevikus ja levisid edaspidi laialdaselt vaid neis klimaatilistes tingimustes, kus nad osutusid kõige kasulikumaks.

Europiididele omastest rassitunnustest mõjustas looduslik valik inimkonna ajaloo varajastel aegadel arvatavasti naha, juuste ja silmade vikerkesta depigmentatsiooni. Neid tunnuseid määravate geenide retsessiivsete mutatsioonide kandjatel oli kõige enam väljavaateid ellu jääda ja normaalselt paljuneda Euroopa põhjaosas, kus kogu jääaja vältel ja sellele järgneval perioodil valitses jahe või isegi külm niiske kliima tunduva pilvisusega ning järelikult madala insolatsiooniga. Heleda naha, juuste ja silmadega põhjaeuropiidid taluvad ka tänapäeval hoopis halvemini päikesekiirte otsest toimet kui teiste rasside esindajad. Eriti tugevasti kannatavad kõrgenenud insolatsiooni all äärmiselt depigmenteerunud punajuukselised inimesed, kes enamasti on heleda naha ja heledate silmadega. Need inimesed peaaegu ei päevitu, s. t. nende nahas ei teki täiendavalt päikese kahjuliku toime eest kaitsvat pigmenti melaniini. Põhja-Siberi mongoliidide hulgas täheldatakse samuti mõningat juuste, silmade ja eriti naha depigmentatsiooni tendentsi. Näiteks Siberi tunguusi rahvad (evengid, eveenid jt.) on hoopis heledama nahaga kui mongolid või hiinlased. Mõnedel evengi ja eveeni rühmadel on täheldatud kirjusid ja isegi heledaid silmi, samuti pruune ja punakavõitu juukseid.

117

Kui australiidsed rassid kujunesid tõenäoliselt Lõuna- ja Kagu-Aasia troopikas, negriidid samas kliimavöötmes Aafrikas, europiidid Vahemeremaade, Ida-Euroopa ja Lääne-Aasia mõõdukas kliimavöötmes, siis mongoliidsete rasside kujunemise piirkonda

tuleb otsida eelkõige Sise-Aasia poolkõrbetes ja steppides, kus vähemalt jääaja lõpust alates valitses kuiv kontinentaalne kliima ööpäevase ja aastase temperatuuri järsu kõikumisega, kus tugevad tuuled läksid sageli üle tõelisteks tolmutormi-deks, kandes endaga silmi ärritavaid ja pimestavaid kuiva liiva, lõssi, savi ja isegi peenikeste kivikeste masse. Nõukogude arheoloogi S. Semjonovi ja mõnede teiste teadlaste tööd on näidanud, et mongoliidide kitsas silmapilu, mis on tingitud silma ülalau kattevoldi ja epikantuse tugevast arenemisest, kaitses loetletud looduslike tegurite kahjuliku toime eest. Sise-Aasias ja Ida-Siberis taluvad mongoliidid ka meie päevil puhtkontinentaal-set kliimat paremini ja haigestuvad konjunktiviiti (silma limaskesta põletik) harvemini kui europiidse päritoluga asukad.

Omistades teatud tähtsust looduslikule valikule tänapäeva inimeste rassilise kujunemise varajastel etappidel, peame samal ajal meeles pidama, et vastavalt ühiskonna tootlike jõudude arengule, tehnika progressile ja kollektiivse töö käigus kunstliku, kultuurilise keskkonna loomisele vajasid meie esiisad üha vähem ja vähem kehalist kohastumist ümbritsevate looduslike elutingimustega. Inimeste eneste füüsiline kohastumine asendus pikkamööda loodusliku keskkonna aktiivse kindlasuunalise kohandamisega inimühiskonna lakkamatult kasvavatele majanduslikele ja olmekultuurilistele nõudmistele. Loodusliku valiku osatähtsuse langus algas juba ürgkogukondliku korra ajal, tõenäoliselt üleminekul paleoliitikumist mesoliitikumi (keskmisse kiviaega) 16 000—12 000 aastat tagasi.

Selliste seisukohtade kujukaks näiteks on Austraalia ja Ameerika põliselanikkonna rasside kujunemise ajalugu. Nimetatud mandrite asustamine tänapäeva inimestega algas paleoliitikumi lõpul ja tõenäoliselt jätkus mesoliitikumis ja osaliselt neoliitikumis (nooremal kiviajal). Austraallaste põhilised rassi-iseärasused kujunesid arvatavasti juba siis, kui nende esivanemad elasid Kagu-Aasias, kust nad läbi Indoneesia liikusid Aust-raalia mandrile, säilitades ja ainult õige vähe muutes oma iseloomulikke, troopikavöötme tingimustes tekkinud tunnuseid. Kuid Aafrika lõunaosas paikneva Kalahari kõrbe hõlvamisel ekvatoriaalsete populatsioonide poolt kujunes omapärane lõuna-aafrika või bušmanirass, kellel on negriidide põhitunnustele liitunud mõningaid mongoliidseid jooni (kollakas nahavärvus, tugevasti arenenud silma ülalau kattevolt, epikantus, madal

122

ninajuur jm.). Võimalik, et siinseis Kesk-Aasiale lähedastes klimaatilistes tingimustes tekkisid iseseisvad kasulikud mutatsioonid, mida kasutas ära looduslik valik.10

Nagu nägime, levis inimene Ameerikasse ja Austraaliasse peaaegu üheaegselt. Ameerika asustasid peamiselt Kirde-Aasia muistsed mongoliidid, kellel veel ei olnud välja kujunenud nende rasside paljud iseärasused (kitsas silmapilu, epikantus, madal ninajuur jms.). Inimese asumisel elama Ameerika mitmesugustesse kliimavöötmetesse ei etendanud adaptsioon nähtavasti enam otsustavat osa, sest siin ei kujunenud nii järske rassierinevusi nagu Euraasias ja Aafrikas. Siiski pälvib tähelepanu asjaolu, et mõnede California ja Lõuna-Ameerika troo-pikavööndi indiaanlaste rühmadel (eriti sirioonodel Brasiilias ja Boliivias), samuti tulemaalastel esineb sageli niisuguste «ekvatoriaalsete» tunnuste kombinatsiooni nagu tume nahk, tugevasti lainelised või isegi käharad juuksed,

---

10Kuna bušmanitel on täheldatud terve hulk nii adaptiivseid kui ka neutraalseid mongoliidseid tunnuseid, siis on täiesti võimalik, et geenid, mis neid tunnuseid määravad, on vähemalt osaliselt lokaliseerunud ühes kromosoomis ja neid päritakse komplekssselt.

lai nina, paksud huuled jm. Täiesti võimalik, et ka siin on omal ajal mutandid analoogiliselt Aafrika ja Lõuna-Aasia adaptiivsete ekvatoriaalsete mutantidega tihedamalt kontsentreerunud.

Loodusliku valiku toimega ekvatoriaalsete, europiidsete ja mongoliidsete rasside moodustumisele nooremas paleoliitikumis ei ole rassigeneesi keerulised protsessid sugugi ammendatud. Eespool toodud ülevaates mitmesugustest seroloogilistest, dermatoglüüfilistest ja teistest areaalsetest tunnustest nägime, et mõnede nimetatud tunnuste järgi võib inimkonna jagada kahte suurde populatsioonirühma — lääne- ja idarühma. Esimesse rühma kuuluvad Aafrika negriidid ja europiidid, teise — mongoliidid (kaasa arvatud Ameerika indiaanlased). Kagu-Aasia ja Okeaania australiidid on nende rühmade vaheliseks üleminekuvormiks. Enamiku adaptiivsete rassitunnuste poolest, nagu pigmentatsioon, juuste, nina ja huulte kuju jms., sarnanevad australiidid Aafrika negriididega, mille põhjal mõned antropoloogid ühendavad nad üheks suureks ekvatoriaalseks ehk negro-aust-raliidseks rassiks. Kuid paljud hammaste, vere, sõrmemustrite iseärasused ja>muud neutraalsed (mitteadaptiivsed) tunnused eristavad australiide negriididest ja lähendavad neid mongolii-didele. Vastavalt niisuguste tunnuste geograafilise leviku kohta saadud uutele andmetele muutub üha enam põhjendatuks hüpotees inimkonna esialgsest jagunemisest kaheks — läänerüh-

123

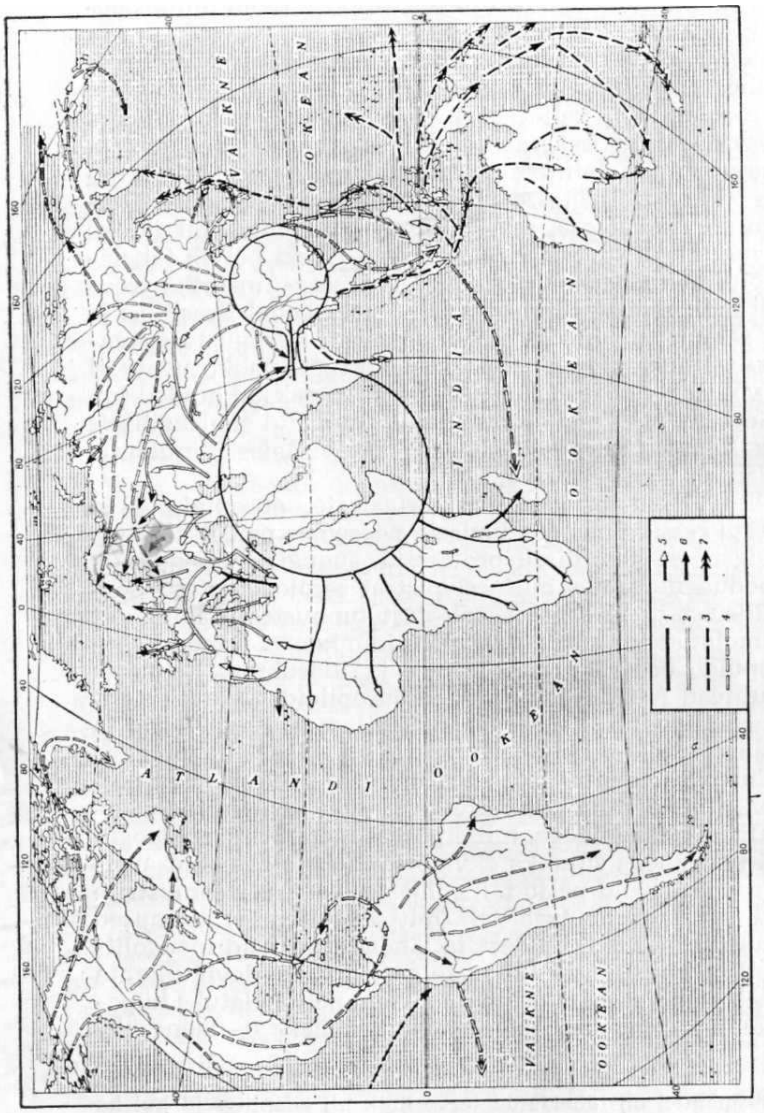

Tänapäeva tüüpi inimeste esialgse leviku teed.
Kaardi on koostanud S. Arutjunov ja N. Tšeboksarov. Suur ring kujutab rasside kujunemise läänepoolset kollet, väike ring — idapoolset kollet.
1 — negriidid, 2 — europiidid, 3 — australiidid, 4 — mongoliidid, 5 — paleoliitikum, 6 — mesoliitikum ja varane neoliitikum, 7 — hilisneoliitikum ja rauaaeg

124

maks (negriidid ja europiidid) ja idarühmaks (australiidid ja mongoliidid). Populatsiooni esimest rühma võib nimetada ka euro-aafrika ehk vahemere-atlandi rühmaks, teist — aasia-okeaania ehk vaikse ookeani rühmaks.

Seega australiidide sugulus negriididega ei ole suurem kui ülejäänud rasside põhirühmadega ning mõiste «ekvatoriaalsed rassid» saab mitte geneetilise, vaid kirjeldav-geograafilise mõtte. Samal ajal ei ole kahtlust selles, et nii kõik tänapäeva inimesed kui ka nooremast paleoliitikumist alates väljakaevatud inimesed kuuluvad rassiliselt ühte liiki pärisinimene (Homo sapiens, «tark inimene»). Tänapäeva inimese liigi kujunemine pidi eelnema rasside moodustumisele, mis ei välista seda, et protsessi võiksid olla kaasa tõmmatud inimese muistsete eellaste järeltulijad. Hüpotees Homo sapiens'i tekkimiskolde

olemasolust (polütsentrism), mida kaitsevad mõned välismaa ja nõukogude antropoloogid (näiteks F. Weidenreich, C. S. Coon, V. Aleksejev jt.), ei kannata kriitikat uusimate paleoantropoloo-giliste andmete valgusel. Paljud välismaa ja enamik nõukogude teadlasi (J. Roginski, V. Jakimov, M. Urõson jt.) asuvad mono-tsentrismi positsioonil — nad oletavad tänapäeva tüüpi inimese kujunemist ühtsest koldest. Pärisinimese kujunemine, mis tõenäoliselt algas keskmise ja noorema paleoliitikumi piiril Vahemere idarannikul ning lähedastel Edela- ja Lõuna-Aasia aladel, hõlmas järk-järgult üha uusi territooriume vastavalt kiiresti kasvavate ja väga liikuvate inimpopulatsioonide ümber-paiknemisele ning nende segunemisele mitmesuguste muistsete inimeste (neandertallaste) rühmadega. Viimased omandasid selle protsessi tulemusel uusi geene ja kisti tänapäeva tüüpi inimeste kujunemise üldisesse käiku ning nende levimisse Vahemere idarannikult Euroopa loodeossa, Edela-Aafrikasse ja Aasia mandri sügavusse ida suunas kuni Vaikse ookeani rannikuni. Eeldatavasti oli enamik neandertallaste populatsioone, kaasa arvatud nende erivormid, ühel või teisel määral haaratud arenguprotsessist Homo sapiens'i liigi suunas. Ainult mõned äärmised neandertallaste rühmad (näiteks rodeeslased Aafrikas või ngandongid Jaaval) võisid välja surra ja sellest protsessist mitte osa võtta. Juba nooremas paleoliitikumis tekkis ajutise, kuid küllalt kasvava isolatsiooni toimel päritolult ühtse inimkonna jagunemine lääne- ja idapoolseks rühmituseks ning mõnevõrra hiljem algas nelja põhilise inimrassi — australiidse, negriidse, europiidse ja mongoliidse kujunemine.
125

X. ISOLATSIOONIST, GEENINIHKEST, MIGRATSIOONIDEST JA RASSIDE SEGUNEMISEST

Niisiis ürgaja inimkond, levides läänest itta ja hõlvates Aasia sügavustes uusi maid, jagunes nähtavasti juba vanemal kiviajal kahte populatsioonirühma, kes erinesid teineteisest peamiselt neutraalsete, mittekohastumuslikku laadi tunnuste poolest. On silmanähtav, et soodsate mutantide looduslik valik ei saanud selles protsessis kuigivõrd tähelepandavat osa etendada. Tuleb otsida meie esivanemate vanima rassilise diferentseerumise teisi põhjusi. Kahtlemata on inimkonna kogu ajaloo vältel rassi-geneesis suurt osa etendanud eraldi asuvate, eriti väikeste populatsioonide isolatsioon. Oleme juba maininud, et niisugustes populatsioonides (deemides), kus paljude põlvkondade vältel sõlmitakse abielusid peamiselt oma rühma piirides, võivad rassi-tunnused aja jooksul märgatavalt muutuda, mis lõppude lõpuks põhjustavad esialgu sarnaste populatsioonide muutumist väga erinevaiks.11 Niisugused reeglina mitteadaptiivsed erinevused tekivad eri tunnuste esinemissageduse järkjärguliste nihete tulemusel, mis lõppkokkuvõttes võivad põhjustada ühtede tunnuste täielikku kadumist ning teiste väga laialdast levikut. Neid protsesse, mida N. Dubinin ja D. Romašov on nimetanud auto-maatseiks geneetilisteks protsessideks, tuntakse tänapäeva teaduslikus kirjanduses geeninihke nime all.

Geeninihke olemus seisneb selles, et isoleeritud populatsioonides, kus peaaegu kõik abielud on endogaamsed, retsessiivsete geenide kohtumise võimalus alleelipaarides tunduvalt tõuseb, heterosügootsuse tase vahetpidamata langeb ja selle tagajärjel

---

11Geneetika haru, mis uurib üksiktunnuste ja nende kombinatsioonide pärimise käiku tervetes populatsioonides, nimetatakse populatsioonigenee-tikaks. Selle väljatöötamises on tähtis osa nõukogude teadlastel, eriti N. Vavilovil, S. Tšetverikovil ja N. Dubininil.

retsessiivide kontsentratsioon homosügootses olekus kasvab. Automaatsete geneetiliste protsesside kulgemiskiiruse väljaarvutamiseks on olemas täpsed matemaatilised võtted. Väikestes deemides ja veel enam isolaatides toimuvad märgatavad nihked eri tunnuste jaotumises ligikaudu 50 põlvkonna jooksul. Kui arvestada inimpõlvkondade vaheks 25 aastat, siis läheb vaja ligi 1250 aastat selleks, et geeninihke tõttu toimuksid olulised muutused rassitunnuste ja nende kombinatsioonide sageduses ning järelikult ka isoleeritud elanikkonna rühma üldises rassilises palges. Pole kahtlust, et pikka aega kestnud geograafiline isolatsioon ja selle poolt stimuleeritavad geneetilis-automaatsed

126

protsessid on etendanud olulist osa paljude rasside ja väiksemate rassitüüpide kujunemisel, eriti ürgaegse oikumeeni ääremail paiknevail maadel, saartel, raskesti ligipääsetavais mägi-rajoonides, kõrbealadel ja polaarjoonelähedastel aladel, kus on hõre elanikkond. Nende protsesside mõistmiseks on väga tähtis tunda N. Vavilovi töid, kes tõestas, et retsessiivsed mutatsioonid tõrjutakse järk-järgult liigi- ja rassiareaalide ääremaadele. Juba 1927. aastal kirjutas N. Vavilov Põhja-Aafrikast V. Vernadskile: «Mõistsin vormide geograafilise jagunemise reeglipära liigi piires: dominandid vähenevad tsentrist perifeeria poole. See selgitab paljugi, isegi inimese suhtes.»

Automaatsete geneetiliste protsessidega on kõige kergem seletada odontoloogiliste, seroloogiliste, dermatoglüüfiliste ja teiste neutraalsete erinevuste tekkimist inimkonna lääne- ja idapoolse osa vahel. See populatsioon, kes esialgu eraldus vanimast rassimoodustumise läänekoldest ja liikus itta, oli äärmiselt väikesearvuline, koosnedes tõenäoliselt mõnekümnest või maksimaalselt mõnesajast inimesest. Juhuslikult oli selles populatsioonis mõnede geenide võrdlemisi kõrge kontsentratsioon. Hiljem, väikeste deemide pikaajalise isolatsiooni tingimustes pidid ida- ja läänepoolsete inimrühmade erinevused geeninihke tagajärjel tunduvalt suurenema. Oluline on rõhutada, et automaatsed geneetilised protsessid pidid kõige tugevamat mõju avaldama niisuguste tunnuste jaotumisele, mis sõltuvad ühest või vähestest alleelipaaridest. Teatavasti kuuluvad selliste tunnuste hulka vererühmad, hammaste süsteemi areaalsed iseärasused, mõned nahamustrid ja värvipimedus. Karvkatte, pigmentat-siooni, keha, pea ja näo pikkuse ning proportsioonide klassikalised rassitunnused on enamasti polügeensed, s. t. neid määravad paljud geenipaarid; need allusid geeninihke mõjule hoopis vähemal määral.

Me ei tea täpselt, missuguseid teid mööda rändasid ürgaja inimesed läänest itta. Arheoloogilised materjalid võimaldavad oletada, et Lääne-Euraasiast kulges itta kaks laia teed: üks läbi Kesk-Aasia tänapäeva Mongooliasse, Põhja-Hiinasse ja Nõukogude Kaug-Itta, teine — läbi Iraani ja Põhja-India Indo-Hii-nasse ja edasi Indoneesia saartele, mis olid peaaegu kogu paleoliitikumi ajal maismaaribade kaudu mandriga ühenduses. Igal juhul algas vanema kiviaja lõpul nii ürgaegse inimkonna lääne-kui ka idapopulatsioonides edasine rassiline diferentseerumine, mis kulges teatavasti rohkem ühe või teise loodusliku keskkonnaga kohastunud mutantide loodusliku valiku mõjul. Aafrikas, lõuna pool Saharat diferentseerusid mustanahalised negriidsed rassid, Aasia idaosas, lõuna pool Himaalajat ja Kesk-Hiina

127

mägesid kujunesid samuti intensiivse pigmentatsiooniga austra-liidsed rassid, kes olid asustanud Ausraalia juba nooremas-paleoliitikumis, seejärel aga levinud mööda Vaikse ookeani saari — Kuriilidele ja Havaile, Lihavõttesaarele, Uus-Mere-maale ja Tasmaaniasse. Seega on võimalik, et läänepoolsed (negriidsed) ja idapoolsed

(australiidsed) ekvatoriaalsed rassid kujunesid teineteisest sõltumatult eri territooriumidel, kuid sarnastes looduslikes tingimustes.

Nooremas paleoliitikumis ja mesoliitikumis toimus ka meie esiisade järkjärguline liikumine põhja poole, mis on tihedasti seotud jääaja lõppemisega ja kliima paranemisega. Läänes levisid inimesed sel ajal üle kogu Euroopa, idas hõlvasid Siberi ja tungisid tol ajal Beringi väina asemel eksisteerinud maakitsuse kaudu Ameerikasse, mille asustamine Alaskast ja Gröönimaast kuni Tulemaani kestis mitu tuhat aastat ja tõenäoliselt toimus mitme lainena. Australiidsete rassitunnuste (alati kaugeltki mitte adaptiivsete) leidumine mõnedel indiaanlaste rühmadel, samuti eskimotel viis A. Zubovi huvitavale mõttele, et Ameerika esimesed asukad kuulusid muistsete vaikse ookeani populatsioonide hulka, kes geneetiliselt on australiidide ja mongo-liidide vahelised üleminekuvormid. Põhja poole liikunud inimkonna läänepoolse osa populatsioonidest said europiidide eellased, idapoolse osa analoogilistest rühmadest — mongoliidide esivanemad. Nii ühtedel kui ka teistel arenesid lühikese suve ja pika talvega jaheda kliima tingimustes mõned sarnased adap-tiivsed iseärasused — kitsas nina, kitsad huuled, tendents naha ning vähemal määral silmade ja juuste depigmenteerumisele. Seega leidis aset teatud parallelism europiidide ja mongoliidide, eriti nende põhjarühmade rassitunnuste kujunemisel; viimaseid rühmi nimetame boreaalseiks (kr. boreas — põhi, põhjatuul). Ekvatoriaalsete ja boreaalsete rasside levikutsooni vahel moodustus aga lai mitmesuguste üleminekutüüpide vöönd, kes läänes sidusid negriide ksantokroiididega melanokroiidide kaudu, idas aga australiide mandri mongoliididega vaikse ookeani mongoliidide kaudu.

Kõik äsja loetletud rasside moodustumise tegurid — kasulike mutantide valik, geeninihe väikestes isoleeritud populatsioonides ja migratsioonid (ümberasumised) — etendasid olulist osa rassigeneesi protsessides inimkonna kogu edasise ajaloo vältel, kuigi nende toime laad sõltus üha enam mitmesuguste rahvaste ühiskondlik-majanduslikust ja kultuurilisest arengust. Välismaa ja nõukogude teadlaste (F. Vogel, A. Voronov jt.) uusimad uurimused on näidanud, et paljud varem täiesti neutraalseiks peetud areaalsed tunnused, nagu näiteks mõned vererühmad, osutusid

128

teatud määral adaptiivseiks. Näiteks geeni B kõrge kontsentratsioon (20—30%) Sise-, Ida- ja Lõuna-Aasia maades (eriti Hiinas ja Indias), kus rõuged on enam levinud, seletub vähemalt osaliselt sellega, et III (B) ja I (0) vererühmaga inimeste veres on antikehad, mis toimivad ebasoodsalt rõugeviirustele, mille tõttu need inimesed haigestuvad harvemini rõugeisse ja taluvad haigust kergemini. Võimalik, et nendelsamadel vere-rühmadel (eriti 0-rühmal) on osaline loomulik immuniteet ka katku vastu, mis samuti oli alles hiljuti paljudes Aasia maades laialdaselt levinud. On andmeid vererühmade seoseist teistegi haigustega. Näiteks on selgunud, et maovähki haigestumise sagedus on A-rühma verega inimestel ligi 1,25 korda kõrgem kui neil, kelle veri kuulub 0-rühma. Mao- ja kaksteistsõrmiksoole haavandid aga esinevad sagedamini 0-rühma verega inimestel.

Pole kahtlust, et automaatsed geneetilised protsessid, mida stimuleerib isolatsioon, ei etendanud tunduvat osa mitte ainult muistsete inimeste jagunemisel ida- ja läänepoolseiks, vaid ka omapäraste rassitunnuste väljakujunemisel niisuguste rühmade juures nagu tasmaanlased (välimuse poolest olid nad lähedased austraallastele, kuid erinesid neist käharamate juuste poolest), Lõuna-Ameerika tulemaalased ja

patagoonlased, Aafrika buš-manid, hotentotid ja osaliselt ka pügmeed, Sise-Aasia kõrgplatoa tiibetlased, ainud, mitmete Okeaania saarte polüneeslased, Polaar-Ameerika ja Kirde-Aasia aleuudid ja eskimod. Geeninihe, mis kutsus esile naha, juuste ja silma vikerkesta depig-mentatsiooni retsessiivsete mutatsioonide kõrgenenud kontsentratsiooni, etendas oikumeeni äärel koos negatiivse valikuga tähelepanuväärset osa Põhja-Euroopa heledate europiidide (blondiinide) mitmesuguste rassitüüpide kujunemisel.* Analoogilisi heleda värvuse retsessiivsete geenide kontsentratsiooniprotsesse täheldatakse mõnedes isoleeritud populatsioonides, kes elavad niisugustes geograafilistes tingimustes, mis välistavad looduslikku valiku mõju depigmentatsioonile. Nii näiteks täheldas N. Vavilov isiklike vaatluste põhjal 1924. aastal ekspeditsiooni ajal Afganistanis küllalt kõrget hallide ja helesiniste silmadega inimeste protsenti nuristanlaste (kafirite) — iraani keelerühma keelt kõneleva väikerahva hulgas, kes elab 3000— 4000 m üle merepinna raskesti ligipääsetavas mägirajoonis. Eriti suur mõju oli geeninihkel ja selle tagajärjel tekkinud kindla-suunalistel muutustel mitmesuguste lihtsa geneetilise struktuu-

* N. Tšeboksarov kirjutas sellest juba 1936. aastal artiklis «Из истории светлых расовых типов Евразии». — «Антропологический журнал», № 2.

129

riga tunnuste kontsentratsioonile. Tõenäoliselt põhjustas geeni-nihe B-rühma vere esinemissageduse järsu languse Kirde-Siberi rahvastel ja selle vererühma peaaegu täieliku kadumise Ameerika indiaanlastel. On huvitav tõdeda, et neis populatsioonides langes ka geeni A, tõusis aga järsult geeni 0 kontsentratsioon. Austraaliat asustavais populatsioonides põhjustasid automaatsed geneetilised protsessid vastupidist: geeni A sageduse suurenemist ABO-süsteemi teiste geenide arvel.

Nii nagu looduslik valik rasside ajaloos pikkamööda oma tähtsuse kaotas, nii on ka isolatsiooni osa selles protsessis pidevalt vähenenud. Pealegi ei ole inimpopulatsioonide isolatsioon kunagi olnud täielik, vaid alati on esinenud segunemist elanikkonna naaberrühmade vahel. Selle tõttu ei kulgenud rasside moodustumise protsess lõpuni ning erinevalt taimedest ja loomadest ei muutunud inimrassid eri liikideks. Üleminekuvormid, mis taimede ja loomade juures pikkamööda kadusid, on inimestel eksisteerinud pidevalt kogu nende ajaloo vältel. Rasside kujunemise areaalide kokkupuutetsoonides säilisid muistsed vahevormid, kelle hulka kuuluvad näiteks mainitud ida-aafrika (etioopia) ja lõuna-aasia rühmad. Neist esimene, kes paleo-antropoloogia andmeil eksisteeris juba nooremas paleoliitikumis, on ka meie päevil laialdaselt levinud Etioopia, Somaalia, Keenia, Uganda, Tansaania ja teiste Ida-Aafrika maade rahvaste hulgas. Geograafiliselt, morfoloogiliselt ja geneetiliselt seob see rühm negriide lõunapoolsete europiididega. Samuti on lõuna-aasia rühm, kes alates kiviaja lõpust levis Lõuna-Hünas ja Põhja-Indo-Hiina territooriumilt lõuna ja ida poole kuni Indo-neesiani ja Filipiinideni välja, siduvaks lüliks australiidide ja vaikse ookeani mongoliidide vahel. Paljude antropoloogide arvates kuulub muistsete üleminekuvormide hulka ka lõuna-india (draviidi) rühm, kes morfoloogiliselt on väga sarnane etioopia rühmaga ja seob nagu seegi lõunapoolseid europiide ekvatoriaalsete rassidega (antud juhul australiididega). Australiidide ja mongoliidide vahelised üleminekuiseärasused on omased ka kuriili (ainu) ja polüneesia rühmale.

Koos muistsete vahepealsete vormide säilimisega on inimkonna kogu ajaloo vältel metissatsiooni tulemusena kujunenud rassitüüpide uusi, samuti morfoloogilistelt tunnustelt ning tekke- ja levikuareaalidelt erinevaid üleminekurühmi. Esitades G. Debetsi soovitatud rasside klassifikatsiooni, tõime palju näiteid niisugustest segapäritoluga kontaktrühmadest. Sageli on raske otsustada, kas mõni suurte rasside vahepealne konkreetne populatsioon on nende segunemise tulemus või kujutab see endast muistset mittediferentseerunud vormi, mis ühendab eri

130

rasside tunnuseid. Paljud nõukogude antropoloogid, kaasa arvatud G. Debets ja selle raamatu autorid, arvavad, et lõunasiberi ja uraali rühmad on kujunenud mitmesuguste europiidsete ja mongoliidsete populatsioonide segunemise käigus, kes ajaloo mitmetel perioodidel (neoliitikumist kuni keskajani) on asustanud Kesk-Aasiat, Lõuna- ja Lääne-Siberit, Uraalide ümbrust ja Ida-Euroopa põhjaosa. Teised teadlased, näiteks V. Bunak ja V. Jakimov oletavad, et nimetatud rühmade (eriti uraali rühma) iseloomulikud jooned tekkisid kauges minevikus europiidide ja mongoliidide segunemisest sõltumata, nende suurte rasside põhiliste kujunemisareaalide vahel paiknevates rajoonides.

XI. INIMKONNA ÜHISKONDLIK ARENEMINE JA RASSID

Kogu konkreetne materjal, mida me tutvustasime lugejatele raamatu käesolevas osas, näitab selgesti, et nagu üksikud areaal-sed morfoloogilised ja füsioloogilised tunnused, nii ka nende ajalooliselt kujunenud kombinatsioonid — rassid — ei jää alatiseks püsima, vaid muutuvad pidevalt mitmesuguste väga keeruliste tegurite toimel. Sellisteks teguriteks on soodsamate mutantide valik, isolatsioon ja sellega seotud automaatsed geneetilised protsessid ning migratsioonid, mis vältimatult põhjustavad rassidevahelisi metissatsioone. Inimrasside dünaamika sõltub lõppkokkuvõttes kõikide populatsioonide rassikoosseisu konkreetset ajalugu määravatest ühiskondlikest nähtustest — rahvaste majanduslikust ja kultuurilisest tegevusest ning elulaadist mitmesuguses looduslikus keskkonnas, nende liikumisest ja kontaktidest. Selleks, et mõista seda rassigeneesi sõltuvust ühiskonna arenemisest, on väga oluline analüüsida rassitun-nuste kindlasuunalisi muutusi ajas.

Üheks niisuguseks ajaliseks muutuseks oli gratsilisatsiooni-protsess (lad. gratia — nõtkus), mille kestel toimus inimese luustiku üldise massiivsuse, lauba languse, silmaüliste mõigaste, pea pikkuse, näo laiuse ja osaliselt kõrguse, nina esileulatumise jms. vähenemine. G. Debetsi uurimised on näidanud, et paljudel tänapäeva NSV Liidu aladel algas gratsilisatsioon juba neoliitikumis seoses inimeste järkjärgulise üleminekuga küttimiselt, korduselt ja kalastamiselt maaviljelusele algul lõunas, seejärel ka põhjas. Analoogilisi protsesse on täheldatud ka paljudes teistes maades, muuhulgas Kesk-Euroopas (kaasa arvatud Saksamaa) ja Baltimaades. See üleminek tingis sügava muutuse meie esivanemate kogu majandusliku elu ja olme laadis, muutis

131

stabiilsemaks ja kindlustatumaks nende eksisteerimise, pikendas keskmist eluiga12, tõstis järsult taimsete toiduainete osa toitumises, mis omakorda mõjutas tugevasti kogu organismi ainevahetust, eriti sisesekretsiooninäärmete tegevust. Niisugune sotsiaalselt tingitud bioloogiline ümberkujunemine põhjustas tunduvaid muutusi kehakasvu tempos ja sugulise küpsemise ajas, mille tulemuseks olid morfoloogilised nihked, mis väljendusid gratsilisatsioonis.

Kuid gratsilisatsiooniprotsess ei toimunud mitte kõigil rahvastel, ka mitte kõigil neil, kes juba ammu olid üle läinud maaviljelusele. Näiteks nõukogude antropoloogi M. Abdušelišvili uurimised näitasid, et paljudel Kaukaasia rahvastel on kogu nende ajaloo vältel näo mõõtmed pigem suurenenud kui vähenenud. Längus laubaga ja tugevasti arenenud koljureljeefiga massiivsed rassitüübid on kaugest minevikust säilinud ka Euroopa põhjaosas (eriti Skandinaavias), Ees-Aasias, Uus-Gineal ja teistel Melaneesia saartel ning mõnedes Põhja- ja Lõuna-Ameerika rajoonides. Gratsilisatsiooni peaaegu ei toimunud neil rahvastel, kellel kuni viimase ajani säilisid arhailised anastava majanduse vormid ja kes elasid raskeis tingimustes, nagu näiteks austraallased, tulemaalased ja eskimod. Samuti on huvitav tõdeda, et Põhja-Aafrika, Ees- ja Sise-Aasia rändkarjakasvatajail oli gratsilisatsioon väga nõrk, mis vähemalt osaliselt on seotud taimetoidu vähese osatähtsusega nende toiduratsioonis. Uusimate andmete valgusel saab mõistetavaks, mispärast tänapäeva liiki kuuluvate inimeste muistsed populatsioonid kõigis maailmajagudes olid hilisema aja populatsioonidega võrreldes massiivsemad ja pikapealisemad. Paleoantropo-loogilised materjalid kinnitavad samuti, et kõikide rasside esivanemail oli massiivne luustik, längus laup, tugevasti arenenud silmaülised mõikad, suur pea pikkus ja muud tunnused, mis käesoleval ajal on säilinud peamiselt anastava majandusega rahvastel (eriti austraallastel), kes ammusest ajast on elanud oiku-meeni äärel. Teiste sõnadega — mitte ainult ekvatoriaalsetel, vaid ka europiidsetel ja mongoliidsetel rassidel olid oma «aust-raliidsed», nooremast paleoliitikumist pärinevad eellased, kelle luustike jäänuseid on avastatud paljudes kohtades Aafrikas, Euroopas, Aasias, Austraalias ja isegi Ameerikas.

Gratsilisatsioonist tunduvalt hiljem algas brahhükefalisatsiooniprotsess

132

(peaindeksi kasv), mis on seotud kolju lühenemise ja laienemisega. Kuigi üksikud lühipealised rassitüübid tekkisid juba mesoliitikumis ja neoliitikumis, toimus peaindeksi eriti kiire kasv keskaja lõpul (XIV—XVII saj.). Seda protsessi võib jälgida paljudes Euroopa (Prantsusmaa, Saksamaa, Šveits, Austria, Tšehhia, Ungari, Poola jt.) maades, NSV Liidu Euroopa-osa territooriumil (eriti venelastel, ukrainlastel, valgevenelas-tel), Lõuna-Siberis, Jaapani saartel. Näiteks tänapäeva Moskva oblasti idaslaavi elanikkonna peaindeks oli XII—XIV sajandil m. a. j. keskmiselt 75—77, meie päevil aga on see 81—83.

Nii nagu gratsilisatsioon ei ole ka brahhükefalisatsioon toimunud kaugeltki mitte igal pool ja kõigil aegadel. Peaindeks ei ole keskaja lõpust saadik peaaegu üldse tõusnud Briti saartel, Skandinaavias, Ida-Baltikumis (eriti Lätis) ja mõnedes teistes maades. Šveitsis lakkas brahhükefalisatsioon kaks-kolm sajandit tagasi ja asendus

---

12Vanema kiviaja inimestel oli keskmine eluiga laste suure suremuse tõttu umbes 20 aastat. Üleminekuga maaviljelusele kasvas neoliitikumis keskmine eluiga 25—30 aastani ja seejärel peaaegu ei muutunud keskaja lõpuni.

dolihhokefalisatsiooniga, s. t. peaindeksi vähenemisega kolju pikenemise ja kitsenemise tagajärjel. Pea proportsioonide ajaliste muutuste põhjused ei ole veel päris selged. V. Bunak seostab neid protsesse kasvutempo muutumisega, mis nagu gratsilisatsioongi võib olla tingitud sotsiaalse elu keerulisemaks muutumisest. Samuti võib peaindeksi suurenemine, mis on eriti intensiivne segapopulatsioonides, sõltuda sellest, et pea kuju kontrollivate polümeersete alleelide hulgas domineerivad kolju kasvu laiusse stimuleerivad geenid geenide üle, mis stimuleerivad kolju kasvu pikkusse. Näiteks on Indoneesia ja Filipiinide rannikualade etniliselt ja rassiliselt väga segunenud elanikkonnal peaindeks suurem kui isoleeritumatel rahvastel, kes elavad suurte saarte sisemaal või väikestel saarekestel.

Rassitunnuste ajaliste muutuste hulka kuulub ka keha üld-pikkuse kõikumine sajandite jooksul. Kaasajal on levinud ettekujutus, nagu oleksid meie esivanemad olnud väga pikakasvulised. Tõepoolest, nooremas paleoliitikumis oli rohkesti inimrühmi, kelle keskmine pikkus ulatus üle 170 cm (täiskasvanud meestel). Suure kehapikkusega (sageli ligi 180 cm) oli tol perioodil näiteks enamik Euroopa populatsioone. Määrates kehakasvu ja -kaalu pikkade luude suuruse järgi, leidis G. Debets, et Altai keskmine elanik oli 4000—4500 aastat tagasi 175 cm pikkune ja kaalus 83 kg. Paralleelselt sellega oli kivi-, pronksi- ja rauaaja inimeste hulgas rohkesti lühikesekasvuliste rühmi keskmise kehapikkusega vähem kui 165 cm (Euroopa lõunaosas, Vahe-meremail, Kagu-Aasias ja mõnedes teistes maades). Keskaja Euroopa elanikkond oli tänapäeva omast mõne sentimeetri võrra lühem. Kui sealsete maade tänapäeva noormehed hakkasid selga

133

proovima vanaaegseid raudrüüsid, selgus, et need on neile lühikesed ja kitsad.

Viimase saja aasta jooksul on paljude rahvaste keskmine kasv seoses materiaalse ja kultuurilise elutaseme tõusuga ning meditsiini suurte edusammudega pidevalt suurenenud (eriti Euroopa ja Ameerika majanduslikult arenenud maades, samuti Jaapanis). Mõnede teadlaste arvates võib kasvu suurenemises teatud osa mängida ka mitme erineva geneetilise koosseisuga populatsiooni segunemine, sest reas polümeerseis geenides, mis määravad keha pikkuse, domineerivad pikakasvulisuse alleelid. Näiteks Skandinaavias on möödunud sajandi keskelt alates kehapikkus suurenenud peaaegu 10 cm (164—165-lt 173— 174-ni). Meie maal suurenes meessoost elanikkonna kehakasv alates XIX sajandi 70—80-ndaist aastaist kuni 1927. aastani ligikaudu 1 cm. Sõjajärgseil aastail on NSV Liidus kehapikkuse kasvutempo tunduvalt tõusnud.

Eriti suur kehapikkuse kasv, mida viimastel aastakümnetel täheldatakse peaaegu kogu maailmas, on seotud aktseleratsioo-niga, s. o. kogu organismi arenemise üldise kiirenemisega. See on tingitud sotsiaalkultuurilise keskkonna tormilisest ümberkujunemisest meie sajandil teaduslik-tehnilise progressi ja elutempo kiirenemise tõttu, mis omakorda avaldab olulist mõju bioloogiliste protsesside rütmile, kogu meie organismi «bioloogilise kella» käigule. Rinnalaste kehakaal kahekordistub varem, aasta varem vahetuvad piimahambad alalis-tega, tütarlaste suguküpsus saabub kaks aastat varem kui möödunud sajandil. Viimase 100—120 aasta jooksul on 14—16 aasta vanused poisid 15—16 cm pikemaks kasvanud. Meie päevil seostatakse aktseleratsiooni inimese üldise eluea jätkuva pikenemisega, mis keskaja lõpust on kasvanud 25—30 aastalt 70—75 aastani.

Kõik rassitunnuste ajalised muutused määrab lõppkokkuvõttes inimkonna ühiskondlik-majanduslik areng, selle tempo ja konkreetsed iseärasused eri rahvaste juures. Loodusliku valiku osatähtsuse kiirest vähenemisest me juba rääkisime. Kuid tuleb silmas pidada, et see ei tähenda loodusliku valiku täielikku kadumist — meenutame seroloogilise ABO-süsteemi geenide geograafilise leviku seost rõugete, katku ja teiste haiguste kolletega. Kaheldamatu on ka isolatsiooninähtuste ühiskondlik tingitus inimesel. Taimedel ja loomadel on isolatsiooninähtusi määranud alati looduslikud ja geograafilised tegurid. Nagu nägime, on ka inimeste puhul sageli tegemist olnud geograafilise isolatsiooniga, millel oli oluline tähtsus rasside moodustumise käigus. Kuid selle kõrval on inimühiskonnas ammustest aegadest

134

peale eksisteerinud ja kahjuks eksisteerib paljudes maades edasi sotsiaalne ja olustikuline isolatsioon: hõimusisene, etni-lis-keeleline, seisuslik ja ühiskonna klassi jaotusega seotud, religioosne jm. See isolatsioon, mida sageli kinnitavad tavaõigus, mitmesugused juriidilised normid, rassistlik ja natsionalistlik propaganda ning muud kunstlikud barjäärid, konserveerib ja vahel isegi tugevdab ajalooliselt kujunenud rassierinevusi elanikkonna mitmesuguste etniliste ja sotsiaalsete rühmade vahel.

Niisuguste rassierinevuste klassikaliseks näiteks on India kastide antropoloogilise koosseisu ajalugu. Kastid hakkasid kujunema juba I aastatuhandel e. m. a., pärast seda, kui antropoloogiliselt lõunapoolsete tumedate europiidide hulka kuuluvad indo-aaria rahvad olid vallutanud suurema osa Põhja- ja Kesk-Indiast. Draviidi ja munda põliselanikkond, kes kuulus enamikus ekvatoriaalseisse rassidesse või lõunaindia ülemineku-rühma, läks aarialaste alistatud rajoonides suuremalt osalt «alamate», majanduslikult ekspluateeritavate ja juriidiliselt õigusetute kastide koosseisu, samal ajal kui vallutajate sotsiaalne ülikkond moodustas «kõrgemate» kastide tuumiku, kellel oh maa majanduslikus ja ühiskondlik-poliitilises elus valitsev seisund.

Sellega kujunes India paljude rahvaste kastilise ja rassilise jaotuse vahel teatud kindel vastavus: europiidsete komponentide osa kõrgemate kastide antropoloogilises struktuuris osutus madalamate kastidega võrreldes suuremaks, australiidsete komponentidega oli aga vastupidi. Kuid see vastavus ei olnud kunagi täielik, sest India elanikkonna mitmesuguse etniliste ja käsuliste rühmade esindajate vahel sõlmiti pidevalt seaduslikke ja ebaseaduslikke abielusidemeid. Peale selle läks mitteaaria rahvaste sotsiaalne koorekiht osaliselt samuti kõrgemate kastide koosseisu, ning vallutajad — aarialased ise — ei jäänud sotsiaalselt ühesugusteks: ka nende hulgas eristusid kõrgemad ja madalamad kastid. Siiski kinnistas hinduismist pühitsetud kasti-endogaamia, kirjeldatud rassierinevused paljudeks aastasadadeks.

Töötades 1964. ja 1966. aastal Indias, võis N. Tšeboksarov ise neid tähele panna nii indo-aaria rahvaste, bengalite ja mitmesuguste hindi keelt kõnelevate etniliste rühmade, kui ka dravii-dide, tamilite, kannadate jt. hulgas.

Praegu on Indias igasugune kastidiskriminatsioon kuulutatud ebaseaduslikuks, kastierinevused hakkavad aegamööda taanduma, kuid eri kastidest inimeste vahel sõlmitakse abielusid ka meie päevil väga harva. Noore India Vabariigi progressiivsed jõududel seisab ees suur töö võitluses kastilise eraldatusega.

135

India ei olnud ainus maa, kus rassierinevused on sotsiaalse isolatsiooni tagajärjel kinnistunud ning osalt isegi tugevnenud. Taolised protsessid on leidnud aset ka paljudes

teistes maades. Näiteks Hiina edelaprovintsides Sichuanis ja Yunnanis tiibeti-birma päritoluga jii rahva orja- ja pärisorjapidajate sotsiaalne ülemkiht, kes nimetas ennast mustad jiid, kuulus omapärasesse, amerikaniidsete joontega idahimaalaja rassitüüpi, samal ajal kui õigusetud ekspluateeritavad valged jiid — pärisorjad ja orjad — kuulusid enamikus lõuna-aasia üleminekurühma. Need erinevused, mis käesoleval ajal pikkamööda kaovad, kujunesid ajalooliselt, sest enamik valgeid jiisid olid hiinlaste, miaode ja teiste Lõuna-Hiina rahvaste hulgast pärit sõjavangide järeltulijad.

Meie päevil toetatakse rassierinevusi konserveerivat sotsiaal-etnilist isolatsiooni ainult mõnedes maades, kus võimul on reaktsioonilised poliitilised rühmitused, kes on nakatunud inimvihka-jalikest rassistlikest ja natsionalistlikest doktriinidest. Niisuguste maade hulka kuuluvad esmajoones USA, samuti Lõuna-Aafrika Vabariik ja Rodeesia, kus kehtivad seadused ning aktiivselt rakendatavad keelustavad ja repressiivsed abinõud takistavad igati valgete suhtlemist, veel enam aga segunemist mustade ja värvilistega. Nendes riikides teostatava segregatsioonipoliiti-kaga kaasnevad verised intsidendid, tapmised, rassismivastaste julm jälitamine. Segregatsioonipoliitika ja apartheidi tegeliku põhjendamatuse parimaks tõendiks on NSV Liidu, Kuuba Vabariigi ja teiste selliste maade majanduslikud ja kultuurilised edusammud, kus kehtib täielik suhtlemisvabadus kõikidest rassidest inimeste vahel.

Migratsioonide ja nende tagajärjel tekkinud rassidevahelise metissatsiooni ühiskondlik-majanduslik sõltuvus on silmanähtav. Viimase 400—500 aasta jooksul on need protsessid niivõrd tugevnenud, et on peaaegu igal pool põhjustanud rassiareaalide vaheliste piiride nõrgenemise ja sageli ka täieliku kadumise. Vaevalt on võimalik meie päevil täpselt piiritleda suurte rasside areaale Põhja- ja Ida-Aafrikas, Lõuna-Aasias või Ameerikas. Meie maal juba kauges minevikus alanud mitmesuguste europiidsete ja mongoliidsete rasside intensiivne segunemine on pärast sotsialismi võitu ning juriidilise ja tegeliku rahvusliku ja rassilise ebavõrdsuse likvideerimist eriti intensiivistunud. Kogu sotsialismi ja kommunismi ehitamise praktika NSV Liidus ja teistes sotsialismimaades tõendab ümberlükkamatult «kõrgemate» ja «madalamate» rasside olemasolu valekontsept-siooni täielikku põhjendamatust ja näitab, et ajalooline protsess ei sõltu rassidest. Rassismi vastu räägivad ka Aasia, Aafrika

136

ja Ladina-Ameerika arengumaade majanduslikud ja kultuurilised edusammud, mis on saavutatud väga lühikese aja jooksul (peamiselt pärast Teist maailmasõda). Paikapidamatuiks osutusid ka kõik katsed põhjendada rassismi antropoloogia andmetega. Nagu me nägime, on rassidevahelised morfoloogilised ja füsioloogilised erinevused teisejärgulised ega saa avaldada mingisugust mõju minikollektiivide vaimsele arengule; muide, ei ole avastatud mitte mingisuguseid olulisi rassierinevusi aju ehituses. Käsitus rassist kui sugulaspopulatsioonide rühmast, keda iseloomustab ajalooliselt kujunenud, geneetiliselt suuremalt osalt sõltumatute tunnuste kombinatsioon, näitab selgesti pärilikkusest tingitud seoste puudumist normaalsete inimeste, seda enam aga tervete rahvaste füüsiliste ja psüühiliste iseärasuste vahel.

UNESCO poolt 1964. aasta augustis Moskvas kokkukutsutud ekspertide-spetsialistide nõupidamine võttis üksmeelselt vastu «Ettepanekud rassiprobleemi bioloogiliste aspektide kohta», mis on suunatud iga liiki rassismi vastu. Nõupidamisest võtsid osa kõige tuntumad antropoloogid paljudest maadest — NSV Liidust, USA-st, Inglismaalt, Prantsusmaalt, Saksa FV-st, Kanadast, Belgiast, Norrast, Poolast, Tšehhoslovakkiast,

Jaapanist, Indiast, Nigeeriast, Senegalist, Mehhikost ja Brasiiliast. «Mitte mingisugune rahvuslik, religioosne, geograafiline, keeleline ega kultuuriline rühm ei moodusta rühma ipso facto (iseenesest),» loeme «Ettepanekutest». «Rassi mõiste kuulub ainult bioloogiliste omaduste juurde . .. Ollakse seisukohal, et maakera rahvail on tänapäeval võrdsed bioloogilised võimalused ükskõik millise tsivilisatsioonitaseme saavutamiseks ja et mitmesuguste rahvaste saavutuste vahelisi erinevusi tuleb seletada täielikult nende kultuuri ajalooga. .. Üldise vaimse arenemise ja kultuurisaavutustega nagu ka füüsiliste tunnuste päritavuse võimalustega ei saa õigustada «kõrgemate» ja «madalamate» rasside kontseptsiooni.» 13

1967. aagta septembris toimus Pariisis UNESCO ekspertide nõupidamine, kus võeti vastu «Deklaratsioon rassist ja rassilistest eelarvamustest», milles toonitatakse, et «kõik tänapäeva inimesed kuuluvad ühte liiki ja pärinevad ühest tüvest», et «tänapäeva bioloogiateadus ei luba panna erinevusi rahvaste kultuurilistes saavutustes nende pärilike omaduste erinevuse arvele», et «rassism võltsib jämedalt inimese bioloogia andmeid [. .,.], takistab nende arenemist, kes selle tõttu kannatavad,

137

demoraliseerib neid, kes seda jutlustavad, eraldab rahvaid, suurendab rahvusvahelist pinevust ja ähvardab rahu kogu maailmas». «Põhilised vahendid võitluseks rassismiga,» loeme «Deklaratsioonist», «seisnevad eelarvamusi sünnitavate ühiskondlike tingimuste muutmises, vastuaktsioonides isikute tegevusele, kelle veendumused on nakatatud eelarvamustest, võitluses väärade veendumuste endiga.»*

Kahjuks on inimvihkajalikud, ebateaduslikud, rassistlikud väljamõeldised, mis omal ajal olid hitlerlaste ja teiste fašistide ametlikuks ideoloogiaks, võetud meie päevil USA, LAV-i, Ro-deesia rassistide, Saksa FV neonatsistide, Iisraeli sõjakate sionistide ja teiste reaktsiooniliste poliitikute doktriinidesse, püüdmaks õigustada agressiooni ja ettevalmistusi sõdadeks, puhuda lõkkele umbusaldust ja vaenu rahvaste vahel, juhtida töötajaid eemale klassi- ja rahvuslikust vabastusvõitlusest.

1960. aastal tulistasid rassistid Sharpeville'is ja teistes LAV-i linnades aafriklaste rahumeelseid demonstratsioone, mis tõi kaasa rohkesti ohvreid. Nende mälestuseks tähistatakse ÜRO Peaassamblee XXI istungjärgu otsusega iga aasta 21. märtsil rahvusvahelist rassilise diskrimineerimise vastu võitlemise päeva. 1965. aasta detsembris võttis ÜRO Peaassamblee vastu rahvusvahelise konventsiooni rassilise diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta. Konventsioon kuulutab kuriteoks «igasuguste ideede levitamise, mis põhinevad rassilisel üleolekul või vihkamisel, igasuguse rassilisele diskrimineerimisele õhutamise».**

* Tsiteeritud raamatust: Пехов А. П. Гены — жизнь — здоровье. М., 1971, с. 56.

** Genotsiid (ld. *genos* — sugu, lad. *caedere* — tapma) — tervete elanikkonna rühmade hävitamine rassilistel, rahvuslikel või religioossetel põhjustel.

*** «Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы». Ежегодник 4, 1974, с. 253.

Kaasajal kuulub võitlus rassismiga lahutamatu osana meie päevile iseloomulikku teravasse poliitilisse ja ideoloogilisse võitlusse kapitalismi- ja sotsialismimaailma, ekspluateerivate klasside ja töötajate, imperialistide ning Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste vahel, kes iseseisvuse hiljuti kätte võitsid või alles peavad võitlust vabanemise eest. Koos fašismiga purustatud rassistlikud väljamõeldised on viimastel

13«Курьер ЮНЕСКО», 1965, № 1; «Советская этнография» 1965, № 1; «Вопросы антропологии», 1965, вып. 20.

aastatel uuesti ilmunud imperialismi kõige reaktsioonilisemasse ideoloogiasse. New Yorgis ilmuv ajakiri «Newsweek» avaldas 1969. aastal artikli «Lõhestatud Ameerika», kus kirjutatakse, et USA-s on hakatud «avalikult rääkima rassidevahelistest geneetilistest erinevustest, mis oli intellektuaalseks moeks XIX ja XX sajandi vahetusel». Tuuakse ära ühe Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi professori sõnad: «Tuleb arvestada seda, et

138

neegrid on võib-olla juba sünnilt valgetele alluvad ega ole võimelised nendega konkureerima.»*

Taolisi arutlusi, mille teadus ja tänapäeva kogu praktiline elu on juba ammu ümber lükanud, kasutatakse laialdaselt rassilise diskrimineerimise, apartheidi ja genotsiidi «põhjendamiseks» ja õigustamiseks.** Rassismi inimvihkajaliku «praktika» kujukaks näiteks meie päevil on progressiivsete neegerliidrite jälitamine USA-s: Martin Luther Kingi tapmine, kohtupidamise instseneering organisatsiooni «Mustad Pantrid» liikmete üle, kommunist Angela Davise, ameerika teadusliku intelligentsi ühe andeka esindaja tagakiusamine ja arreteerimine. Tõeline genotsiid oli rahuliku elanikkonna massiline hävitamine Ameerika vägede poolt Vietnamis, samuti maapinna mürgitamine kemikaalidega, mis tapavad kõik elava ja tekitavad inimestel kahjulikke mutatsioone, mille tagajärjel sünnivad mitte-täisväärtuslikud lapsed.

Moskvas 25.—31. oktoobrini 1973. a. toimunud ülemaailmne rahujõudude kongress pühendas suurt tähelepanu rassismivastasele võitlusele. Kongress konstateeris, et «rassism kujutab endast tõsist ohtu rahvusvahelisele rahule ja koostööle mitte ainult Lõuna-Aafrikas, vaid ka paljudes teistes maailma osades» ning toetas ÜRO otsust viia läbi aastail 1974—1984 kümneaas-tak võitluseks rassismiga ja rassilise diskrimineerimisega***. Rassismil ei tohi olla kohta meie planeedil!

KULTUURID

I. KULTUURI OLEMUS

Meie raamatu esimesest peatükist said lugejad juba teada, missugust suurt osa etendab kultuur iga rahva ajaloolises arengus ja tema etnilise eneseteadvuse kujunemisel. Just kultuurilist spetsiifikat koos seda väljendava keelega tuleb vaadelda peamise kriteeriumina etniliste tervikute piiritlemisel. Käesolevas peatükis peatume kultuuri enese mõistel ja osal inimühiskonna majanduslikus, ühiskondlikus, poliitilises ja ideoloogilises elus kogu tema eksisteerimise jooksul alates kaugest minevikust kuni meie päevini. Sõna «kultuur» (lad. cultura) tähendab viljelust, harimist, töötlemist. Tõepoolest — kõige laiemas mõttes mõistetakse kultuuri all kõike, mida inimesed füüsilise ja vaimse tööga on loonud oma mitmesuguste materiaalsete ja vaimsete vajaduste rahuldamiseks. Niisiis võib kultuuri vastandada loodusele (lad. natura), mis eksisteerib maailmas inimesest sõltumatult. Kõik, mis meid ümbritseb, kogu väliskeskkond, milles me elame, jaguneb loomulikuks (looduslikuks), mis on tekkinud ammu enne inimeste ilmumist, ja kunst-likuks (kultuuriliseks), mis on kujunenud alles koos inimestega nende sihikindla tegevuse tulemusena.

Nõukogude filosoofi E. Markarjani arvates võib kultuuri sõna kõige laiemas mõttes määrata kui spetsiaalselt inimestele omast tegevust. Kultuuri hulka tuleb lugeda ka selle tegevuse mitmesugustes saadustes avalduv tulemus.*

Kultuur on niisama iidne nagu inimkond ise. Kultuurituid rahvaid pole ei praegu ega ole neid ka minevikus kunagi olnud. Välismaa kodanlikus etnograafias laialdaselt levinud kõigi rahvaste jaotamisel «loodusrahvasteks» (saksa k. Naturvölker) ja

141

«kultuurrahvasteles» (saksa k. Kulturvölker) on rassistlik maik ja sellel puudub tegelikult igasugune alus. Ei saa pidada õnnestunuks ka väljendit «vähekultuursed rahvad», sest isegi ühis-kondlik-majanduslikult kõige mahajäänumad etnosed — tasmaanlased, austraallased, tulemaalased, bušmanid ja teised on loonud väga komplitseeritud ja omapärase kultuuri, mis hästi vastab neid ümbritsevatele looduslikele tingimustele ja majanduse laadile. Võib rääkida ainult konkreetsete etnoste kultuuri tasemest ja eripärast, mille määrab alati tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise aste ja iseloom nii- või teistsuguses geograafilises keskkonnas.

Iga rahva kultuuris põimuvad ainuüksi sellele rahvale või isegi üksikutele selle koosseisu kuuluvatele sotsiaalsetele ja etnograafilistele rühmadele omased nähtused iseärasustega, mis on levinud paljudel etnostel või on iseloomulikud kogu inimkonnale antud ajalooepohhil. Näiteks bumerang arenenud kujul oli spetsiifiline austraallastele; heitepuud tundsid peale nende paljud Melaneesia rahvad, eskimod, mõned Lõuna-Ameerika indiaanlaste rühmad, nooremas paleoliitikumis ka muistsed Euroopa asukad; ning lõpuks mitmesuguse kujuga puust odad ja viskeodad olid levinud maakera kõigil rahvastel enne nende tutvumist metallide töötlemisega.

Etnograafid jagavad kultuuri tavaliselt aineliseks ja vaimseks. Aineline kultuur hõlmab ruumis teatud ajavahemikul eksisteerivaid esemeid. Nende hulka kuuluvad tööriistad, tule-saamise abinõud, relvad, liiklus- ja transpordivahendid, elamud ja muud ehitised, toit ja joogid, toidunõud, majatarbed ja mööbel, rõivad, jalatsid, peakatted ja ehted. Samasse kategooriasse võib lülitada kultuurtaimed ja koduloomad, samuti keha värvimise, armidega kaunistamise, tätoveerimise, soengud, kogu kosmeetika ja parfümeeria. Vaimne kultuur kujutab endast iga inimpopulatsiooni kollektiivses elavas mälus säilitatavat informatsiooni, mida antakse põlvest põlve edasi jutustamise või näitliku kujutamise teel ja mis avaldub teatud kindlates käitumisvormides. Vaimse kultuuri hulka kuuluvad kõik ajurakku-des talletatud töövõtted, positiivsed teadmised, kombed ja tavad, mis on seotud majandusliku, ühiskondliku ja perekonnaeluga, õigusnormid, mitmesugused kunsti ja rahvaloomingu liigid, religioossed uskumused ja kultused.

Ainelise ja vaimse kultuuri eristamine on tinglik, sest paljusid vaimse kultuuri nähtusi fikseeritakse materiaalsetel esemetel: piltidel, skulptuuridel, kirjalikes dokumentides jms., mida .aeg-ajalt kasutatakse ühe või teise informatsiooni taaselustamiseks populatsiooni kollektiivses teadvuses. Eriti suure osatähtsuse

142

omandab esemeliselt fikseeritud vaimne kultuur seoses kirja arenemisega. Selle kujukaks näiteks on kaasaja rahvastel teaduse ja kirjanduse õitseng. Ainelise ja vaimse kultuuri tihedad sidemed ilmnevad ka muusikalise loomingu valdkonnas (muusikainstrumendid, kirja pandud noodid jms.).

Mõnede (eriti välismaa) etnograafide töödes võib kohata terminit kultuurielemendid, mille all mõistetakse üldinimlikke ja kas või algolemuselt kõigile tänapäeva ja

muistsetele rahvastele omaseid kultuuriilminguid. Enamik eelloetletud ainelise ja vaimse kultuuri avaldusvorme kuulub niisuguste elementide hulka. Arheoloogilised ja etnograafilised materjalid tõestavad ümberlükkamatult, et tänapäeva liiki inimesed on alates nende kujunemisest vanemal kiviajal alati kollektiivses töös kasutanud endavalmistatud riistu, osanud saada ja säilitada tuld, kasutanud seda toidu valmistamiseks (algul küpsetati, hiljem keedeti), ehitanud mingeid, kas või kõige primitiivsemaid elamuid, kandnud kehakatteid (palavvöötmes üsna nappe), kaunistanud oma keha ja mitmesuguseid tarbeesemeid, ühiskondlikus ja perekonnaelus järginud kindlaid käitumisnorme, neil on olnud praktikas kontrollitud kasulike teadmiste algeid (eriti meditsiini alal), nad on loonud ja põlvest põlve edasi andnud laule, muinasjutte, pärimusi, legende, müüte ja muud liiki suulist poeesiat, nad on välja mõelnud ja arendanud lihtsaid mänge, tantse ja teisi algelisi vaatemänge.

Inimkonna üldisest kultuuripärandist tema ajaloolise arengu kõigil etappidel tuleb eristada selliseid nähtusi, mis tänapäeval on küll kõige erisugusematel rahvastel laialdaselt levinud, kuid mida siiski ei saa pidada üldinimlikeks, sest need on tekkinud ajaloolise arengu teatud astmel ja järelikult ei ole omased Homo sapiens'i kõigile rühmadele alates selle liigi olemasolu algperioodist. Võimatu on loetleda kõiki kultuurialaseid uuendusi, milleni eri rahvad mitmesugustel ajastutel jõudsid. Märkigem neist ainult kõige tähtsamaid, näiteks oskust hankida ja töödelda mitmesuguseid metalle (eriti rauda), taimede kultuuristamist, loomade kodustamist, üleminekut käsitsi maaviljeluselt künniviljelusele, ratta ja ratasveokite ilmumist, igasuguste mehaaniliste seadeldiste ja masinate leiutamist ja praktikasse juurutamist, kirjaoskust ning rahvahariduse, teaduse, kirjanduse ja kunsti arenemist selle alusel.

Ka religiooni ning sellega seotud käitumisnorme, ettekujutusi ja kombetalitusi ei saa pidada omaseks kogu inimkonnale. Enamiku nõukogude teadlaste arvates tekkis religioon meie esivanemail vanema kiviaja loojangul ning oli paljude aastatuhandete jooksul mitmesugustes vormides omane kõigile maailma

143

rahvastele. Kapitalismi ja eriti sotsialismi arenedes hakkas religioon tasapisi välja surema seoses teaduse edusammudega ja üha laiemalt leviva materialistliku maailmavaatega, mille kõrgeimaks astmeks on marksism-leninism.

Iga etnose kultuuriga on lahutamatult seotud ka tema olustik. Meie arvates tuleb olustiku all mõista inimeste spetsiifilisi käitumisvorme nende igapäevases elus, s. t. pidevalt, järjekindlalt päeva, aasta, kogu elu jooksul tekkivates situatsioonides, samuti seejuures inimeste vahel kujunevaid vastastikuseid suhteid ning inimeste materiaalsete ja vaimsete vajaduste rahuldamiseks määratud esemete kasutamise viise. Seega võib rääkida tootmisalasest, ühiskondlikust, perekondlikust või kodusest •olustikust. Iga konkreetse, isegi lühikest aega eksisteeriva kollektiivi elus on alati olemas olustikuline külg. Oma eriline olustik kujuneb vabrikutes, mitmesugustes asutustes ja koolides, ühiselamutes, korterites ja üksikelamutes, isegi sõjaväe- või turismilaagrites, rongides, trammides, laevadel, lennukites jm. Pole kahtlust, et kõige lähemas tulevikus avaneb võimalus uurida kosmoselendudest osavõtjate olustikku. Olustikus nagu kultuuriski avaldub kujukalt etniline spetsiifika, mis sõltub nii rahva ja selle üksikute sotsiaalsete ja territoriaalsete rühmade ühiskondlik-majandusliku arengu üldisest tasemest kui ka ümbritseva loodusliku keskkonna laadist.

Vahetult olmega seotud kultuuris peegelduvad kõige ilmekamalt rahvast iseloomustavad omadused, kuid seejuures ei peeta silmas mitte kogu olmekultuuri, vaid selle püsivaid, korduvaid komponente, s. t. traditsioonilist osa, mida on otstarbekas nimetada traditsiooniliseks olmekultuuriks.*

Meie väikeses raamatus ei ole võimalik üksikasjalikult peatuda eri rahvaste või isegi suuremate etnilis-lingvistiliste ühtsuste olustiku ja kultuuri iseloomulikel joontel. Samuti ei saa me esitada kõigi ainelise ja vaimse kultuuri elementide ajalugu. Ometi on need elemendid tänapäeva ja mineviku konkreetseil rahvastel alati olnud tihedasti seotud nii omavahel kui ka ühiskondlik-majandusliku baasiga, mis lõppkokkuvõttes määrab iga inimeste rühma kultuuri ja olustiku. Niisiis võib rääkida ter-veist kultuurikompleksidest, mis on lokaliseeritud ruumis ja pidevalt arenevad ajas koos neid loonud etnostega. Niisuguste komplekside leviku geograafilised piirid kujunevad ja muutuvad ajalooliselt; nad võivad mitut järku etniliste ühtsuste asus-tusareaalidega täielikult või osaliselt või üldse mitte kokku lan-

* Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973, с. 74

144

geda. Etnograafid eristavad kultuurikomplekse nende poolt uuritavate ainelise ja vaimse kultuuri iseloomulike joonte kaardistamise teel. Selleks jälgivad nad vahetult tänapäeva rahvaste eluviisi või uurivad kirjalikke allikaid. Etnograafilistel välitöödel rakendatakse laialdaselt kõikvõimalikke materjali fikseerimise meetodeid: vesteldakse vanemate inimestega, rahvajutu-vestjatega, meistrimeestega ja teiste traditsioonilise kultuuri säilitajatega, koostatakse üksikasjalisi kirjeldusi, täidetakse lühiankeete, joonistatakse visandeid, plaanistatakse ehitisi, kopeeritakse rõivalõikeid, pildistatakse, filmitakse, salvestatakse rahvaluulet ja -muusikat jne.

Arheoloogid uurivad samal viisil muistiseid, eristades tööriistade, savinõude (keraamika), elamute ja teiste ehitiste jäänuste, maa sees säilinud rõiva-, jalatsi-, peakattetükkide ja eriti ehete vormi järgi kivi-, pronksi- ja rauaaja, aga vahel ka hilisemate ajalooperioodide kultuure.

Niisuguste arheoloogiliste kultuuride ning inimkonna etniliste, keeleliste ja rassiliste rühmade vastastikuse suhte probleem on tänapäeva ajalooteaduses üks kõige raskemaid ja samal ajal köitvamaid. Selle lahendamisel töötavad etnograafid koos kirjalikke allikaid uurivate ajaloolaste, arheoloogide, keeleteadlaste, antropoloogide, geograafide ja paljude teiste erialade teadlastega.

II. MAJANDUSLIK-KULTUURILISED TÜÜBID

Küsimus sarnasuse ja erinevuse põhjustest enam-vähem ühesugusel ühiskondlik-majandusliku arenemise tasemel seisvate rahvaste kultuuris on alati olnud etnograafiateaduse üheks keskseks teemaks. Uurijate tähelepanu on juba ammu äratanud niisugused faktid nagu paljude eri keeli kõnelevate rahvaste kultuuri tähelepanuväärne sarnasus ja vastupidi — sugulaskeeli rääkivate rahvaste suur kultuuriline mitmekesisus. See sarnasus või erinevus ei ole kaugeltki mitte alati seletatav ühiskondlik-majandusliku arengu tasemega. Just selle küsimuse uurimise käigus on nõukogude etnograafid formuleerinud mõisted majan-duslik-kultuuriline tüüp ja ajaloolis-etnograafüine (ajaloolis-kultuuriline) valdkond. Majanduslik-kultuurilise tüübina käsitatakse kindlat

majanduse ja kultuuri iseloomulike joonte kompleksi, mis ajalooliselt kujuneb mitmesugustel rahvastel, kellel on lähedane ühiskondlik-majanduslik arengutase ja kes elunevad sarnastes looduslikes tingimustes. Tagalehel näete

145

kaarti, kus on esitatud majanduslik-kultuuriliste tüüpide geograafiline paiknemine XV sajandi lõpul, sest hilisematel ajalooperioodidel on nende tüüpide leviku esialgsed piirid seoses euroopa kolonisatsiooniga ja kapitalismi arenemisega põhjalikult muutunud, paljudel juhtudel aga täiesti kustunud. Need tüübid on alati olnud seotud iga konkreetse ühiskonna tootmisviisiga, sest just tootmisviis määrab lõppkokkuvõttes inimeste ja neid ümbritseva looduse vastastikuse toime erinevatel ajajärkudel. Ühesuguste ajalooliste ja geograafiliste tingimuste korral võivad ühed ja samad majanduslik-kultuurilised tüübid tekkida iseseisvalt rahvastel, kes elavad üksteisest kaugel ega avalda üksteisele otsest mõju. Erinevused majanduslik-kultuuriliste tüüpide vahel ilmnevad esmajoones rahvastiku enamuse põhilistes tegevusalades — küttimises ja kalastuses, põllumajanduses, käsitöös, samuti tööriistades, toidus, elamutüübis, liiklus-vahendeis, tarbeesemeis, rõivastuses ja teistes ainelise kultuuri elementides. Iga rahva ühiskondlik kord on seoses talle iseloomuliku majanduslik-kultuurilise tüübiga, mis alati kajastab ühiskonna tootlike jõudude arengutaset. Vaimse kultuuri valdkonnas ilmnevad majanduslik-kultuuriliste tüüpide vahelised erinevused peamiselt neis tavades ja kommetes, kujutava kunsti, uskumuste, kultuste ja rahvaluule erijoontes, mis kõige selgemini kajastavad töö ja olustiku vorme nii- või teistsugustes maastikulistes ja klimaatilistes tingimustes.

Majanduslik-kultuuriliste tüüpide eristamine etendab kindlat osa erinevatel ühiskondlik-majandusliku arengu astmetel olevate rahvaste ajaloolis-etnograafilisel uurimisel, sest need tüübid ise kui ajaloolised kategooriad ei saa aja jooksul jääda oluliselt muutumata. Muutused võivad olla niivõrd sügavad, et sageli tekib ja areneb neilsamadel rahvastel samades looduslikes oludes ühe majanduslik-kultuurilise tüübi asemel täiesti uus tüüp. Ühed majanduslik-kultuurilised tüübid ulatuvad tagasi inimese ja inimühiskonna kujunemise aegadesse, teised aga pärinevad hoopis hilisemast ajast — ürgkogukondliku korra lagunemise ja varase klassiühiskonna perioodidest. Kapitalismi ajal eelmiste ajastute majanduslik-kultuurilised tüübid järkjärgult lagunevad, muutuvad ja saavad (peamiselt põllumajanduse alal) uute tsonaalsete majanduslike, kultuuriliste ja olustikuliste komplekside koostisosaks. Paljudes arenenud kapitalistlikes maades (näiteks Jaapanis, Itaalias, Šveitsis) jätavad maaelanikkonna majanduslik-kultuurilised tüübid seniajani rahva enamuse elulaadile oma pitseri. Põhimõtteliselt uuel ühis-kondlik-majanduslikul baasil jätkub külas nende olemasolu ka sotsialismiajastul. Mõnedel neist majanduslik-kultuurilistest

146

tüüpidest, nagu hiljem näha võib, on perspektiivi progressiivseks arenemiseks ka tulevikus.

Kõiki enne kapitalismiajastut kujunenud majanduslik-kul-tuurilisi tüüpe võib jagada kolme põhirühma, mis erinevad üksteisest aina kõrgema tööviljakuse ning koos sellega ka suurema lisaprodukti poolest. Esimesse rühma kuuluvad tüübid, milles valdav majanduslik osa on küttimisel, korilusel ja osalt kalastusel, teise rühma tüüpides — käsitsi kõplaviljelusel ja loomakasvatusel, kolmanda rühma tüüpides aga koduloomade veo-jõudu kasutaval künniviljelusel. Erineva ühiskondlik-majandusliku arengutasemega tänapäeva rahvaste juures võime kohata kõiki neid tüüpe. Seejuures tuleb silmas pidada,

et ühtedel juhtudel etendavad need majanduses ja olustikus juhtivat või vähemalt märkimisväärset osa edasi, teistel juhtudel aga . säilivad ainult iganditena.

Esimese rühma tüüpidele on iseloomulik see, et inimeste ainsaks elatusallikaks on metsikult kasvavad taimed ja metsloomad (kaasa arvatud veeloomad), s. t. valmis «looduse annid», mida tuleb muidugi hankida ja toiduks kasutamiseks vastavalt töödelda, kuid mida ei tarvitse kunstlikult kasvatada või toita. Neid asjaolusid arvestades nimetatakse küttimist, korilust ja kalastust mõnikord «anastavateks» majandusharudeks. See ei ole siiski täiesti täpne, sest inimeste tööalane tegevus ei piirdu siin kaugeltki lihtsa anastamisega, vaid sisaldab vahel väga komplitseeritud elemente, mis on seotud nii vastavate majandusharude organisatsiooniga kui ka nende saaduste mitmesuguseid tehnilisi oskusi nõudva töötlemisega.

Juba sellel astmel on majanduses tähtis koht algeliste tootmisvahendite, esmajoones küttimis-, korilus- ja kalastusriistade valmistamisel. Pole kahtlust, et tootlike jõudude arenguvõimalused esimese rühma tüüpides on piiratud, tööviljakus madal ja järelikult ka lisaprodukt peaaegu täielikult puudub. Ei ole veel majanduslikku alust kuigivõrd tähelepanuväärse varandusliku ebavõrdsuse ja veel vähem klasside kujunemiseks. Lisaprodukt hakkab tekkima ainult mõnedel paiksete kalastajate ja mere-loomaküttijate rühmadel. Koos sellega luuakse majanduslikud eeldused teatud sotsiaalseks diferentseerumiseks, eriti koduse orjuse tekkimiseks. Kuid kõik need nähtused on algelist laadi. Küttimise, koriluse ja kalastuse baasil ei ole tekkinud ühtki arenenud klassiühiskonda. Niikaua kuni need olid ainsad ja juhtivad majandusharud, ei saanud inimkond ürgkogukondliku korra raamidest väljuda.

Teise rühma majanduslik-kultuurilised tüübid, milles oli määrav tähtsus kõplaviljelusel ja loomakasvatusel, kujutavad

147

endast esimese rühma tüüpidega võrreldes kahtlemata tunduvat sammu edasi. Põhilised elatusallikad on siin kultuurtaimed ja koduloomad.

Teise rühma tüüpide kujunemises etendas suurt tähtsust juba F. Engelsi märgitud esimene suur tööjaotus maaharijate ja karjakasvatajate vahel. Majandus on kindlamal alusel kui küttidel ja korilastel, tööviljakus kõrgem. Lisaprodukt muutub regulaarseks ja annab võimaluse mõningaseks akumulatsiooniks. Maaviljelejad varuvad toiduaineid; loomakasvatajad on niisugusteks «varudeks» eluskari, kes on pidevalt karjamaasöödal. Varanduslik ebavõrdsus võib olla märkimisväärne, ekspluatee-rimisvormid mitmekesised. Arenenud kõplaviljeluse ja loomakasvatuse baasil on täiesti võimalik varaste klassisuhete, iseäranis orjapidamis- ja feodaalsuhete tekkimine. Selle rühma rahvastel võib käsitöö juba eralduda põllumajandusest ja saavutada küllalt kõrge arengutaseme.

Kolmandasse rühma kuuluvad künniviljelusel põhinevad ma-janduslik-kultuurilised tüübid. Nende kõige iseloomulikumaks jooneks on koduloomade veojõu kasutamine põllumajandus-töödel. Künniviljelus on käsitsi maaharimise ja loomakasvatuse omamoodi süntees, ta tekib kõikjal mõlema majandusharu liitumise teel. Ilma tööloomadeta on adra laiaulatuslik kasutamine võimatu (kündmine inimjõul on võrdlemisi harv nähtus ja vaevalt on seda põhilise maaharimisviisina kunagi kasutatud). Üleminekuga künni viljelusele tõuseb tugevasti tööviljakus; suurenevad ka akumulatsioonivõimalused ning koos sellega ekspluateerimise eeldused. Käsitöö eraldub põllumajandusest. Järkjärgult areneb ka algul manufaktuuri-, seejärel vabrikutööstus.

Enamiku Aasia, Aafrika ja Euroopa klassiühiskondade peamise majandusliku baasi kuni kapitalismiajastuni moodustas just künniviljelus.

Vaatamata teise ja kolmanda rühma majanduslik-kultuuri-liste tüüpide mitmekesisusele, mis on tingitud nende väga laialdasest geograafilisest levikust ja kauasest olemasolust, on neile kõigile omased mõningad ühised jooned. Peamine neist seisneb selles, et mõlema rühma kõigi tüüpide majanduslikuks baasiks on tootlik põllumajandus, mis rajaneb kultuurtaimede kasvatamisel või koduloomade pidamisel või üheaegselt mõlemal. Rahvastiku enamik on hõivatud põllumajanduses; kõik ülejäänud tegevusalad — küttimine, kalastus, kodused tootmisalad, käsitöö, tööstus ja kaubandus jäävad abistavaiks aladeks. Niisugune suhe säilib kogu kapitalismieelsel perioodil; alles seoses kapitalismi arenemisega rakendub mõnedes kõige industrialiseeritumates maades enamik elanikkonnast tööstusse ning põllumajandusliku

148

baasiga majanduslik-kultuurilised tüübid hakkavad oma juhtivat majanduslikku tähtsust pikkamööda kaotama. Kuid see protsess toimub väga ebaühtlaselt; paljudes, sealhulgas ka majanduslikult eesrindlikes maades jäävad töötajate põhihul-gad kapitalismi ajalgi hõivatuks põllumajanduses. Taoline olukord võib püsida pikka aega ka sotsialismile ülemineku perioodil.

Eespool märgitud kolme põhirühma raames võib erinevatel rahvastel eristada mitut konkreetset majanduslik-kultuurilist tüüpi, mis arenevad teatud kindlates maastikuvööndites ja kliimavöötmetes. See on vaadeldavate tüüpide nii-öelda horisontaalne klassifikatsioon, mis täiendab eelmist, nn. vertikaalset klassifikatsiooni. Maakera peamistes kliimavöötmetes — palavvöötmes (troopilises ja subtroopilises), parasvöötmes ja külmas vöötmes — eristatakse selgesti tüüpe, mis on kujunenud kas väga niiskeis või kuivades piirkondades. Kuna esimesed on tavaliselt puittaimedelt rikkad, teised aga vaesed, siis on niisketele rajoonidele iseloomulikud enamasti «metsatüübid», kuivadele rajoonidele aga «stepitüübid» (vahel isegi «poolkõrbe-» või «kõrbetüübid»). Muidugi võib rääkida ka vahepealseist «metsa-stepitüüpidest», samuti tüüpidest, mis on seotud mingi omapärase kohaliku maastikuga — «kõrgmägede-», «ranniku-», «oaasi-» jms. tüüpidest. Kuid seejuures tuleb alati meeles pidada, et majanduslik-kultuuriliste tüüpide sõltuvus maastiku-listest ja klimaatilistest tingimustest ei ole määrav ega vahetu,, vaid seda «vahendab» alati iga rahva tootmisviis, tema ühiskondlik-majandusliku arenemise tase.

III. KÜTID, KORILASED JA KALASTAJAD

Esimese rühma (küttide, korilaste ja kalastajate) majanduslik-kultuurilised tüübid hakkasid kujunema juba nooremas paleoliitikumis ja mesoliitikumis, mil tänapäeva liiki inimesed hõivasid järk-järgult uusi, seni asustamata maismaa-alasid Euraasia, Aafrika, Ameerika ja Austraalia mitmesugustes kliimavöötmeis.

Selle rühma tänini säilinud tüüpidest on üks iidsemaid palav-vöötme metsade korilaste ja küttide tüüp. Selle esindajaiks võis alles hiljuti lugeda Lõuna- ja Kagu-Aasias Tseiloni vedasid, tšentšusid, mudugare, birhore ja mõnesid teisi munda ja draviidi keeli kõnelevaid väikesi India etnilisi rühmi, Tai mrabrisid (jumbreid), Malaka semange ja osaliselt senoisid, Sumatra kubusid, Kalimantani punane, Sulawesi toalasid, Filipiinide

149

aeetasid. Aafrikas kuulusid kuni viimase ajani samasse tüüpi Kongo jõgikonna pügmeed, Lõuna-Ameerikas — sirioonod, bororood, guajakiid ja teised troopilise ning osalt subtroopilise kliimavöötme hõimud, kes ei tunne maaviljelust. Kõigile nimetatud rühmade küttidele ja korilastele, kes toidu otsinguil pidevalt oma asukohta vahetavad, on iseloomulikud primitiivsed ehitused tuulevarjude, puu otsa ehitatud elamute või okstest, puukoorest ja lehtedest tehtud ajutiste hüttide kujul, samuti kehakatete peaaegu täielik puudumine. Enamiku loetletud hõimude küttimisriistaks oli lihtne vibu ja nooled (sageli mürgitatud), kohati Kagu-Aasias ja Lõuna-Ameerikas aga puhkpüssid (sumpitan ehk sarbakan). Koduloomadest tunti vaid koera, kes vahel aitas jahti pidada. Söödavate mugulate, juurte, seemnete jms. korjamisel kasutasid naised tavaliselt kaevekeppi.

Võib oletada, et palavvöötme metsakorilaste ja -küttide tüüp oli minevikus hulga laialdasemalt levinud: sellesse kuulus tõenäoliselt niiske troopika ja subtroopika kogu vanim elanikkond. Kõplaviljeluse tekkimine ja arenemine põhjustas vaadeldud tüübi esinemisala järkjärgulist ahenemist. Seda neoliitikumis alanud protsessi võib täheldada kuni käesoleva ajani: seman-gid, senoid, aeetad ja paljud teised Kagu-Aasia küttide ja kori-laste rühmad lähevad üle kõplavil j ehisele lausa meie silme all. Paljudel rahvastel, kes juba ammu tegelevad maaviljelusega, on praegugi igandlikult säilinud palavvöötme küttide ja kori-laste tüübi üksikud majanduslikud oskused ja kultuurijooned. See käib näiteks mitmete Indo-Hiina ja Lõuna-Hiina rahvaste (sedangid, banarid, liid, kavad jt.), samuti peaaegu kõigi Lõuna-India, troopilise Aafrika ja Lõuna-Ameerika kõplavil j elusega tegelevate rahvaste kohta.

Omapärane majanduslik-kultuuriline tüüp oli kuni hilise ajani iseloomulik Andamani saarte asukaile, kes üldise ühiskond-lik-majandusliku ja kultuuritaseme poolest on lähedased eespool loetletud rahvastele, kuid tegelevad peamiselt ranniku-koriluse ja kalapüügiga (eriti noolte ja omapärase S-kujulise vibu abil). Selle palavvöötme rannikukorilaste ja -kalastajate tüübi analooge on etnograafia andmeil täheldatud Mergui saarestiku maukeneil või selunitel («merenomaadidel»), Indoneesia ja Filipiinide orang-lautidel ning osalt Lõuna-Jaapani riukiudel.

Kütid, korilased, kalastajad:
— austraallanna kaevekepiga juurikaid välja kaevamas;
— vibu laskev andamanlane;
— irokeeside hirveajujaht (XVII sajandi gravüürilt).
150

Arheoloogilised materjalid võimaldavad kindlaks teha, et minevikus, alates vähemalt mesoliitikumist, oli see tüüp laialdaselt levinud Aasia kagu- ja lõunaosa mereranniku, järvede ja suurte jõgede kallaste, Kariibi mere saarte ning mõnede Peruu ja Ekuadori Vaikse ookeani rannikualade rahvastiku hulgas. Enam-vähem püsiv paiksus, mis on iseloomulik paljudele rannikukorilaste ja -kalastajate rühmadele, lõi tõenäoliselt soodsad tingimused nende võrdlemisi varaseks üleminekuks kõpla-viljelusele.

Tootlike jõudude arenguastme poolest sarnaneb palava ja niiske kliimavöötme küttide, korilaste ja kalastajate majandus-lik-kultuuriliste tüüpidega steppide ja poolkõrbete küttide ja korilaste majanduslik-kultuuriline tüüp, mis on levinud eel-kirjeldatuist nii lõuna kui ka põhja pool ja kuulub samuti esimesse rühma. Etnograafiliste andmete järgi esineb see kõige selgemini austraallastel, samuti Lõuna-Aafrika bušmanitel ja Brasiilia kiltmaa botokuutidel Lõuna-Ameerikas. Arheoloogide andmed lubavad oletada, et kauges

minevikus, nooremas paleoliitikumis ja mesoliitikumis, oli see tüüp levinud maakera kõigi osade steppides ja poolkõrbetes. Näiteks võib arvata, et see oli iseloomulik vanimale elanikkonnale Sise-, Kesk- ja Ees-Aasias, samuti Põhja-Aafrikas ja Lõuna-Euroopas, kus küttide ja korilaste hõimud kahtlemata eelnesid loomakasvatajaile ja maavilje-lejaile. Stepiküttide mitmesugused rühmad rändlesid ka Pata-goonia rohurikkas pampas (guanakoküttide hõimud) ja Põhja-Ameerika preeriates (mõned algonkini, atapaski ja siuu-dakoota hõimud, kelle elatusalaks oli piisonijaht).

Vaatamata tunduvaile kultuurierinevustele loetletud rahvaste vahel leidus neil kõigil ka ühiseid jooni: suur liikuvus, mitmesuguste kollektiivse ajujahi võtete rakendamine, viskerelvade laialdane kasutamine (lingud Vahemeremaade muistseil hõimudel, heiteodad ja bumerangid austraallastel, mürgitatud nooled bušmanitel, lassod ja bolad patagoonlastel), painduvaist okstest sõrestikuga kergete ajutiste elamute ehitamine, keebitaolise kehakatte, vahel ka loomanahast jalatsite kandmine. Pärast seda kui eurooplased tõid XVI sajandil Ameerikasse hobuseid, said preeria-indiaanlastest ja patagoonlastest kiiresti head rat-surid ja nad muutusid jalameestest ratsaküttideks.

Vahel eristatakse erilise rohtlate ja puisrohtlate elanikele iseloomuliku majanduslik-kultuurilise rühmana veel Sise-Kali-fornia ja mõnede teiste Põhja-Ameerika rajoonide indiaanlasi, kelle majanduses etendas suurt osa mitmesuguste söödavate mugulate, juurte, viljade ja seemnete (eriti vesiriisi) korjamine.

Steppide ja poolkõrbete küttidele ja korilastele on paljus

152

lähedased Lõuna- ja Kagu-Aasia kõrgustikupiirkondade korila-sed, kütid ja kalastajad, kes elavad loomulikult karmimas kliimas kui samadel laiuskraadidel asuvate tasase reljeefiga naa-berrajoonide elanikud. Selle omapärase majanduslik-kultuurilise alltüübi näideteks olid lähedases minevikus nuud ja osalt dulunid Edela-Hiinas. Erinevalt troopika ja subtroopika metsade korilastest oli nimetatud rahvastele iseloomulik küttimise ja eriti mägijõgedel kalastamise suurem osatähtsus ning sellega seoses suurem paiksus, mis väljendus korrapärastes sesoonsetes elukohavahetustes tagasitulekuga püsivasse taliasulasse. Näiteks dulunitel oli isegi kaks asulapaika, mis vastasid kahele põhilisele majandushooajale: jõe ääres elati kalastushooajal (talvel), mägedes aga küttimis- ja korilushooajal (suvel). Onne ehitati bambusest või okaspuupalkidest, sageli vaiadele toetuvaile platvormidele; tuntud olid rõhtpalkehitised. Toitumises kuulus oluline osa kalale ja lihale. Rõivastus oli mitmekülgsem kui troopika ja subtroopika metsade korilastel: külmal ajal kasutati nahkseid ja karusnahkseid käisteta mantleid. Väga tõenäoline, et vaadeldav alltüüp oli minevikus ülekaalus paljudel (kui mitte kõigil) tiibeti rahvaste esivanematel, samuti tsinpodel (katšinid), jii rühma rahvastel (vanadel autoreil «nosud» või «lolod»), miaodel ja jaodel, kes tõenäoliselt asusid oma tänapäevastesse elupaikadesse põhjapoolsemaist rajoonidest. Paljusid selle alltüübi jooni täheldatakse ka käesoleval ajal mitmesugustel rahvastel Himaalaja mägialadel Hiina, India ja Nepaali piires. Kagu-Aasia mägialade küttidele, korilastele ja kalastajaile võib leida analoogiaid — enamasti iganditena — oikumeeni teistest kõrgmägede vöönditest (Kesk- ja Ees-Aasiast, Kaukaasiast, Kar-paatidest, Alpidest ja Püreneedest, Andidest jm.).

Esimese rühma majanduslik-kultuuriliste tüüpide hulka tuleb arvata ka parasvöötme rannikukorilaste ja -kalastajate tüüp, mis on analoogiline eelkirjeldatud troopika ja subtroopika tüübiga, kuid erineb viimasest jahedama kliima tingimustes arenenud erijoonte poolest. See tüüp oli väga iseloomulik paljudele mesoliitilistele ja neoliitilistele

hõimudele keskmiste laiuskraadide vööndi rannikualadel nii põhja- kui ka lõunapoolkeral. Euroopas kuulus nende hulka arvatavasti rahvastik, kes on endast järele jätnud «Mugemi kultuuri» teokarpide kuhilad Portugalis, kökenmödingid (sõna-sõnalt köögijäätmed) Taanis ja Saksamaa põhjaosas, võib-olla ka Kunda ja Suomusjärvi kultuuri muistised Eestis ja Löuna-Soomes. Aasia idaosas valitses sellele lähedane tüüp neoliitiliste hõimude hulgas Ida-Hiina rannikualadel, Nõukogude Primorjes ja eriti Jaapani saartel, kus sellest on igandeid kuni tänaseni säilinud ainudel ja osalt

153

jaapanlastel. Antud tüübi arenemine Jaapanis on tihedasti seotud selle maa omapäraste füüsilis-geograafiliste tingimustega, eriti rannajoone äärmise liigendatusega, järvede ja jõgede rohkusest tingitud ammendamatute rikkustega — kaladega, söödavate molluskitega, vähilistega, okasnahksetega, vesikas-vudega jms.

Ainude peamine tegevusala kuni maaviljeluse ülevõtmiseni jaapanlastelt oli kalastamine (peamiselt jõekalastus). Kalu püüti võrkudega, samuti originaalse konstruktsiooniga ahingutega, millel olid konksud kala haaramiseks. Püüti nii kaldalt kui ka paatidest, mis vanasti kujutasid endast lihtsaid õõnestatud ruh-tesid. Ainu naised korjasid ka söödavaid molluskeid ja vähilisi. Teatud majanduslikku osa etendas küttimine. Huvitav on see, et ainud on ainus rahvas nii kaugel põhjas, kes kasutas vibu mürgitatud nooltega (see on iseloomulik lõunapoolsetele aladele). Lisaks sellele kasutati mitmesuguste püüniste juures vinnastatud vibu. Elamuiks olid peamiselt puidust karkassmajad kõrkjaist punutud seinte ja katusega. Toiduvarude säilitamiseks ehitati eraldi aidad vaiadele. Laialt olid käibel puust voolitud ja punutud tarbeesemed — künad, kausid jms. Tähtsal kohal olid kalatoidud — supid, süldid, pasteedid jm. Suverõivasteks olid meestel niudevööd ja mõlemal sool hõlmadega, ornamentaalse äärisega kaunistatud pikk-kuued. Niisuguse ülikonna jaoks kooti mitmesugustest materjalidest kangaid indoneesia tüüpi telgedel.

Ainud ei ole muidugi ainuke rahvas, kellel on meie päevini säilinud parasvöötme rannikukorilaste ja -kalastajate majan-duslik-kultuurilise tüübi iseloomulikud jooned. Sellele tüübile teatud analoogiaid võib kohata kõige erinevamates maades. Näiteks Lõuna-Ameerikas oli rannikukorilusel ja -kalastusel peamine tähtsus tulemaalaste majanduselus, kes laialdaselt kasutasid toiduks molluskeid, mida naised korjasid rannikumadalikelt. Tulemaalased korjasid ka söödavaid seeni, küttisid linde ja mitmesuguseid mereloomi, eriti hülgeid. Tööriistu valmistati luust, tulekivist ja merekarpidest. Mereloomade küttimisel kasutati pika rihmaga varustatud luuharpuuni. Rohkesti kasutati puukooretükkidest kokkuõmmeldud paate. Paljude hõimude elamuks oli koonusekujuline onn ritvadest raamistikuga, mis oli kaetud hülge- või guanakonahkadega. Kehakatted piirdusid sageli õlgadele visatud loomanahkadega. Minevikus olid majanduse ja kultuuri poolest tulemaalastega sarnanevad hõimud hoopis laiaulatuslikumalt levinud Lõuna-Ameerikas; nende kunagist olemasolu tõendavad merekarbikuhilad Tšiili ja Argentiina lõunaosa rannikualadel, mis on taoliste Euroopa ja

154

Ida-Aasia muististega erakordselt sarnased. Tähelepanuväärseid majanduslik-kultuurilisi ühisjooni tulemaalastega on etnograafia andmeil märgata mõnedel Kalifornia rannikualade hõimudel ja Uus-Meremaa Lõunasaare rannikumaooridel.

Parasvöötme rannikukorilastele ja -kalastajatele iseloomulik tüüp on põhjapoolkeral mitmete geograafiliste ja etnograafiliste üleminekute kaudu seotud sama kliimavöötme

jahedamate alade suurte jõgede kallastel ja mererannikul asuvate kalastajate majanduslik-kultuurilise tüübiga. Siberis tekkis see tüüp juba neoliitikumi lõpul ja aja jooksul sai valdavaks paljudel Obi ja Amuuri kallaste rahvastel. Peamiseks toiduks on siin ka praegu aastaringselt kala, mida kalastushooajal varutakse peamiselt kuivatatud kujul (jukola). Vaadeldavale tüübile on iseloomustav ka paikne eluviis ja alalise elamu olemasolu. Sageli on see sügav ja avar muldonn, millel on kaks väljapääsu — ülemine ja külgmine. Sellesama tüübiga on nähtavasti seotud veokoerte pidamise teke ja areng. Kehakatete materjaliks kasutatakse rohkesti kalanahka, mille töötlemine saavutab kõrge taseme.

Vaadeldava tüübi kõige iseloomulikumad esindajad Põhja-Aasias olid mõned hantide ja manside rühmad Obi ja selle lisajõgede ääres, samuti nivhid (giljakid) ja nende naabruses elavad tunguusi-mandžu rahvad Amuuri alamjooksul (negidaalid, ult-šid, nanaid). Minevikus oli seesama tüüp valdav Kamtšatka itel-meenidel, kelle etnograafilise kirjelduse XVIII sajandi keskelt on andnud vene teadlane ja reisija S. Krašeninnikov. Siberi suurte jõgede paikseile kalastajaile olid paljudelt majanduse ja kultuuri iseloomulikelt joontelt väga lähedased mõned Põhja-Ameerika indiaanihõimud, eriti looderannikul (Vaikse ookeani rannikul) elanud tlingitid, haidad jt. Neil hõimudel tekkis arenenud kalastuse baasil (peamiselt mitmesuguste Vaikse ookeani lõheliste püük) kindel paiksus, alalised puitelamud ja paljud teised vaadeldava majanduslik-kultuurilise tüübi jooned (välja arvatud veokoerte pidamine). On huvitav märkida, et esimese rühma kõigi tüüpide hulgas kujunesid just paikseil kalastajail — nii Põhja-Aasias kui ka Ameerikas — kõige soodsamad tingimused lisaprodukti kogunemiseks ja järelikult varanduslikuks ebavõrdsuseks. Nagu teada, kehtis nii nivhidel kui ka tlingititel kodune orjus.

Põhjapoolkera taigavööndis eristub selgesti veel üks muistne esimese rühma majanduslik-kultuuriline tüüp, mis mõnede tunnuste poolest on lähedane eelmisele. See tüüp on iseloomulik parasvöötme metsade küttidele ja kalastajatele. Enne euroopa kolonisatsiooni asustasid sellesse tüüpi kuulunud rahvad kogu metsavööndi tohutuid maa-alasid tänapäeva Kanada

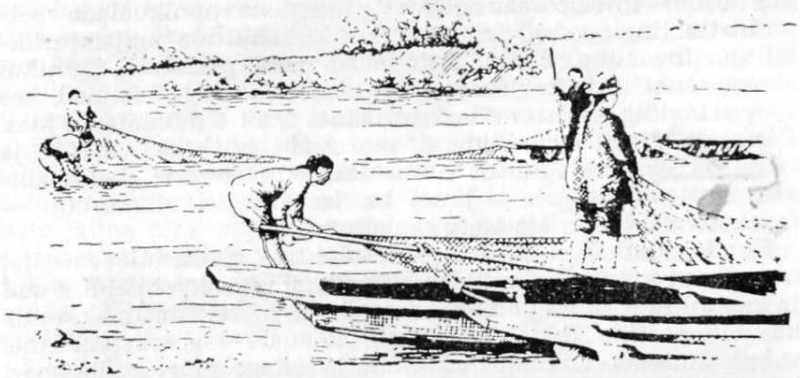

155

ja Ameerika Ühendriikide põhjaosas Atlandi ja Vaikse ookeani vahel; vaadeldava tüübi esindajaiks olid näiteks paljud algonkini ja atapaski hõimud. Minevikus oli seesama tüüp laialdaselt levinud Siberis Vaikse ookeani ja Uraali vahel, samuti Ida-Euroopa põhjaosas, kus sellesse kuulusid soome-ugri rahvaste tõenäolised esivanemad — küttide ja kalastajate hõimud III—II aastatuhandest e. m. a., kellelt pärinevad mitmesuguste neoliitiliste lohk- ja kammkeraamikakultuuride muistised. Peaaegu meie päevini on taiga küttide ja kalastajate majanduslik-kultuurilise tüübi iseloomulikke jooni säilinud

jukagiiridel, kes varem asustasid suuri maa-alasid Ida-, aga võib-olla ka Lääne-Siberis, osalt ka Primorje udehedel ja orotšidel ning kettide, manside ja hantide mõnedel rühmadel, kes ei pea põhjapõtru.

Vaadeldavat tüüpi tervikuna iseloomustab selgema spetsialiseerumise puudumine majanduses. Metsloomade küttimine liha hankimiseks on ühendatud kalastusega, mille osatähtsus on mõnel juhul väga suur; oluline tähtsus on talvisel jääalusel kalapüügil. Talvel on metsaküttide ja kalastajate elamuks täielikult või osaliselt maasse kaevatud maakoda, suvel — kerged, enamasti koonilised püstkojad, mis on ühtviisi iseloomulikud nii Siberi elanikele (minevikus ka Ida-Euroopa põhjaosale) kui ka Põhja-Ameerika metsavööndi indiaanlastele. Kõrvuti astesuus-kadega (soorajad), mis kujult meenutavad tennisereketit, kasutatakse maismaa transpordivahendina küttide veorege; veekogudel liiklemiseks on kasetohust paadid ja puutüvest õõnestatud ruhed. Laialdaselt kasutatakse loomanahkadest kergeid hõlmadega kehakatteid, mis on väga sobivad sagedastel ja kiiretel retkedel taigas.

Veelgi enam põhja pool, subarktika karmides tingimustes oli minevikus laialt levinud veel üks majanduslik-kultuuriline tüüp, mis oli omane metsatundra- ja tundraküttidele. Kõige ilmekamalt väljenduvad selle iseloomulikud jooned Põhja-Ameerika tundravööndi mandrieskimotel, kelle peamiseks tegevusalaks on metsikute põhjapõtrade (karibuude) ja muskusveiste küttimine. Euraasias, kus tundravööndi rahvad tegelevad põhjapõdrakasvatusega, oli nimetatud tüüp peamiselt igandina säilinud hilise ajani (XVIII—XIX sajandini) mõnedel jukagiiride, dolgaanide, nganassaanide ja saamide (laplaste) rühmadel.

Kütid, korilased, kalastajad:
— dolgaan kilbi varjust metsikuid põhjapõtru küttimas;
— nivhid noodaga kalapüügil;
— tšuktšid mereloomi küttimas (luulõige).
156

Põhilisteks küttimisobjektideks metsikute põhjapõtrade kõrval, keda käesoleval ajal veelgi elab mõnel pool Ida-Siberi tundras, olid polaarrebased, väikesed hiirelaadsed närilised, eriti lemmingud, ning mitmesugused linnud. Kuni tulirelva kasutuselevõtmiseni kütiti metsikuid põhjapõtru vibu ja nooltega pei-butuslooma abil või erilise varje tagant. Hästi tunti ka mitmesuguseid ajujahi pidamise viise. Väiksemate loomade ja lindude püüdmiseks kasutati mitmesuguseid püüniseid, silmuseid ja lõkse. Linde küttisid eskimod kahe- ja kolmekisuliste viskeoda-dega, mida heideti heitepuu abil. Lindude tabamiseks kasutati ka bolasid — auguga luukuule, mis olid kõõlusniidiga kokku seotud.

Tundraküttide materiaalne kultuur oli lähedane taigaküttide kultuurile (veoregi, astesuusad, loomanahkadega kaetud püstkojad jm.). Ainult et taigaküttidele iseloomuliku kerge hõlmadega kehakatte asemel olid neil soojemad, umbsed karusnahk-sed rõivad ja jalatsid.

Rannikukalastajate ja taigaküttide põhja poole liikumise käigus kujunes mereloomadest rikaste arktiliste rannikualade spet-siifilistes tingimustes, omapärane arktikaküttide majanduslik-kultuuriline tüüp. Siberis esindavad seda peamiselt rannikul elavad tšuktšid ja korjakid, Põhja-Ameerikas aga eskimod, kes asuvad Arktikas alates Alaskast läänes kuni Gröönimaani idas. Peamiste küttimisobjektide — morskade, hüljeste, vaalade ja

teiste mereloomade küllus võimaldas neil rahvastel elada paikselt. Vastavalt sellele kujunes ka iseloomulik elamutüüp — maakoda või lumimaja «iglu» eskimotel.

Puude puudumise tõttu tekkis Arktika metsatuil avarustel omapärane kütmis- ja valgustusviis kivist rasvalambi abil. Puud ja kasetohtu asendas põhilise materjalina mereloomanahk, mida kasutati paatide (kajakid, süstad), koduste tarberiistade jne. valmistamiseks. Võimalus toita liha ja kalaga suurt hulka koeri lubas pidada veokoeri; koerterakendist sai peamine maismaa transpordivahend. Arktikaküttidele on samuti iseloomulikud rasked umbsed (hõlmadeta, üle pea selgapandavad) kehakatted, mis peavad hästi sooja, kuid mõnevõrra takistavad liikumist. Arheoloogilised, toponüümilised ja ajalooga seotud rahvaluule materjalid lubavad oletada, et vaadeldav tüüp oli minevikus alates neoliitikumist, aga võib-olla koguni mesoliitikumist, levinud ka Põhja-Jäämere rannikul Lääne-Siberis ja Ida-Euroopas kuni Valge mereni ja Skandinaaviani läänes. Tõenäoliselt osalesid arktiliste mereloomaküttide hõimud eskimote, aleuutide, korjakkide ja tšuktšide ning isegi neenetsite ja laplaste (saamide) etnilises ajaloos.

158

IV. KÕPLAVILJELEJAD

Teise rühma majanduslik-kultuurilistest tüüpidest on niiskele troopikale ja osalt subtroopikale iseloomulik palavvööndi käsitsi maad harivate kõplaviljelejate tüüp, mis hakkas siin arenema juba mesoliitikumi lõpul või neoliitikumi algul mitmesuguste küttide-korilaste ja eriti kalastajate rühmade baasil. Käesoleval ajal kuuluvad sellesse tüüpi mõned India, Indo-Hiina, Lõuna-Hiina, Indoneesia ja Filipiinide väikerahvad, kes ei ole tuttavad künniviljelusega, samuti paapuad, melaneeslased, troopilise Aafrika, Ameerika Amazonase ja Orinoco jõgikonna arvukad hõimud. Loetletud rahvaste ühiskondlik-majandusliku arenemise tase on erinev, kuid vaadeldava tüübi põhilised iseloomulikud jooned ilmnevad neil täiesti selgesti. Nende joonte hulka kuulub kõplaviljelus, kusjuures viljeldakse peamiselt mugul- ja juurvilju (jamss, taro, bataat, kartul, maniokk14 jt.), kohati kuivalembest riisi, samuti banaani, suhkruroogu, kookos-, saago- jm. palmiliike; pinnase kobestamiseks põhilise tööriistana kaevekepist arenenud istutuskepi kasutamine; naiste töö väga suur, vahel valdav osatähtsus maaviljeluses; koduloomadest koerte ning mõnedel Aasia ja Aafrika rahvastel sigade ja kodulindude pidamine; võrdlemisi kindel paiksus, sammastoes-tikuga, enamasti nelinurkse, harvem ümmarguse põhiplaaniga püsielamud (sageli vaiadel); taimekiududest vöölt alla ulatuvad kehakatted; savinõude valmistamine ilma potikedrata; niinest riide valmistamine15; bambuse laialdane kasutamine ehitusmaterjalina ning mitmesuguste majapidamis- ja tarbeesemete valmistamiseks; kõrgelt arenenud punumisoskus; taimse toidu eelistamine loomsele, kalatoidu eelistamine lihatoidule (mis muide viitab maaharimise esmasele tekkimisele peaasjalikult korilastel-kalastajatel, mitte aga kütihõimudel).

Kapitalismieelsel ajajärgul tohutul territooriumil levinud palavvöötme kõplaviljelejate majanduslik-kultuuriline tüüp jaguneb loomulikult paljudeks kohalikeks variantideks. Näiteks Indoneesias ja Indo-Hiinas võib kõplaviljelejate seas eristada vähemalt kahte põhirühma. Neist esimest iseloomustab alevil j e-luse ülekaal, kusjuures peamisteks tööriistadeks on noad ja risti-teralised kirved, mida kasutati nii ala metsast puhastamiseks kui ka pinnase kobestamiseks. Selles rühmas on omakorda kaks

---

14Kolm viimast kultuuri on pärit Ameerikast.

15Polüneesias kannab see riie nimetust tapa.

Kõplaviljelejad:
1 — maakaevamine kaevekeppidega. Uus-Ginea;
2 — aafriklannad maad harimas.

159

alarühma: ühes on peamisteks viljeluskultuurideks mitmesugused mugul- ja juurviljad (paapuatel ja osalt Lääne-Iriani mela-neeslastel), teises •— kuivalembene riis (paljudel rahvastel Mo-lukkide, Sulawesi, Kalimantani, Sumatra, samuti Vietnami, Laose, Tai ja Birma siserajoonides). Teine rühm Kagu-Aasia kõplaviljelejaid harib põlispõlde. Põhiliseks tööriistaks on siin sageli kõblas, peamiseks kultuuriks kuivalembene riis. Sellesse rühma kuuluvad paljud rahvad Indoneesia idaosas (Nusa Teng-gara ehk

Väikestel Sunda saartel, Molukkidel, osalt Sulawesil). Indoneesias ja Filipiinidel leidub ka rahvaid, kes ei kasuta või peaaegu ei kasuta künniriistu, kuid on juba tuttavad algeliste irrigatsioonivormidega. Näiteks mõned batakite rühmad Sumat-ral, tenggerid ja baduid Jaaval kastavad oma põlde vihmaveega. Ning lõpuks on Kagu-Aasias põldu harivaid rahvaid, kes ei kasuta atra, kuid maa kobestamiseks ajavad üle niiske põllu-pinna pühvlikarja. Nii toimivad iseäranis murut-dajakid Kali-mantanil ja liid Hainani saarel. Peaaegu kõigile palavvöötme kõplaviljelejate kirjeldatud alarühmadele lähedasi analooge võib leida ka kaugel väljaspool Kagu-Aasia piire — Indias, troopilises Aafrikas, Lõuna- ja Kesk-Ameerikas.

Väga omapärased on ka'mikroneeslaste ja polüneeslaste — Vaikse ookeani arvukate, peamiselt väikeste saarte asukate etnograafilised jooned; saarte hõlvamise käigus kujunes nende majanduses ja kultuuris mitmeid spetsiifilisi iseärasusi. Nimetatud rahvaste põhiliseks elatusallikaks on kahtlemata kõpla-viljelus, kusjuures põlispõldude harimisel kasutatakse põhilise tööriistana lihvitud kiviteraga kõblast. Kõige levinumad vilje-luskultuurid on taro, kookospalm ja leivapuu. Mariaanide mikroneeslased tundsid siiski ka kuivalembest riisi. Mikronees-lastele ja polüneeslastele on väga iseloomulikud sellised jooned, nagu meresõidu ja sellega seotud mitmesuguste laevatüüpide arenemine (balanssiirpalgiga paadid, katamaraanid jm.), Vaikse ookeani saarte nappide looduslike ressursside — puidu, palmilehtede, taimekiudude, merekarpide jms. kasutamise oskus. Mõnede nõukogude etnograafide, näiteks S. Tokarevi arvates esindavad polüneeslased ja mikroneeslased omaette majandus-lik-kultuurilist alltüüpi või isegi tüüpi — saare- ehk ookeani-tüüpi.

Omapärast palavvöötme kõplaviljelejate tüübi «eelmäestiku» varianti täheldatakse mõnedel Kagu-, Ida- ja Lõuna-Aasia rahvastel, kes elavad subtroopilistel kõrgustikualadel ja alles hiljuti (XIX—XX sajandil) on hakanud kasutama künniriistu (bontokid, igorrotid, ifugaod ja teised Filipiinide «mägirahvad», paljud moni-khmeri, indoneesia, tiibeti-birma ja tai hõimud

161

Indo-Hiina kiltmaal ja Kirde-Indias, kavad, tsinpod, osalt ka miaod ja jaod, liid ja gaošanid Hiina lõunaosas). Nendel rahvastel on põhilisteks põllukultuurideks taro, samuti riis — enamasti niisutatav (terrassidel), kuid tihti ka kuivalembene. Tähelepandav osa on aga teistelgi, peamiselt põhjapoolse päritoluga kultuuridel (maisil, sorgol, hirsil jms.).

Kirjeldatud «eelmäestiku» variandilt võib täheldada rida järkjärgulisi üleminekuid erilise mäestikualade kõplaviljelejate majanduslik-kultuurilise tüübi juurde. Viimane on iseloomulik paljudele jii (lolo) rühma rahvastele ning erivariandina ka peamiselt Brahmaputra ülemjooksul ehk Tsangpo jõgikonnas elavatele tiibetlastele ja neile lähedastele etnilistele ühtsustele. Sellele tüübile, mis on kujunenud juba mõõduka ja isegi jaheda kliima tingimustes, on iseloomulik külmakindlate põllukultuuride — kaera, odra, nisu, tatra, kanepi, rapsi viljelemine. Riisi tuntakse kõikjal, kuid tal on teisejärguline koht. Adra ja irri-gatsiooni kasutamisega tutvusid kõrgmägede maaviljelejad võrdlemisi hiljuti, tõenäoliselt India ja Hiina tasandikurahvaste mõjul; põhiliselt ei kasutata kunstlikku niisutust ka meie päevil ning mõnel rahval on maaviljelus jäänudki kõplaviljeluse

162

tasemele. Suur tähtsus on loomakasvatusel, rohkesti peetakse lambaid ja kitsi, keda karjatatakse mägiaasadel aastaringselt. Tiibeti lõunosas leidub ka jakke. Veoloomadena

kasutatakse laialdaselt eesleid, hobuseid ja nende ristandeid, härgi ja jakke, vahel ka lambaid. Kodukäsitöös on olulisel kohal kivi, puidu, naha, villa ja karusnaha mitmesugune töötlemine.

Elamud on mitmekesised: kõrvuti saviga krohvitud samaanist ja toortellistest ehitistega võib kohata rõhtpalkidest, kivist ja kombineeritud materjalist maju. Rõhtpalktehnika oli vanasti ülekaalus rahvail, kes elasid kõrgmäestiku okaspuumetsade vööndis (näiteks nasid, lisud, mõned jii rühmad, lõunatiibetla-sed). Huvitavad on kahekorruselised rõht-ja püstpalkidest aidad, mille alumisel korrusel vahel hoitakse karja. Paikkondades, kus metsa on vähe või üldse pole, nagu Edela-Hiinas Daliangshani ja Sialiangshani jiidel, samuti paikseil tiibetlastel leidub kahe-korruselisi valvetorniga kindlusmaju. Kolded on reeglina majade sees. Toidus etendavad suurt osa kõikvõimalikud kakud (kaerast, tatrast, maisist jm., Tiibetis aga odrakaraskid — tsambad); liha süüakse sagedamini (eriti Tiibetis) kui troopika ja subtroo-pika maaviljelejate juures. Tiibetlased kasutavad piimatooteid, muu hulgas sulatatud ja pikka aega säilitatud võid. Üldiselt on käibel must pressitud tee. Riietuses on tähtsal kohal karusnahk-sed, vildist ja villased üleriided, samuti karusnahksed pihtkuued. Tiibetlastel on levinud kalevist halatid ja kasukad. Mitmesuguste peakatete hulgas paistavad silma villased kootud kott-mütsid ja mitmesuguse kujuga karusnahksed mütsid. Jalatseid kantakse hoopis sagedamini kui palavvöötmes. Tiibetis käiakse harva paljajalu; täiesti tavalised on mitut tüüpi nahkjalatsid (ka toornahast).

Väljaspool Ida- ja Sise-Aasiat on mägismaa kõplaviljelejate ja loomakarjata jäte majanduslik-kultuurilist tüüpi alles väga vähe tundma õpitud, sest selle on peaaegu igal pool asendanud tüübid, mida iseloomustab künniriistade ja veoloomade kasutamine. Ometi ei ole kahtlust, et enne künniviljeluse levimist olid vaadeldava tüübi mitmesugused variandid väga iseloomulikud oikumeeni paljude kõrgmäestiku piirkondade rahvastele Lääne-Himaalajas, Hindukušis, Pamiiris, Kaukaasias, Karpaatides, Alpides, Püreneedes ja Lõuna-Ameerika Andide mägismaal. Näiteks Andides tunti veoloomana laamat, keda kasutati samal viisil nagu jakke Sise-Aasias. Tiibetlaste kahekorruselised kivist või kombineeritud materjalist kindlusmajad sarnanevad tugevasti samasuguste ehitustega Pamiiri tadžikkidel, burušaskidel, kafiritel ja kašmiirlastel, grusiinlaste mägirühmadel svanidel ja hevsuritel, mitmetel Dagestani rahvastel, Dinaari Alpide tšerno-

163

goorlastel, Tirooli ja Šveitsi romanšidel ja ladiinidel ning viimaks baskidel. Palju sarnast võib täheldada ka selle tüübi eri rahvaste riietuses. Siia kuuluvad näiteks kaukaasia burkad, Lõuna-Ameerika ketšuade ja aimaraade villased pealiskuued ja pontšod, samuti mitmesugused peakatted, muu hulgas tiibetlaste, Karpaatide ukrainlaste (hutsuulide) ja tiroollaste viltmüt-sid, eriti aga baskide baretid, mis tõenäoliselt on arenenud villastest kottmütsidest ja meie päevil kogu maailmas laialt levinud.

Tsooniga, kus domineerisid palavvöötme ja kõrgmäestike köplaviljelejate tüübid, külgnes põhja-, osaliselt ka lõunapoolkeral neoliitikumist alates teise — steppide ja kuivade eelmäestike köplaviljelejate majanduslik-kultuurilise tüübi niisama laialdane levikuala. Uusimad arheoloogilised materjalid, mis pärinevad Vahemeremaade idaosas mesoliitikumi lõpul või neoliitikumi algul (VIII—VII aastatuhandel e. m. a.) maaviljelusega tegelnud hõimudelt, lubavad oletada, et äee tüüp on teise rühma tüüpidest kõige vanem. Seda esindasid kahtlemata paljud neoliitilised rahvastikurühmad Aasias ja Euroopas, kellest on järele jäänud muistised, mis kuuluvad sellistele kultuuridele nagu

Yangshao ja Longshan Hiina põhjaosas, Anau Kesk-Aasias, Tri-polje ja sellele lähedased maalitud keraamika kultuurid Kagu-Euroopas. Ameerikas võiks sellessesamasse tüüpi arvata pueblo-indiaanlaste hõimud, samuti paljud rahvad Kesk- ja Lõuna-Ameerika vanade kõrgkultuuride aladelt.

Kõigil nimetatud rühmadel on järgmised iseloomulikud jooned: arenenud kõplaviljelus teraviljade, esmajoones nisu ja hirsi (Ameerikas maisi) valdava osatähtsusega, samuti mitmesuguste kõrvitsaliste, eriti kõrvitsa enda kasvatamine; suurte ja väikeste sarvloomade pidamine (Lõuna-Ameerikas kohati laamad ja alpakad); paikne eluviis; lamedapõhjaline keraamika, sageli rikkaliku mitmevärvilise mustriga ja esialgselt ilma poti-kedrata valmistatud; nelinurkse põhiplaaniga elamu muld-põrandaga ning savist, samaanist, toortellistest valmistatud või punutud ja savikrohviga kaetud seintega; arenenud kangakudu-mine ja peamiselt puuvillasest kangast õmmeldud rõivaste valmistamine; taimse toidu, iseäranis mitmesuguste kakkude ja paksude, mamalõga tüüpi putrude domineerimine. Vaadeldava majanduslik-kultuurilise tüübi levikuala kõige kuivemates paikkondades rakendati tõenäoliselt juba neoliitikumis ja pronksiajal (IV—II aastatuhandel e. m. a.) kunstlikku niisutamist. Kui Ameerikas püsis steppide ja kuivade eelmäestike köplaviljelejate tüüp kuni euroopa kolonisatsiooni alguseni, siis Euraasias hakkasid selle baasil juba III—II aastatuhandel e. m. a.

164

arenema mitmesugused künniviljeluse liigid. Pole ka kahtlust, et vaadeldava tüübi alusel kujunesid Mesopotaamia, Egiptuse, Ees- ja Kesk-Aasia, Loode-India ja Hiina vanimad klassiühiskonnad, Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, kus künniriistu enne eurooplaste ilmumist ei tuntud, arenesid kõplaviljeluse majanduslikul baasil iseseisvalt maajade, asteekide, tšibtša-muiskide ja teiste rahvaste varaste klassiühiskondadega riigid.

Veel ühte teise rühma majanduslik-kultuurilist tüüpi esindavad parasvöötme metsavööndi kõplaviljelejad. Euroopa metsa-aladel oli see tüüp laialt levinud alates hilisneoliitikumist kuni klassiühiskonna koidikuni, mil lõunast levis siia künniviljelus. Põhja-Ameerika irokeesidel, atapaskidel, algonkinitel ja teistel hõimudel, kes elasid tänapäeva USA ja Kanada territooriumil, jäi käsitsi maaharimine põhiliseks maaviljelusviisiks kuni euroopa kolonisatsiooni alguseni. Vaadeldava tüübi aluseks oli aleviljelus. Euraasias olid peamised põllukultuurid esialgselt oder, kaer ja rukis, tehnilised kultuurid — lina ja kanep, samuti mitmesugused juurviljad, eriti naeris ja kaalikas. Ameerikas oli samasugune tähtsus maisil, kartulil ja puuvillal. Märgatavat, kuigi abistavat osa etendas Euraasias metsavööndi maaviljelejail loomakasvatus (peamiselt veised ja sead). Oluline koht majanduses säilis kaua aega kalastamisel ja küttimisel. Tunti ka metsamesindust. Selle tüübi kultuuri ja olustiku iseloomulikud jooned on järgmised: paikne eluviis, tavaliselt kõrge katusega, lahtise kolde, kamina või umbahjuga puitelamu (püst- või rõht-palkidest, mõnikord maasse süvendatud alaosaga); arenenud potisepis, mitmekesine puidutöötlemine; kangakudumine; peamiselt linastest või kanepistest, osalt villastest kangastest rõivad (Euroopa ja Aasia rahvastel tuunikataolised särgid, kokkuõmb-lemata või -õmmeldud seelikud, meestel püksid jm.); jalatsid olid esialgu pastelde tüüpi või niinest punutud (viisud). Toiduks tarvitati taimetoitude — leente, putrude, hiljem hapendatud leiva kõrval kala- ning vähemal määral liha- ja piimatoite; jookidest olid kõige iseloomulikumad mõdu ja odraõlu.

Metsavööndis Euroopas ja mõnedes Aasia piirkondades (Lõuna-Siber, Amuurimaa, Primorje ja Mandžuuria, Korea põhjaosa) tuli vaadeldav tüüp vanema, metsavööndi küttide ja kalastajate majanduslik-kultuurilise tüübi asemele. Tüüpide vahetumine oli kahtlemata seoses viljeluse levimisega lõunapoolseist rajoonidest põhja poole, kuid osaliselt arvatavasti ka stepi- ja metsastepi maaviljelejate, Euroopas ja Aasias samuti maaviljeluse ja loomakasvatusega tegelevate hõimude sisseimbumisega küttide ja kalastajate keskkonda. Arheoloogia andmeil on see protsess väga selgesti jälgitav NSV Liidu Euroopaosa

166

territooriumil, kus II aastatuhandel e. m. a. tõenäoliselt indo-euroopa keeli rääkinud võitluskirveste kultuuride — Baltimaade venekirveste kultuuri, Fatjanovo kultuuri jt. — kandjad põhja poole liikudes intensiivselt segunesid seal varem elanud küttide ja kalastajatega (tänapäeva soome-ugri rahvaste esivanematega). Sellepärast on mõistetav, et metsavööndi kõplaviljelejad pärisid oma eelkäijailt palju majanduslikke ja kultuurilisi erijooni: igasugused küttimis- ja kalastusriistad (näiteks lõksud, püünised, mõrrad, mitmesugused võrgud), kasetohtpaadid ja ruhed, suusad jm. Hiljem, rauaajal — I aastatuhandel e. m. a. ja meie ajaarvamise esimestel sajanditel levisid metsavööndi maaviljelejate hulgas künniriistad ja algas üleminek kolmanda rühma majanduslik-kultuurilistele tüüpidele. Kuid paljud eelmise tüübi iseloomulikud jooned siiski säilisid ja isegi arenesid edasi, püsides kuni käesoleva ajani. Ka meie päevil võib neid jooni kergesti märgata enamiku Euroopa rahvaste — slaavi, balti, germaani, romaani ja keldi rahvaste majanduse, kultuuri ja olme kõige mitmesugusemates valdkondades.

V. KARJAKASVATAJAD

Loomakasvatajatele iseloomulikud teise rühma tüübid hakkasid Euraasias ja Aafrikas kujunema kahtlemata hiljem kui maaviljelejate tüübid, kõige tõenäolisemalt III—II aastatuhandel e. m. a., mil tekkis esimene suur tööjaotus paiksete maaviljelejate ja peamiselt rändeluviisiga loomakasvatajate hõimude vahel. Nimetatud kahe rühma lõplikule eristumisele eelnes pikk periood, mille jooksul loomakasvatuse osatähtsus steppide ja poolkõrbete rahvastiku — sama vööndi muistsete küttide ja korilaste järeltulijate — kompleksses majanduses järkjärgult kasvas. Nähtavasti kujunes vaadeldaval ajal karjus-loomakasvatajate ja -maaviljelejate majanduslik-kultuuriline tüüp, mille majanduses koduloomade pidamine esines kõrvuti kõplaviljelusega. Selle tüübi hõimud elasid alles paikselt või poolpaikselt, kusjuures karja peeti suurema osa aastast karjamaatoidul karjaste hoole all. Karjamaad paiknesid vahel alatiste asulate läheduses, mõnikord aga neist küllalt kaugel; viimasel juhul sõitis suveperioodiks sinna tunduv osa elanikest. Muistsed «steppide pronksiaja» kultuurid (III—II aastatuhat e. m. a.), mis olid laialdaselt levinud Euraasia tohututel avarustel Doonaust läänes kuni Amuurini idas, loodi tõenäoliselt just vaadeldavasse tüüpi kuulunud karjus-maaviljelejate hõimude poolt. Nende hulka kuulusid muide ka Musta mere põhja-

167

ranniku ja Kesk-Euroopa indo-euroopa rahvaste esivanemad, kellest on järele jäänud arvukalt muistiseid võitluskirveste ja nöörkeraamikaga. Eespool nimetatud Fatjanovo kultuuri hõimude ja neile lähedaste Baltimaade hõimude tungimine põhja poole oli üks

indoeurooplaste laialiasumise konkreetseid episoode. Hilisematel perioodidel on vaadeldava tüübi paljud jooned säilinud mitmesugustel indo-euroopa rahvastel, näiteks indoaarialastel nende levimisel Põhja-Indiasse või Caesari ja Tacituse aja germaanlastel. Nüüdisajal võib taolisi enamasti igandlikke jooni täheldada mitmesugustes kultuuri ja olme valdkondades mõnedel rahvastel, kelle majanduses seostuvad ka praegu karjakasvatus ja maaviljelus (ungarlased, mõned Jugoslaavia, Bulgaaria ja Rumeenia loomakasvatajate rühmad, osalt ka leedulased, lõunapoolsed baškiirid, Põhja-Kaukaasia rahvad jt.).

Põhja-Euroopas võib meie päevilgi kohata rahvaid, kellele on iseloomustav kariloomakasvatuse suur majanduslik osatähtsus. Näiteks põhjanorralastel ja šotlastel, kes peavad põhiliselt lambaid, ei seostu seda tüüpi loomakasvatus mitte niivõrd maaviljelusega,

168

kuivõrd kalastamise ja mereloomapüügiga. Fääri saartel ja Islandil, kus maaviljelus on peaaegu võimatu, tõuseb esiplaanile lambakasvatus kõrvuti kalapüügiga ja mereloomade küttimisega. Jakuutidel Ida-Siberis on loomakasvatus (veised, hobused, ka põhjapõdrad) seotud maismaaküttimise ja jõekalas-tusega.

Karjus-maaviljelejate rühmade edasise arenemise ja spetsialiseerumise käigus kujunes steppide ja poolkõrbete rändkarjakas-vatajate majanduslik-kultuuriline tüüp. Selle kujunemispiir-konnaks olid põuatsooni avamaastikud, kus puudusid võimalused kunstliku niisutuse arendamiseks, kuid see-eest leidus külluses karjamaid. Just neis paigus omandas loomakasvatus üha suurema majandusliku tähtsuse, majandus muutus kõrgesti spetsialiseerituks, kujunes rändeluviis, mis avaldas sügavat mõju vaadeldavasse tüüpi kuuluvate rahvaste kogu kultuurile ja olmele. Koduloomadest oli peamine majanduslik tähtsus hobustel, suurtel ja väikestel sarvloomadel, eriti lammastel, kes sobisid kõige enam pidamiseks talikarjamaadel, ning mõnedel poolkõrbe- ja kõrbealadel ka kaamelitel. Põhitoiduaineiks olid liha ja piim, kujunesid välja mitmesugused piimatoodete — juustu, hapupiima, kumõssi tüüpi jookide, araka (piimaviina) jm. valmistamise viisid. Rändkarjakasvatajate peamisteks elamuteks olid mitmesugused transporditavad telgid, kaetud villaste laidadega (kangad või vilt), harvem nahaga. Majapidamis-tarbed, eriti nõud olid samuti enamasti nahast. Pottsepatööd ei tuntud. Kanti villaseid, nahk- või karusnahkkehakatteid. Väga iseloomulikud olid meeste ja naiste avarad püksid, mis sobisid hästi ratsutamiseks, hõlmadeta pihtkuued ja halatid; ka pea-katted ja jalatsid olid nahast või vildist, harvem karusnahast.

Vanadest rahvastest olid vaadeldava tüübi iseloomulikeks esindajaiks Euroopas rändsküüdid ja sarmaadid, Aasias neile etniliselt lähedased sakid ja massageedid. Samasse tüüpi kuulusid arvukad türgi-tatari ja mongoli keeli kõnelevad vana- ja keskaja rahvad, alustades hiina allikates mainitud Xiongnu hõimuliidust, kes IV sajandil m. a. j. jõudis Euroopasse hunnide nime all. Tänapäeva rahvastest olid lähemas minevikus rand-karjakasvatajad mongolid, kirgiisid, kasahhid, karakalpakid, osa turkmeene, samuti Ees-Aasia ja Põhja-Aafrika mitmesugused türgi, iraani ja araabia hõimud. Paljud sellesama majandus-lik-kultuurilise tüübi jooned olid alles hiljuti omased mõnedele Ida- ja Lõuna-Aafrika rahvastele, näiteks suuludele, betšuaani-dele, hotentottidele, mägi-damaraadele jt.

Võib rääkida stepi ja poolkõrbe rändkarjakasvatajate tüübi mitmetest kohalikest variantidest — Sise-Aasia, Kesk-Aasia,

169

Karjakasvatajad:
— mongoli rändlaager;
— tiibetlased jakiga.

Ees-Aasia, Araabia-Aafrika, Lõuna-Aafrika jne. variandist. Sise- ja Kesk-Aasia nomaadidele on näiteks iseloomulik hobuste ja lammaste ülekaal koduloomade hulgas, põhilisteks elamuteks on neil viltjurtad. Ees-Aasias, Araabias ja Põhja-Aafrikas on suur majanduslik tähtsus kaamelitel ja kitsedel, elamuiks on aga peamiselt mitmesugused telgid. Aafrika lõunaosas hobuseid ja kaameleid ei ole, karjad koosnevad peaaegu eranditult veistest; elamuteks on ümmargused ritvsõrestikuga kerged hütid, mis peatuspaikades asetsevad ringina ümber karjaaia (niinimetatud kraal).

170

Põhja- ja Lääne-Tiibeti kõrgplatool kujunes veel üks omapärane teise rühma majanduslik-kultuuriline tüüp — kõrg-mägede rändkarjakasvatajate tüüp. Selle tüübi majanduslikuks aluseks on loomakasvatus poolkõrbelistel ja külmadel mägipla-toodel, kus sesoonsed ränded tavaliselt ei ole kauged. Paljudel rühmadel on isegi väikesed alatised asulad, kus osa elanikkonnast tegeleb maaharimisega. Rändeluviis on neil rühmadel seostatud paiksega. Kasvatatakse peamiselt jakke, kellel on paks ja pikk villkarv ja kes on hästi kohanenud Tiibeti karmi kliimaga. Jakkide villa kasutatakse vildi ja villaste kangaste valmistami-

171

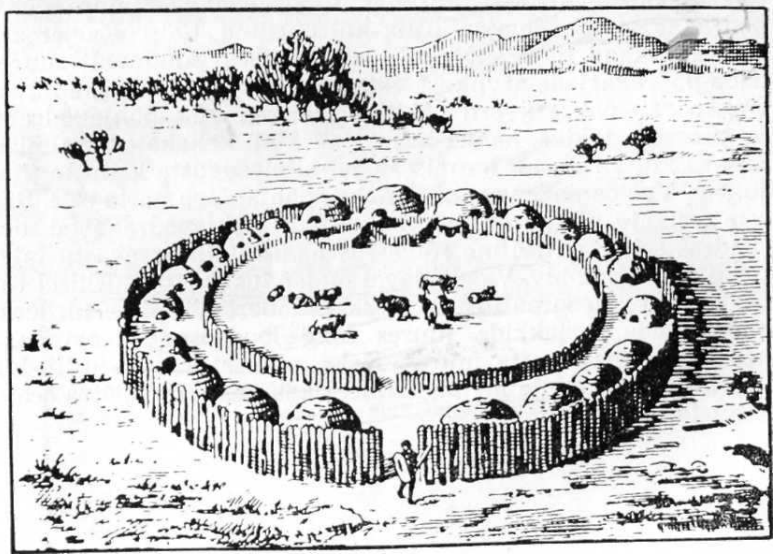

seks, nahk läheb jalatsite ja muude olmetarvete jaoks, liha ja piima tarvitatakse toiduks, sõnnikut kütuseks. Jakke kasutatakse ka transpordiks (peamiselt koormate veoks); nad liiguvad rasketel mägiradadel suurepäraselt. Peale jakkide kuuluvad kõrgmägede karjakasvatajate karja lambad, kitsed, veised ja hobused; juba ammust ajast tuntakse jakkide ja lehmade ristandeid, kes annavad head piima ja on leplikumad kui puhtatõulised jakid. Vaadeldavale majanduslik-kultuurilisele tüübile on väga iseloomulik kõigi loomse tooraine töötlemisega seotud kodutööndus- ja käsitööharude arenemine (nahatöötlemine, villavatkumine, ketramine ja kangakudumine).

Kõrgmägede karjakasvatajate põhiline elamu on transporditav nelinurkne ritvadest karkassil paiknev telk, mis on kaetud loomanahkadega, vildi- ja enamasti musta villase kanga laidadega. Viimasel ajal kasutatakse materjalina ka presenti (eriti suvel). Kolle paikneb elamus; seda kasutatakse samaaegselt nii toidu valmistamiseks kui ka kütmiseks.

Tarbeesemed ja nõud on enamasti nahast, puust või malmist; keraamikat peaaegu ei ole. Toidus kuulub oluline osa keedetud lihale, rasvale, laagerdatud sulavõile ja hapupiimale. Muidugi tuntakse hästi ka odrakaraskit, mida tavaliselt saadakse maaviljelejailt naabreilt. Kõige levinumad lihatoitude valmistamise viisid on keetmine rippuvas või kolmjalale asetatud malmkatlas ja vardas küpsetamine lahtisel koldel. Riietuse peamised elemendid on kalevist halatid ja püksid, karusnahkkasukad, nahksaapad, mitmesuguse kujuga karvamütsid. Halatti või kasukat kantakse tavaliselt vasakul õlal (parem õlg jääb vabaks); kuumal ajal võidakse see rõivaese kuni vööni alla lasta ja ümber piha siduda. See komme on seotud ööpäevase temperatuuri järsu kõikumisega. Kõrgmägede karjakasvatajate tüübi kõige iseloomulikemaks esindajaiks on tiibetlaste rühmad, kes täielike või osaliste nomaadidena elavad kõige karmimas kliimas Tiibeti kesk- ja looderajoonides. Pehmemates kliimatingimustes Chamdo ringkonnas, Loode-Yunnanis, Sichuanis ja Qinghais elavad tiibetlased moodustavad oma üldise etnograafilise ilme poolest otsekui ülemineku sellelt tüübilt naabertüüpidele — lõunas ja läänes kõrgmägede maaviljelejate tüübile ja põhjas stepiloomakasvatajate tüübile. Üleminekujooni Edela-Hiina maaviljelejate juurde ilm-

172

Karjakasvatajad:
— Kirde-Sudaani rändkarjakasvatajad bišariinid kaameliga;
— Lõuna-Aafrika suulude kraal.

neb näiteks sifaanidel — tiibeti etnograafilisel rühmal Yunnani põhjaosas. Majanduslikud ja kultuurilised sidemed stepi tüüpi rändrahvastega (peamiselt mongolitega) on kõige paremini jälgitavad Qinghai tiibetlastel. Väljaspool Sise-Aasia kõrgplatoo piire vaadeldavat majanduslik-kultuurilist tüüpi ei esine, kuna kusagil mujal maailmas ei leidu nii kõrgeid paikkondi, mis oleksid asustatud karjakasvatajatega.

Põhja-Aasia rahvastel hobusekasvatuse mõjul tekkinud põhja-põdrakasvatuse levik kujundas muistse taigaküttide tüübi baasil uue teise rühma majanduslik-kultuurilise tüübi — taigaküt-tide-põhjapõdrakasvatajate tüübi. Taiga tingimustes said põhjapõdrad tähtsaks peamiselt veoloomadena. Selle uue transpordiliigi tekkimine muutis taigaküti veelgi liikuvamaks, võimaldades tal tunduvalt laiendada ränderajooni. Materiaalse kultuuri põhilised jooned jäid ka põhjapõdrakasvatuse levides olulisel määral endisteks: seesama püstkoda, kasetohust paat, hõlmadega kehakatted jne. Põhjapõtru kasvatatakse selles majanduslik-kultuurilises tüübis koormakandmiseks ja ratsutamiseks, mis on tingitud ühelt poolt nartasõidu sobimatusest Siberi taigas ja teiselt poolt põhjapõdrakarjade väiksusest. Selle tüübi kõige iseloomulikumaiks esindajaiks on evengid, kes asuvad laiali tohutul alal Jenisseist kuni Ohhoota mere rannikuni. Siia kuuluvad ka eveenid (lamuudid) ja mõned teised Siberi taigavööndi rahvastikurühmad.

Veel hilisemal ajal kujunes tundravööndis tundra põhjapõdrakasvatajate majanduslik-kultuuriline tüüp. Karjamaade poolest rikkad tundraavarused võimaldasid tunduvalt suurendada põdrakarjade arvukust. Siin pole põhjapõder mitte niivõrd transpordiloom, kuivõrd põhiline elatusallikas: põhjapõdraliha on peamine toidus, nahka kasutatakse nii kehakatete valmistamiseks kui ka elamu katmiseks ja mitmesuguste koduste tööde juures. Veoloomadena rakendatakse põhjapõtru narta ette. Siinsete asukate rõivad on umblõikelised; põhjapõdranartal ava-tundras sõites on selline rõivastus hädavajalik,

seevastu taigas ratsutades ebasobiv. Vaadeldaval majanduslik-kultuurilisel tüübil on kaks geograafilist levikuala: Siberi äärmises kirdeosas tšuktšide ja korjakkide juures ning loodeosas neenetsite ja nende naaberrahvaste juures. Kaks viimast majanduslik-kultuurilist tüüpi ei ole levinud Ameerikas, sest põhjapõtra seal ei kodustatud.

174

Karjakasvatajad:

— evenkide veopõhjapõder;

_ põhjapõdrakasvatus tundras tšuktšidel (luulõige).

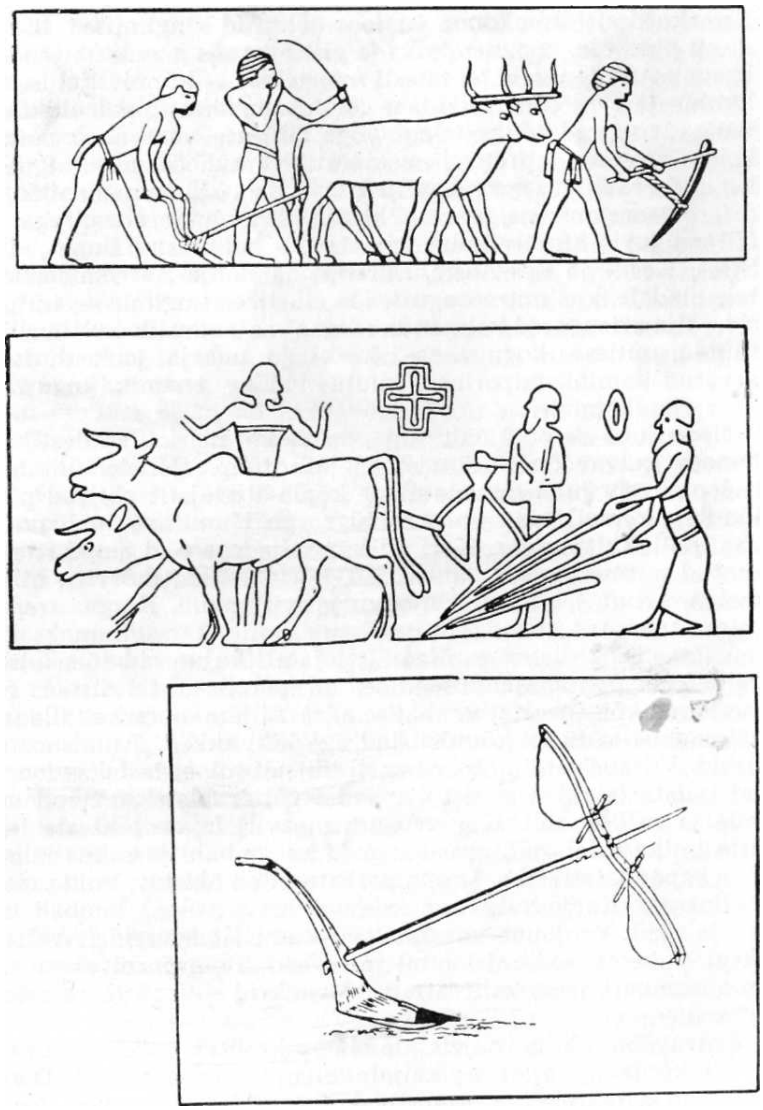

Künni vii j ele j ad:
1 — kündmine Vana-Egiptuses;
2 _ künniriist koos külvimasinaga. Mesopotaamia;
3 — tänapäeva bengali ader.

VI. KÜNNIVILJELEJAD

Kolmanda rühma majanduslik-kultuuriliste tüüpide kujunemise probleem on tihedasti seotud künniviljeluse päritoluga üldse. Kui kõplaviljelus eri maailmajagude rahvastel tekkis kõigi andmete kohaselt iseseisvalt Euraasia, Aafrika ja Ameerika omaette keskustes, siis küsimust vanimate künniriistade kasutamise kohast ja ajast ei saa pidada lõplikult lahendatuks. Ameerikas puudus künniviljelus enne euroopa kolonisatsiooni algust XVI sajandil täiesti. Sedasama võib öelda Austraalia ja Okeaania, peaaegu kogu lõuna pool Saharat asuva Aafrika, suurema osa Siberi ning paljude Lõuna- ja Kagu-Aasia mägi- ja metsaalade kohta. Seega on ilmne, et kolmanda rühma majanduslik-kultuuriliste tüüpide levikuala oli alles võrdlemisi hiljuti (kapitalismieelsel ajajärgul) kahe esimese rühma tüüpide levikualast palju kitsam.

Kui me tungime veel kaugemale aegade sügavusse ja pöördume hilisneoliitikumi, pronksiaja ja rauaaja alguse (IV aastatuhande lõpust kuni I aastatuhande alguseni e. m. a.) arheoloogiliste andmete juurde, siis on kerge märgata, et kündmist koduloomade veojõu abil tunti tollal veelgi piiratumal territooriumil, peamiselt kuiva subtroopilise ja osalt parasvöötme piires. Sellepärast võib järeldada, et kolmanda rühma kõigist majanduslik-kultuurilistest tüüpidest on kõige vanem kuivavööndi künni-viljelejate tüüp. Just sellistel aladel, esialgselt Tigrise, Eufrati ja Niiluse orgudes, hiljem Induse ja Gangese, Amudarja ja Sõr-darja, Jangtse ja Huanghe orgudes tekkisid arenenud kõpla-viljeluse baasil koos kunstliku niisutuse kasutuselevõtmise ja mitmesuguste koduloomaliikide, esmajoones veiste aretamisega vanimad koduloomade veojõudu kasutavad maaviljelusliku majanduse kolded, s. t. künniviljeluse vanimad kolded.

Etnograafiateaduses vaieldakse tänaseni selle üle, kas künni-riistad levisid esialgselt ühest lähtekohast või neid leiutasid eri rahvad iseseisvalt. Kuivõrd arheoloogilised, piltlikud ja osalt ka kirjalikud allikad räägivad sellest, et koduloomade veojõudu hakati kündmisel rakendama kõige varem (IV aastatuhande lõpul — III aastatuhande alguses e. m. a.) Mesopotaamias ja Niiluse orus, siis on kõige tõenäolisem, et künniviljelus levis kuivavööndi piires läänest itta läbi Ees- ja Kesk-Aasia kuni Põhja-Indiani ja edasi kuni Põhja-Hiinani. Igal juhul pärinevad usaldatavad andmed Huanghe jõgikonnas adra kasutamisest alles I aastatuhandest e. m. a.

Künniriistade kasutuselevõtmine maaviljeluses soodustas väga suurel määral ühiskonna tootlike jõudude kiiret arengut.

176

Esmakordselt inimkonna ajaloos tekkisid tingimused lisapro-dukti pidevaks kogunemiseks ja elanikkonna arvukuse jõudsaks, kasvuks. Sellepärast on täiesti mõistetav, et künniviljeluse tekkimine ja eriti selle laialdane levik maakera pinnal üldkokkuvõttes langevad kokku teiste väga tähtsate sündmustega inimkonna ajaloos — pronksi-, seejärel ka rauatöötlemise algusega, käsitöö eraldumisega maaviljelusest, maa- ja linnaelanikkonna diferentseerumisega, varase klassiühiskonna arenemisega jne. Hiljem levis künniviljelus nimetatud kolletest Lõuna-, Ida-, Sise-, Kesk- ja Ees-Aasia, Euroopa ja Põhja-Aafrika laialdastele aladele, kus mitmesugustes looduslikes tingimustes kujunesid välja erisugused kolmanda rühma majanduslik-kultuurilised tüübid, millesse kogu vana-, kesk- ja uusaja jooksul, kaasa arvatud kapitalismiperiood, kuulus valdav enamik kogu maakera elanikkonnast.

Nagu juba eespool näitasime, on vanim neist tüüpidest kahtlemata kuivavööndi künniviljelejate tüüp. Sellele tüübile on iseloomustav juba samade alade kõplaviljelejailt päritud põua-kindlate kõrsviljade — nisu, hirsi, sorgo, tšumiisa jt. valdav ülekaal põllukultuurides. Kõrvuti kõrsviljadega olid ammust ajast tuntud mitmesugused kaunviljad, kõrvitsalised (kõrvits, hiljem melon, arbuus), samuti viinapuu ja viljapuud. Kõrge arenguastme saavutas kunstlik niisutamine, mille täiuslikumaks vormiks sai arõkisüsteem. Maaviljelejatel kujunesid tõenäoliselt välja kõik põllumajandusega seotud põhilised tööriistad. Siia kuuluvad kõigepealt ühesahalise adra, hiljem — raske tallaga ja hõlmaga adra tüüpi künniriistad, iga liiki äkked, õsumisnoad ja sirbid. Viljapeks toimub enamasti lihtsalt nii, et lastakse loomadel tallata laialilaotatud viljapeadel või eraldatakse terad var-tade ja rullide abil. Kuivavööndi maaviljelejate tähtsate leiutiste hulka tuleb nähtavasti lugeda ka umbahi ja oskus küpsetada hapendatud leiba. Loomakasvatusel on

abistav, kuid samuti oluline osa. Karja hulgas on valdaval kohal veised, lambad, kitsed ja sead. Veojõuna kasutatakse peamiselt veiseid (tavaliselt härgi, vähemal määral lehmi) ja eesleid. Transpordivahendeiks. on suuremalt jaolt kaherattalised vankrid — suurte ratastega arbaad.

Kuivavööndi künniviljelejate elamu kujutab endast põhiliselt nende kõplaviljelejaist eelkäijate elamu edasiarendust. Domineerivad savikrohviga, samaanist, toortellistest, harvem kivist nelinurksed muldpõrandaga, lameda või lameviilkatusega majad. Hilisemal ajal asendus toortellis peaagu kõikjal põletatud tellisega. Majandushoonetest on iseloomulikud punutud seintega teraviljahoidlad, mis on sageli ümmarguse põhiplaaniga ja kaitseks

178

näriliste ja teiste kahjurite eest ehitatud vaiadele. Tarvitatakse peamiselt taimetoitu: leiba, kakke, putrusid, jahukörte jm., vähemal määral piima-, liha- ja kalatoite. Laialdaselt on käibel igasugused teravamaitselised toidulisandid. Jookidest kasutavad kuivavööndi künni viljelejad kõikjal (peale Ida-Aasia) hapupiima, paljudes maades (eriti Kaukaasias ja Vahemeremaades) ka viinamarjaveini. Kõrgelt on arenenud mitmesuguste, sealhulgas mustriliste kangaste kudumine. Rõivastus on peamiselt puuvillane, sageli ka villane, lõikelt väga mitmekesine. Esialgselt on domineerinud kokkuõmblemata kangalaiad, mida kanti niudevöödena, õlgadel, tuunikataoliselt või india sari viisil ümber kogu keha mässituina. Peakatted ja jalatsid olid alles hiljuti võrdlemisi vähe levinud. Võib siiski nimetada laia servaga õlgkübaraid ja punutud sandaale.

Kuni viimase ajani oli kuivavööndi künniviljelejate majan-duslik-kultuuriline tüüp valdav peaaegu kõigil Vahemeremaade {kaasa arvatud Lõuna-Euroopa ja Põhja-Aafrika), Ees- ja Kesk-Aasia, Põhja-India, Põhja-Hiina ja Korea rahvastel. Siin kujunes mitu vaadeldava tüübi varianti, sealhulgas jõeorgude variant kõrgelt arenenud irrigatsioonisüsteemiga ja ülekaalus oleva põllundusega (Niiluse, Tigrise ja Eufrati, Amudarja, Induse, Gangese, Huanghe jt. suurte jõgede orundid), eelmäestiku ja mereranniku variant tugevasti arenenud viinamarjakasvatuse ja aiandusega, millega tegeldakse sageli mägedest voolava veega niisutatavail terrassidel (Vahemeremaad) ning oaaside variant, kus iseloomulik kultuur on datlipalm (Põhja-Aafrika ja Araabia kõrbed ja poolkõrbed). Euroopa kolonisatsiooni ja künniviljeluse levimise ajajärgul said Siberi lõunaosas, Ameerikas ning osalt Austraalias ja Okeaanias paljud vaadeldava tüübi majanduse ja kultuuri erijooned omasteks nii oiku-meeni nende osade aborigeenidele kui ka uusasunikele. Käesoleval ajal on kuivavööndi künniviljelejate majanduslik-kultuu-riline tüüp väga iseloomulik näiteks Lõuna-Aafrikale või Mehhikole ja teistele Kesk-Ameerika maadele.

Lõunapoolse lähistroopika ja troopika rahvaste juurde jõudsid künniriistad põhja poolt suhteliselt hiljaaegu. Enne eurooplaste kolonisatsiooni algust XVI sajandil piirdus künniriistade levikuala nimetatud kliimavöötmes majanduslikult kõige rohkem arenenud ja tihedasti asustatud aladega, peamiselt Lõuna-ja Kagu-Aasia (Kesk- ja Lõuna-Hindustan, Sri Lanka, Indo-Hiina, Hiina ja Jaapani lõunaosa, Lääne-Indoneesia, Filipiinide rannikualad) orgudega, vähemal määral mõnede Sudaani, Etioopia ja Kirde-Aafrika rajoonidega. Sellepärast on arusaadav, et siin arenenud niiske troopika ja lähistroopika künni-

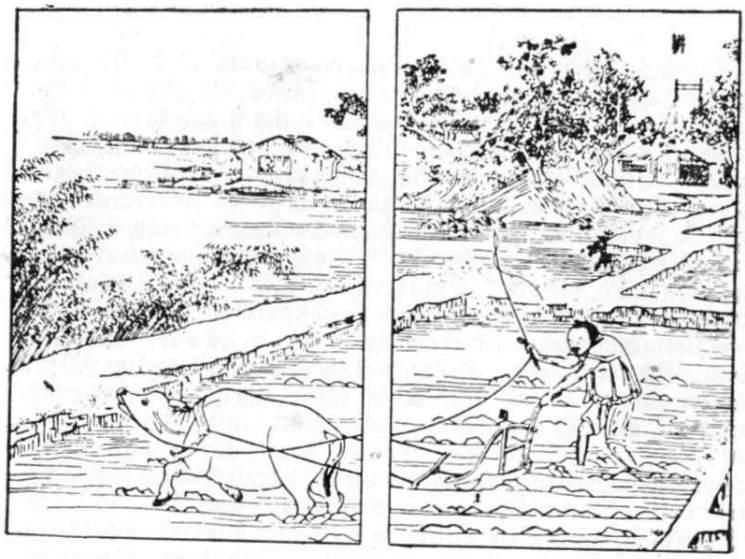

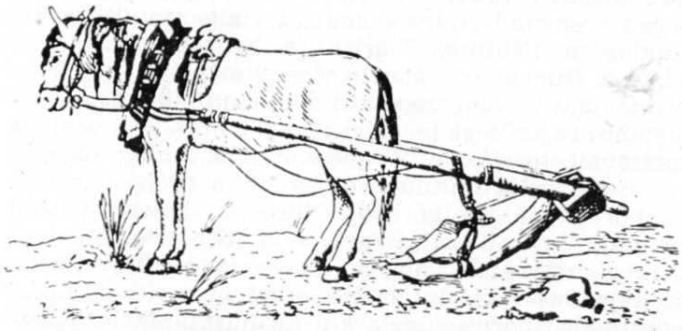

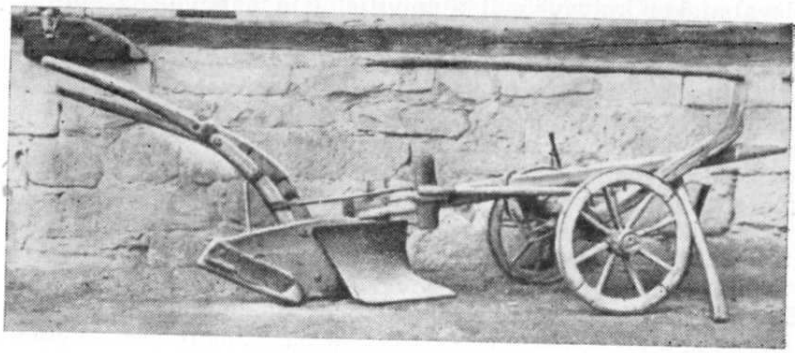

179

viljelejate majanduslik-kultuuriline tüüp sai pärandiks palju iseloomulikke jooni temale samadel aladel eelnenud kõplavilje-lejate tüübilt. Siiski sugenes seoses üleminekuga künniviljelu-sele Lõuna- ja Kagu-Aasia rahvaste majandusse ja kultuuri mõndagi uut: intensiivne riisikasvatus üleujutatud põldudel, kunstlik niisutamine veekülluse tingimustes (vee otstarbekohaseks jaotamiseks), pühvlite kasutamine peamise veojõuna.* Niiske troopika ja lähistroopika künniviljelejate põhiliseks põllutööriistaks sai kerge tallata ader terava kiilu kujulise vandaga. Riisi kõrval levisid laialdaselt mitmesugused sooja- ja niiskuselembesed juur- ja puuviljad (muu hulgas banaanid ja tsitrused), samuti tee, mida esmakordselt hakati kasvatama tõenäoliselt just Kagu-Aasias.

Künniriistade suhteliselt hilist kasutuselevõttu ja paljudes rajoonides vähest kasutamist kompenseeritakse Aasia kaguosas (Lõuna-Hiinas, Jaapanis, vähemal määral Indo-Hiinas

ja Indoneesias) laiaulatusliku väetamisega (tarvitatakse ka fekaale), kõrgetasemelise irrigatsiooniga ja niinimetatud peenrasüstee-mis maaharimisega, mille puhul põllukultuure — peamiselt mitmesuguseid juur-, kaun- ja mugulvilju — kasvatatakse kitsastel kõrgematel maasiiludel, mida hoolikalt kobestatakse ja väetatakse. Niisuguste peenarde vahele rajatakse kuivenduskraavid. Künniriistade levimisega Indiast ja Hiinast XVIII— XIX sajandil kõrgmäestikualade rahvaste — tiibetlaste, jiide, nuude, dulunite jt. juurde, kujunes neil omapärane kõrgmägede künniviljelejate majanduslik-kultuuriline alltüüp. Viimasele on iseloomulik selle tsooni kõplaviljelejaile omaste tunnuste ühinemine selliste joontega, mis on laenatud Lõuna- ja Ida-Aasia orgude rahvailt, kellele on ammugi tuttav koduloomade kasutamine põllutöödel. Siin on ülekaalus talla, hõlma ja laia labidakujulise sahaga rasked adrad. Veojõuna kasutatakse peamiselt sõnne ja lehmi; pühvleid on vähe, kohati ei ole neid üldse. Põhilised põllukultuurid, samuti koduse tootmise, elamu, toidu, majatarvete, rõivastuse jne. iseloomustavad jooned on

* Nii riis kui ka kodupühvel on nähtavasti kohaliku, lõuna-aasia päritoluga.

Künniviljelejad:
— riisipõllu kündmine Hiinas;
— vene harkader;
— raske ratasader.
181

jäänud kõrgmäestikualade eelloetletud rahvastel künniviljeluse levides peaaegu muutumatuiks.

Peame tutvustama lugejaid veel ühe kolmanda rühma majan-duslik-kultuurilise tüübiga — parasvöötme metsasteppide ja metsade künniviljelejate tüübiga. See tüüp arenes Euroopas ning võimalik, et iseseisvalt Lõuna-Siberis ja Kaug-Idas sama kliimavöötme kõplaviljeluse baasil koos künniriistade lõunast ja läänest siia levimisega, mis algas arvatavasti juba II—I aastatuhandel e. m. a. ja kestis kuni II aastatuhande esimeste sajanditeni m. a. j. Põhja-Ameerika metsa- ja metsastepivööndisse tõid selle tüübi endaga kaasa ümberasujad Euroopast XVI— XVIII sajandil. Künniviljeluse levikuteid vanimaist kolletest Vahemeremaade idaosas põhja ja ida poole ei ole veel küllaldaselt uuritud. Euroopasse kulgesid need teed tõenäoliselt Kaukaasia ja Musta mere põhjaranniku, Väike-Aasia, Balkani ja Doonau jõgikonna, Apenniini ja Pürenee poolsaare kaudu kuni Lääne- ja Põhjamere rannikuni. Künniriistade kujutisi, mida dateeritakse II aastatuhandega e. m. a., on avastatud Rootsi kaljujoonistel. Arheoloogia uusimad andmed võimaldavad oletada, et ligikaudu samal ajal tundsid künniriistu Läänemere lõuna- ja idaranniku, Saksamaa ja teiste Lääne-Euroopa maade hõimud. Musta mere põhjaranniku sküütide hulgas oli VII—II sajandil e. m. a. rühmi, keda Herodotos nimetas «kündjaiks». Kesk- ja Sise-Aasia kaudu võis künniviljelus juba kauges minevikus levida Lõuna-Siberis, Amuuri jõgikonnas ja tänapäeva Nõukogude Primorje territooriumil. Hiina allikad räägivad, et sušeni, mohe, uge, ilou jt. hõimud, kes elasid Amuurimaal II— I aastatuhandel e. m. a., «kündsid maad kahe lojusega». Neid kirjalike allikate andmeid kinnitavad ka nõukogude arheoloogide uusimad materjalid.

Parasvöötme metsastepi- ja metsaala maaviljelejate künni-riistad on väga erisugused. Vanimad neist olid mitmesuguse kujuga konksadrad, mis tegelikult ei kündnud, vaid

ainult ajasid maasse vao. Kirde-Euroopa metsaaladel levis slaavi ja balti rahvastel alates meie ajaarvamise esimestest sajanditest laialdaselt harkader väga lihtsa seadeldisega ühe või kahe kaldliistu (adralusika) näol, mis küntud mulla kõrvale lükkas. Mitmesuguseid harkadraliike, mis sobisid kiviste ja kidurate leetmul-dade kündmiseks, laenasid slaavlastelt ja balti hõimudelt Ida-Euroopa soome-ugri ja osalt ka türgi-tatari rahvad, hiljem aga (XVII—XIX saj.) levis see koos venelastega üle kogu Siberi — Uraalist kuni Vaikse ookeanini. Amuuri ääres kohtasid XVII sajandi lõpul esimesed vene maadeavastajad Vassili Pojarkov, Jerofei Habarov jt. «kündjaid inimesi» — dauure ja djutšereid,

182

meile juba tuttavate Kaug-Ida muistsete maaviljelejate järeltulijaid. Euraasia lõuna- ja läänepoolsemail aladel tulid konks-adra asemele mitmesugused peaaegu horisontaalse tallaga hõlm-adrad. Hõlmadra kasutamine võimaldas mullakihte läbi lõigata ja ümber keerata, mis oli eriti oluline rammusatel mustmulla-maadel. Paljude keeleteadlaste arvates on adra nimetus (плуг) slaavi keeltes pärit verbist ujuma (плыть).16 Teine vene künniriistade nimetus — рало ehk орало on suguluses analoogiliste terminitega paljudes indo-euroopa keeltes (lad. aratrum, pr. araire, poola radlo jt). Koos raua levimisega hakati kõigi künniriistade sahateri valmistama sellest metallist, kuid nende muud osad tehti veel kaua aega puust. Veojõuna kasutasid metsastepi-ja metsaalade maaviljelejad mitmesugustel ajajärkudel mitmesuguseid koduloomi, peamiselt härgi ja hobuseid.

Enamik parasvöötme metsasteppide ja metsaalade künniviljelejate materiaalse kultuuri iseloomulikke tunnuseid on kujunenud sama vööndi kõplaviljelejatele iseloomulike joonte edasiarendamisel. Kõrge arengutaseme saavutasid siin kõik kodu-tööndus- ja käsitööharud, mis on seotud puidu töötlemisega, samuti rahvapärane puuarhitektuur, mille mälestisi on kohati (näiteks Põhja-Venemaal ja Taga-Karpaatias) säilinud meie päevini. Vaadeldavale majanduslik-kultuurilisele tüübile on iseloomulik ka mitmesugune metsatööndus (tõrvaajamine, söe-põletamine jms.), metsamesindus, hiljem ka kodumesindus, kasetohust ja niinest punumine, lina ja kanepi ketramine ja kangakudumine (sageli mustritega), samadest materjalidest mitmesugused meeste ja naiste rõivakomplektid, millel on kindel etnograafiline lokalisatsioon (näiteks põhjavenelastel sarafan — varrukateta pihikseelik ja kokošnik — naiste pidulik peakate, lõunavenelastel panjova — villane ruuduline või triibuline kokkuõmblemata seelik ja kitška — naiste pühapäeva-peaehe, ukrainlastel samalaadne seelik plahta ja peakattena namitka). Koos künniviljelustehnikaga levis lõunast põhja hulk põllukultuure (esmajoones nisu), metallitöötlemine, ratasveokid, umb-ahjud ja muid uuendusi, mis metsavööndi kõplaviljelejaile olid peaaegu tundmatud. Kuni põllumajanduse mehhaniseerimiseni XIX sajandi lõpul, XX sajandi algul kuulus enamik Euroopa ning eurooplaste poolt koloniseeritud Aasia ja Põhja-Ameerika maade parasvöötme maaelanikkonnast metsasteppide ja metsaalade künniviljelejate majanduslik-kultuurilisse tüüpi.

183

16Võimalik, et slaavlastelt laenasid selle sõna vanad germaanlased (saksa Pjlug, **inglise** plough).

VII. AJALOOLIS-ETNOGRAAFILISED VALDKONNAD

Kõrvuti majanduslik-kultuuriliste tüüpidega eristavad nõukogude etnograafid ajaloolis-etnograafilisi ehk ajaloolis-kultuu-rilisi valdkondi — oikumeeni osi, mille elanikkonnal ühise ühiskondlik-majandusliku arenemise, pikaajaliste sidemete ja vastastikuse mõjutamise tõttu on kujunenud sarnased etnograafilised jooned olustikus ja kultuuris. Kõige selgemini ilmnevad need ühisjooned tavaliselt ainelises kultuuris — elamus, liiklusvahendeis, toidus ja tarbeesemeis, rõivastes, jalatsites, pea-katetes, ehetes jms., kuid nad avalduvad ka mõningais vaimse kultuuri nähtustes, mis ühel või teisel määral on seotud majanduse ja olmega (paljud harjumused, kombetalitused, uskumused, rahvaluule jm.).

Ajaloolis-etnograafilised valdkonnad nagu ka majanduslik-kultuurilised tüübid on ajaloolised kategooriad. Vanimad neist moodustusid juba inimkonna algse laialiasumise käigus Maal paleoliitikumi lõpul, mesoliitikumis ja neoliitikumis. Edaspidi muutusid järk-järgult nii eri ajaloolis-etnograafiliste valdkondade iseloomustavad jooned kui ka nende piirid. Seejuures ühed valdkonnad lagunesid täielikult, teised, vastupidi, tekkisid uutena. Niisugune protsess jätkus paljude aastatuhandete vältel mitmesuguste ühiskondlik-majanduslike formatsioonide valitsedes ürgkogukondlikust korrast kuni kapitalismi ja sotsialismini. Igal konkreetsel ajaloolisel epohhil alates kaugest minevikust kuni meie päevini on ajaloolis-etnograafilised valdkonnad maakera mitmesugustes osades alati kujutanud endast kindlaid ajaloolisi reaalsusi.

Erinevalt majanduslik-kultuurilistest tüüpidest koosnevad ajaloolis-etnograafilised valdkonnad alati rahvastest, kes asuvad naaberterritooriumidel ja on reaalselt omavahel seotud, kuigi nad sageli erinevad oma ühiskondlik-majandusliku arengu taseme ja suuna, keele ja rassilise kuuluvuse poolest. Tuleb eristada mitut järku ajaloolis-etnograafilisi valdkondi — kõige suuremaid «provintse», mis hõlmavad terveid maailmajagusid •või suuri naabermaade rühmi, ning väiksemaid valdkondi, mis omakorda jagunevad allvaldkondadeks ja kohalikeks ajaloolis-kultuurilisteks rajoonideks. Meie maa piires on selgesti täheldatavad neli põhilist esimese järgu ajaloolis-etnograafilist provintsi: NSV Liidu Euroopa-osa, Kaukaasia (alljaotusega Põhja-Kaukaasiaks ja Taga-Kaukaasiaks), Kesk-Aasia ja Kasahstan, Siber (võimalusega eristada omaette suure valdkonnana Nõukogude Kaug-Ida).

Üks suuremaid ajaloolis-etnograafilisi provintse on Lääne-

184

Euroopa, mille piires võib eristada Kesk-Euroopa (Saksa DV ja FV), Lääne-Euroopa (Atlandi), Põhja-Euroopa, Vahemere (Lõuna-Euroopa) jt. ajaloolis-etnograafilisi valdkondi. Välis-Aasias võib lugeda iseseisvateks ajaloolis-etnograafilisteks provintsideks Ees-(Edela-)Aasiat, mis hõlmab Türgi, Iisraeli, kõik Vahemeremaade idaosa ja Araabia poolsaare araabia maad, Iraani ja Afganistani; Sise-Aasiat (Mongoolia, Xinjiang ja Tiibet); Lõuna-Aasiat (India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka); Kagu-Aasiat alljaotusega mandri- (Indo-Hiina) ja saarteosaks (Indoneesia ja Filipiinid); ja viimaks Ida-Aasiat (suur osa Hiinast, Korea ja Jaapan). Aafrikas moodustavad ühtse ajaloolis-etnograafilise valdkonna Magribi maad (Egiptus, Liibüa, Tuneesia, Alžeeria ja Maroko), mis paiknevad põhja pool Saharat; kõiki ülejäänud maid võib käsitleda teise provintsina, mis hõlmab niisugused piirkonnad nagu Ida-, Kesk-, Lääne- ja Louna-Aafrika, samuti Madagaskari saare, mille etniline ajalugu, nagu me teame, on seotud Indoneesiaga. Ameerikas eristatakse Põhja-Ameerika, Kesk-Ameerika ja Lõuna-Ameerika provintsi;

kaks viimast ühendatakse sageli Ladina-Ameerikaks.17 Esimese järgu ajaloolis-etnograafiline provints on Austraalia ja Okeaania (edasise alljaotusega Austraalia, Tasmaania, Melaneesia, Mikroneesia ja Polüneesia valdkonnaks).

Töö ajaloolis-etnograafiliste valdkondade väljaselgitamisel kogu maailma ulatuses ei ole praegu veel lõpetatud. Kõige suuremaid edusamme on saavutatud meie maa ajaloolis-etnograafi-lise rajoneerimise alal. Näiteks Siberis on eristatud niisuguseid iseloomulikke valdkondi nagu Jamali-Taimõri, Lääne-Siberi, Altai-Sajaani, Ida-Siberi, Kamtšatka-Tšuktši ja Amuuri-Sahha-lini. Kirjeldame nimetatud valdkondadest üksikasjalikumalt esimest ja viimast.

Jamali-Taimõri valdkond hõlmab peaaegu kõiki neenetseid Jenissei alamjooksult idas kuni Kanini-Timani tundrani läänes, nganassaane ning hantide ja manside põhjapoolseid rühmi, kes on neenetsitelt üle võtnud põhjapõdrakasvatuse. Kõik need rahvad kuuluvad tundra põhjapõdrakasvatajate hulka. Selle majandustüübiga on seotud niisugused erijooned nagu põhja-põdranarta, surdav nahkadega kaetud püstkoda, karusnahkne umbriietus jms. Kuid sarnasus ilmneb ka paljudes detailides, mis annavad tunnistust eri päritoluga etniliste ühtsuste vahelistest kestvaist ja tihedaist sidemeist. Näiteks on Jamali-Taimõri

185

valdkonna piires igal pool levinud rakkepõhjapõtrade pidamine, mille juurde kuuluvad massiivne kaldkodaratega narta, lehvikukujuline põhjapõdrarakend, põhjapõtrade juhtimine ohja abil vasakult poolt, karjakoera kasutamine jm. Kõigil selle valdkonna rahvail võib täheldada palju eriomaseid üksikasju ka elamu konstruktsioonis, rõivaste lõikes ja mustris.

Amuuri-Sahhalini ajaloolis-etnograafilisse valdkonda kuuluvad niisugused Amuurimaa ja Sahhalini rahvad nagu tunguusi-mandžu keeli rääkivad nanaid, ultšid, orotšid, udehed, orokid, negidaalid, samuti neist kõigist keelelt järsult erinevad nivhid (giljakid). Vaatamata keelelisele mitmekesisusele ning olulistele erinevustele majanduses ja olustikus on kõigi nimetatud rahvaste materiaalses ja vaimses kultuuris väga palju ühiseid elemente: veokoerte pidamine koos erilise nartatüübiga, mille ette koerad rakendatakse vaheldumisi reas (maleruudustikutao-liselt), omapärased võrkpüünised kalastamiseks, talveelamuna maakoda, majapidamishoonetena, vahel aga ka elamutena kasutatavad vaiehitused, kalanaha töötlemine mitmesuguste koduste tarbeesemete ja kehakatete valmistamiseks, mida kaunistab sageli värviline aplikatsioon, keeruline spiraal-meanderorna-ment, karukultus kinnipüütud karupoja üleskasvatamisega puuris ja seejärel tema rituaalse ärasöömisega. See sarnasus on niivõrd suur ning ühtede kultuurijoonte territoriaalne vahetumine teistega toimub loetletud rahvastel niivõrd märkamatult (kui mitte arvestada udehesid, kes teravamalt erinevad naaberrüh-madest), et keelt kõrvale jättes oleks eri rahvaste vahel väga raske piiri tõmmata. Amuuri-Sahhalini valdkonna näite varal võib jälgida, kuidas tunguusi-mandžu hõimude järkjärgulise sissetungimise tagajärjel aborigeensesse paleoasiaadi etnilisse keskkonda kujunes kultuuriline ühtsus, kusjuures säilisid põhilised keelelised erinevused.

NSV Liidu Euroopa-osa hästi läbiuuritud ajaloolis-etnograa-iilise valdkonna näitena võib tuua Ida-Baltikumi. Juba kauges minevikus, vähemalt alates II aastatuhandest e. m. a. asusid siin ja mõjutasid üksteist päritolult ja keelelt erinevad etnilised ühtsused läti-

---

17Sellesse kuuluvad kõik USA-st lõuna pool asuvad maad, kus käesoleval ajal on ülekaalus ladina keele alusel kujunenud romaani keeled (hispaania, portugali ja prantsuse keel).

leedu hõimud (kaasa arvatud preislased), kes räägivad balti keeli, ja eesti-liivi hõimud, kes räägivad läänemeresoome keeli. Tuues Baltimaile kaasa erinevad majanduslik-kultuurilised tüübid (metsaalade küttide ja kalastajate tüüp läänemeresoomlaste esivanemail, karjus-loomakasvatajate ja maa-viljelejate tüüp lätlaste ja leedulaste esivanemail), on neil erisuguste olustikuliste ja kultuuriliste joontega rahvastel pika aja kestel aset leidnud vastastikuse mõjutamise käigus sugenenud palju ühist nii majanduses kui ka kultuuris. Olulist osa on selles

186

protsessis etendanud kõigi Baltimaade rahvaste tihedad sidemed oma naabritega — slaavlastega, peamiselt idaslaavlastega (venelased ja valgevenelased), osaliselt ka lääneslaavlastega (poolakad). Mõjutusi on tulnud ka läänest (Skandinaaviast ja Saksamaalt), ja need on erineval määral puudutanud selle valdkonna kõiki rahvaid. Vaatamata leedulaste ja lätlaste keele suurele erinevusele eestlaste ja liivlaste keelest, on kõigi nende rahvaste majanduses ja kultuuris palju ühiseid jooni, nagu näiteks minevikus harkadra laiaulatuslik kasutamine põhilise künniriistana, viljalõikus kõvera lühivarrelise vikatiga (rautsiga), viljapeks-mine kepikujulise varda või koodiga, loomakasvatuse, iseäranis hobuse- ja seakasvatuse märkimisväärne majanduslik osatähtsus, kõikjal valitsev rõhtpalkelamu umbahju või kaminaga, ahjuga viljakuivati — rehe — esinemine, tuunikataoline peale-õmmeldud õlalappidega särk, õlul kantavad kokkuõmblemata villasest või linasest kangast sõbad, naiste ümmargused kumerad sõled ja palju muud.

Sõjajärgseil aastail on nõukogude etnograafid (kaasa arvatud käesoleva raamatu autorid) koos teiste maade teadlastega kogunud Sise- ja Kagu-Aasia rahvastelt uusi materjale, mis on võimaldanud tunduvalt süvendada meie ettekujutust oikumeeni selle osa etnograafilisest jaotumusest. Nagu me juba teame, eristatakse siin kolme suurt ajaloolis-etnograafilist provintsi: 1) Sise-Aasia, 2) Ida-Aasia ja 3) Kagu-Aasia.

Esimese neist moodustab vöönd, kus stepiküttimise ja -kori-luse baasil arenesid mitmesugused loomakasvatajate majandus-lik-kultuurilised tüübid (stepi ja poolkõrbe rändkarjakasvata-jad, kõrgmägede karjakasvatajad), mis said mõjutusi sellesama maastiku- ja kliimavöötme maaviljelejate rühmadelt ning avaldasid mõju neilegi. Antropoloogiliselt kuulub selle provintsi rahvastik kontinentaalsete mongoliidide hulka; ainult lõunas (Tiibetis) toimub üleminek vaikse ookeani mongoliididele. Sise-Aasia etnilist ajalugu iseloomustavad vastastikused mõjutused altai keelkonna rahvaste — türgi-tatarlaste, mongolite, osalt ka tunguuside ja mandžude, ning hiina-tiibeti keelkonna rahvaste — tiibetlaste eneste ja neile lähedaste hõimude, hiljem aga hiinlaste vahel. Provintsi läänepiiril etendasid etnogeneesis suurt osa ka indoeurooplased, peamiselt iraani rahvad. Provintsi piires võib eristada mitut ajaloolis-etnograafilist valdkonda (Mongoolia, Xinjiang, Tiibet).

Ida-Aasia provintsis arenesid alates kaugest minevikust (vähemalt mesoliitikumist ja neoliitikumist) kahe kliimavöötme: niiske lähistroopika (lõuna pool Qinlingi ja saartel) ja kuiva parasvöötme majanduslik-kultuurilised tüübid. Esimese rühma

187

tüübid on siit peaaegu kadunud, säilides kõige kauem Taivanil, Riukiul ja Jaapani põhjaosas. Teise rühma tüübid, mida esindavad niiskete lähistroopikametsade ja kuivade steppide kõpla-viljelejad, saavutasid kõige kõrgema arengutaseme provintsi lõunapoolses osas, kus nad jäid valdavaks mitmesuguste tiibeti-birma, tai, moni-khmeri ja indoneesia rahvaste hulgas kuni XVII—XIX sajandini. Kolmanda rühma tüübid levisid põhjast

lõunasse koos hiinlaste laialiasumisega, alates I aastatuhandest e. m. a. Künniviljeluse võtted levisid selle provintsi põhjaossa, Huanghe jõgikonda, nähtavasti läänest — Kesk- ja Ees-Aasiast. Ida-Aasia on etnogeneesi vaatekohalt vaikse ookeani mongolii-dide ja hiina-tiibeti keelkonna rahvaste, samuti korealaste ja jaapanlaste kujunemise vöönd. Korealased ja jaapanlased, liikudes järk-järgult põhjast lõunasse ja osalt läänest itta, ja muistsed ekvatoriaalsed rassid, kes on laialdaselt levinud mo-nide-khmeride, indoneeslaste ja ainude, osalt ka vietnamlaste ja tailaste esivanemate hulgas, mõjutasid vastastikku teineteist. Vietnamlast ja tailasi elunes Ida-Aasia provintsi piires seni, kuni siia asusid hiinlased ja jaapanlased. Ida-Aasia hõlmab nelja selgesti eristatavat ajaloolis-etnograafilist valdkonda: Põhja-Hiina, Lõuna-Hiina, Korea ja Jaapan. Lõuna-Hiina ala kuulus kuni IV—V sajandini m. a. j. Kagu-Aasia asiaatliku provintsi koosseisu ning alles asustumisel hiinlastega ja viimaste kokkupuutumisel kohalike rahvastega «läks» üle Ida-Aasiale.

Kagu-Aasiat iseloomustab mitmesuguste niiskes troopikas ja lähistroopikas kujunenud majanduslik-kultuuriliste tüüpide arenemine ja omavaheline vastastikune mõjutamine. Neid tüüpe esindasid metsakorilased ja -kütid tüübi omapärase mägi-variandiga, ranniku «mereandide» korjajad ja kalastajad, palav-vöötme kõplaviljelejad ja viimaks sellesama kliimavöötme künniviljelejad. Peale viimase on kõik loetletud tüübid tekkinud Kagu-Aasia piires; künniviljelus jõudis siia aga võrdlemisi hiljuti (meie ajaarvamise esimestel sajanditel) tõenäoliselt kahte teed pidi (Indiast ja Hiinast) ega levinud kaugeltki mitte kõikjale. Selle provintsi etnilist ajalugu iseloomustavad vastastikused mõjud ekvatoriaalsetesse rassidesse kuulunud ja tõenäoliselt paapua ja austraalia tüüpi keeli kõnelnud põlisrahvastiku ning Lõuna-Aasia kontaktsesse rassirühma, keeleliselt aga indoneeslaste ja moni-kmeride, hiljem ka vietnamlaste, tailaste, tiibeti-birmalaste ja miao-jaode hulka kuuluvate ümberasujate vahel. Need siirded algasid II aastatuhande keskel e. m. a. naabruses asuva Ida-Aasia provintsi lõunapoolsetelt rannikualadelt (Hiina lõunaosast) ja jätkuvad tänapäevani. Kagu-Aasia piires on selgesti eristatav mandri- ja saarteosa, kusjuures esimese alljaotusteks

188

on Lääne-Indo-Hiina (Birma, Tai) ja Ida-Indo-Hiina (Laos, Kambodža, Vietnam) valdkond, teise alljaotusteks aga Lääne-Indoneesia (Sumatra, Jaava, Madura, Bali, Kalimantan ja väikesed naabersaared), Ida-Indoneesia (Malai arhipelaagi kõik ülejäänud saared) ja Filipiinide valdkond.

VIII. KAS MAJANDUSLIK-KULTUURILISED RÜHMAD LANGEVAD ÜHTE ETNILISTE JA RASSILISTE RÜHMADEGA?

Väga huvitava küsimuse moodustab majanduslik-kultuuriliste tüüpide ja ajaloolis-etnograafiliste valdkondade vastastikune seotus, samuti nende vahekord etniliste, keeleliste ja rassiliste ühtsustega. On selge, et üht ja sedasama majanduslik-kultuuri-list tüüpi võib leida mitmesugustes ajaloolis-etnograafilistes valdkondades, mis sageli asuvad üksteisest kaugel. Ajaloolis-etnograafilised valdkonnad võivad kujuneda nii ühe majandus-lik-kultuurilise tüübi kui ka mitme niisuguse tüübi baasil nende pikaajalise vastastikuse toime tulemusena. Näiteks suurte jõgede äärsete paiksete kalastajate tüüpi võib kohata nii Lääne-Siberi valdkonna hantide ja manside kui ka neist kaugel asuva Amuuri-Sahhalini valdkonna nivhide juures. Ajaloolis-etno-graafilise valdkonna näiteks,

mis on kujunenud ühe majandus-lik-kultuurilise tüübi baasil, võib olla meile juba tuttav Jamali-Taimõri valdkond, mille kõigile rahvastele on iseloomustav tundra põhjapõdrakasvatus. Teine eelkirjeldatud ajaloolis-etnograafiline valdkond — Baltimaade valdkond — kujunes, nagu me nägime, vähemalt kahe majanduslik-kultuurilise tüübi, metsaala küttide ja kalastajate ning lõunast tulnud maavilje-lejate ja karjakasvatajate tüübi vastastikuse mõjutamise protsessis. Hiljem arenesid selle valdkonna piires ka teised majan-duslik-kultuurilised tüübid ja kohalikud alltüübid: metsavööndi künniviljelus, produktiivne loomakasvatus, tööonduslik mere-kalastus ja mereloomade (peamiselt hüljeste) küttimine.

Väga keerukad on majanduslik-kultuuriliste tüüpide ja ajaloolis-etnograafiliste valdkondade suhted konkreetsete etniliste ühtsustega. Esimeste arenemine ja levimine maakera mitmesugustes osades on seostatav rahvastega, kes räägivad erinevaid, sageli mitte suguluses olevaid ja isegi omavahel mitte kokkupuuteis olnud keeli. Näiteks tundra põhjapõdrakasvatus levis nii Kirde-Siberi rahvaste hulgas, kes räägivad tšuktši-korjaki rühma keeli, kui ka Loode-Siberi neenetsite ja nganassaanide hulgas, kes räägivad omavahel lähedases suguluses olevaid

189

samojeedi keeli. Niisamuti on levinud ka inimkonna üks vanemaid majanduslik-kultuurilisi tüüpe — troopika korilaste ja küttide tüüp Aasia lõuna- ja kaguosas, Okeaanias, Ameerikas ja Aafrikas mitmesuguste hõimude hulgas, kes kuuluvad täiesti eri keelkondadesse. Paljud neist hõimudest on käesoleval ajal oma emakeele unustanud ja kasutavad rohkem arenenud naabrite keeli: Tseiloni vedad näiteks räägivad indo-euroopa singalite keelt; Malaka senoid ja semangid — moni-khmeri keeli.

Ühte ja samasse ajaloolis-etnograafilisse valdkonda võivad kuuluda eri keeli rääkivad rahvad, kuigi sel juhul on üksteise vastastikune keeleline mõjutamine möödapääsmatu. Näiteks Amuuri-Sahhalini valdkonnas eristuvad selgesti kaks keelerühma: nivhi (giljaki) rühm ja tunguusi-mandžu rühm, kuhu kuuluvad negidaalid, nanaid, ultšid, orotšid, udehed ja orokid. Kuid paljude etnograafide ja keeleteadlaste arvates on tunguusi-mandžu rannikurahvaste keeli tugevasti mõjutanud paleoaasia keeled, mida nähtavasti kõneles Amuurimaa, Primorje ja Sah-halini vanim elanikkond.

Suuri majanduslik-kultuurilisi erinevusi täheldatakse sageli ühe ja sama rahva etnograafiliste rühmade vahel. Näiteks baš-kiirid jagunesid alles võrdlemisi hiljuti (XIX sajandi lõpul, XX sajandi alguses) mitmeks omapäraseks kohalikuks rühmaks. Kagupoolseil baškiiridel oli ränd- või osaliselt rändeluviis, nad tegelesid peamiselt loomakasvatusega, elasid lahtivõetavais ja siirdavais jurtades. Loodepoolsed baškiirid olid ammu paikseiks muutunud; nende majanduses etendas põhiosa maaviljelus ja osalt tööonduslik küttimine, elamuiks olid alatised rõhtpalkehi-tised, mis sarnanesid vene taredega. Sama olulisi etnograafilisi erinevusi võis täheldada laplaste (saamide) eri rühmade vahel, kes elavad Euroopa äärmises põhjaosas Norra, Rootsi, Soome ja NSV Liidu piires. Rannikulaplased elavad suuremalt osalt paikselt alatistes asulates rõhtpalkmajades ja tegelevad peamiselt kalapüügiga. Lapimaa sisealade laplased, kes asuvad merest eemal, elasid alles hiljuti rändrahvana, tegelesid põhjapõdra-kasvatusega või metsikute põhjapõtrade küttimisega ning elasid siirdavais koonilistes püstkodades.

Veel üheks eri etnoste majanduslik-kultuurilise diferentseerumise ilmekaks näiteks on NSV Liidu kirdeosas, peamiselt Tšuktši ja Korjaki rahvusringkondades elavad tšuktšid ja korjakid. Kumbki rahvas jagunes kahte rühma. Mererannikul elavate paiksete tšuktšide ja

korjakkide põhitegevusalaks oli suurte mereloomade — morskade ja viigerhüljeste küttimine. Jahti peeti harpuuniga paadist, mille karkass oli üle tõmmatud looma-nahkadega. Maismaal liikumiseks peeti sõidukoeri, keda toideti

190

mereloomade liha ja kalaga. Vanasti oli elamuks avar ja sügav maakoda kahe sissepääsuga — ülalt pääses sisse läbi suitsuava, alt — maa-aluse käigu kaudu. Sisemaa tundrates asuvail tšukt-šidel ja korjakkidel oli rändeluviis, nende peategevusala oli põhjapõdrakasvatus, millega oli tihedasti seotud majandusliku tegevuse kogu aastane tsükkel. Rändtšuktšid ja -korjakid sõitsid nartadel, mida vedasid põhjapõdrad. Traditsiooniliseks elamuks oli surdav jaranga, mis koosnes kahest osast — silindrilisest sõrestikust ja koonilisest katusest. Sõrestik tehti ritvadest, katteks olid põhjapõdranahad. Jaranga sees moodustati põhja-põdranahkadega kõigist külgedest suletud omapärane kuubikujuline ruum. Tšuktšide ja korjakkide paiksete ja rändrüh-made vahel oli arenenud naturaalne vahetuskaubandus. Rannikuelanikud tõid mereloomade nähku ja rasva ning said vastu põhjapõdrakasvatuse saadusi. Sellel vahetusel oli niivõrd tähtis osa, et mõlema rahva paiksed ja rändrühmad olid omavahel majanduslikult lahutamatult seotud.

Tunduvad etnograafilised erinevused olid kuni XIX sajandi lõpuni, XX sajandi alguseni ka vene rahva kahe peamise alljaotuse traditsioonilises kultuuris. Põhjapoolsed suurvenelased elasid kõrgetes rõhtpalkmajades, mille põrand oli maapinnast tunduvalt kõrgemale ehitatud. Selle all asus avar kelder, mõnedes rajoonides aga isegi terve alumine korrus, mida kasutati elu- või laoruumina. Karjatara oli vahetult elumaja kõrval, sageli sellega ühe katuse all, nii et kõik elu- ja majandushooned moodustasid ühe ehitise, mida vahel etnograafiakirj anduses nimetatakse maja-õueks. Põhja-suurvene talupojad kuivatasid koristatud vilja enne peksmist spetsiaalsetes ehitistes (rehtedes), kus vili asetati partele lõkke kohale. Pesti suitsusaunas. Enamikul ehitistel olid viilkatused, kattematerjaliks peamiselt lauad.

Lõunapoolsetel suurvenelastel olid samuti rõhtpalktared, kuid need ehitati peenemaist palkidest ning vahel mätsiti saviga üle. Niisugustes taredes tehti põrand otse maapinnale või vaid üsna veidi kõrgemale; tuntud olid ka tambitud savipõrandad. Karjalaut ja muud majandushooned paigutati eluhoonest eraldi, tavaliselt ääristades nendega nelinurkselt või vene n kujuliselt õue. Rehte ega sauna ei olnud, pesti väga suurtes vene ahjudes. Lõuna-suurvenelaste elamute ja majandushoonete katustel oli enamasti neli kaldpinda (kelpkatused), kattematerjaliks kasutati peamiselt õlgi.

Väiksemad ei olnud erinevused ka põhja- ja lõunapoolsete suurvenelaste traditsioonilises riietuses, eriti naiste rõivastes. Põhjavene rühmades kandsid talunaised alussärki, millel olid

191

Lõuna- ja põhjavene elanud:
1 — lõunavene tare XIX sajandi keskelt. Kurski kubermang;
2 — põhjavene tare Pinega maakonnas. Arhangelski kubermang.

Lõuna- ja põhjavenelaste rõivastus:
1 — lõunavene naised rahvarõivastes. Voroneži kubermang, 1860-ndad aastad;
2 — pomoori tütarlapsed sarafanides. Arhangelski kubermang.

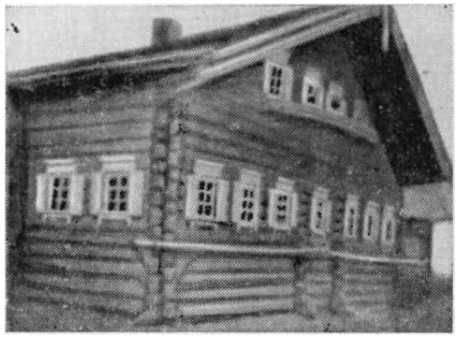

õlal sirged vahetükid, ja selle peal tavaliselt sarafani, mis igas rajoonis võis olla eri lõikega, kuid oli alati kõikjal õlapaeltega, mille alt särgi ülaosa välja paistis. Naiste mitmesuguste peakatete seas olid kõige iseloomulikumad kõrged, kõva alusega kokošnikud ja sorokad. Lõunavene talunaiste särgid lõigati sageli rombikujuliste (viltuste) vahetükkidega. Särgi peale pandi eriline kokkuõmblemata, tavaliselt villane

seelik (panjova). Lõuna-suurvene külas vanasti sarafani ei tuntud. Naiste traditsioonilisteks iseloomulikes peakatteiks olid kahe «sarvega» kitškad ja pearätid (tanud).

Olulisi erinevusi vene rahva kahe põhirühma vahel on täheldatud ka folkloori valdkonnas. Näiteks bõliinad, mis ülistavad vanavene kangelaste vägitegusid, on säilinud ainult mõnedes põhja-suurvene piirkondades (peamiselt tänapäeva Karjalas, Arhangelski ja Murmanski oblastis), kuigi on oma päritolult ja temaatikalt üldveneliku iseloomuga. Lõunapoolsed suurvenelased bõliinasid ei tundnud.

192

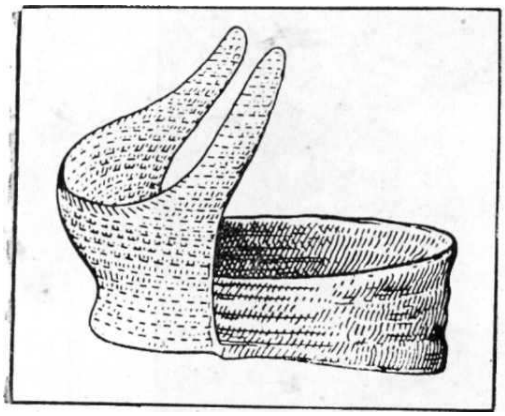

Naiste peakatted:
1 — lõunavene sarviline kitška. Rjazani kubermang;
2 — põhjavene kokošnik eest- ja tagantvaates. Vologda kubermang, XIX sajand.

Kuni XIX sajandi teise pooleni oli ka Eestis kohalike etnograafiliste rühmade

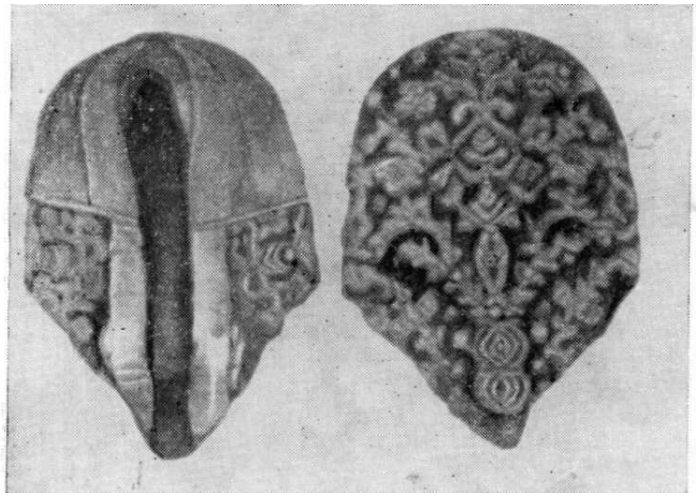

traditsioonilises olmekultuuris märgatavaid erinevusi. Näiteks Lääne-Eestis künti peamiselt ühehõlmalise adraga, Põhja- ja Lõuna-Eestis kasutati mitmesuguseid atru Kuigi rehielamu oli üldlevinud, leidus Saaremaal ka teist tüüpi elamuid. Setudel olid aga vene ahjuga tared. Põhja-Eesti naiste-xoivastuses olid iseloomulikud nn. käised — lühikesed, vaevu vööni ulatuvad pluusid pikkade varrukatega; seoses sellega õmmeldi alussärgid siin ilma varrukateta või väga lühikeste varrukatega. Eesti teistes osades olid ülekaalus käistega särgid, millel oli õlgadel väljaõmblus. Setud kandsid särgi peal vene sarafaniga sarnanevat, lahtiselt üle õla visatud rüüd.

Konkreetne historistlik lahendus tuleb anda ka majanduslik-kultuuriliste tüüpide, ajaloolis-etnograafiliste valdkondade ja inimrasside vastastikuse seotuse küsimusele. Oikumeeni eri osades võib üks ja seesama majanduslik-kultuuriline tüüp kujuneda eri rassidesse kuuluvatel populatsioonidel. Kõige vanem troopikametsade korilaste ja küttide tüüp on ühtviisi iseloomulik Kesk-Aafrika negriidseile pügmeedele, australiidseile vedadele, senoidele ja toaladele Lõuna-Aasias ja mongoliidseile indiaanlastele Lõuna-Ameerika sisepiirkondades. Klassiühiskonna koidikul kujunenud stepi ja poolkõrbe rändkarjakasvata-jate majanduslik-kultuuriline tüüp esineb nii Sise-Aasia mongoli ja türgi-tatari rahvastel, kes kuuluvad enamasti mongolii-dide hulka, kui ka Ees-Aasia ja Põhja-Aafrika araablastel, kes rassiliselt kuuluvad lõunapoolsete europiidide (melanokroii-dide) hulka. Ajaloolis-etnograafilised valdkonnad võivad samuti hõlmata mitmesuguse rassilise ilmega populatsioone. Kuid sel juhul eeldab nende kuulumine ühte valdkonda pikaajalisi ajaloolisi sidemeid ja järelikult võimalust rassierinevusi metissatsiooni tulemusena järk-järgult tasandada. Näiteks Baltimaade ajaloolis-etnograafilise valdkonna kujunemisest võtsid osa ühelt poolt läänemeresoome hõimud, teiselt poolt balti hõimud. Esimeste hulka kuulusid nii europiidsed kui ka mongoliidsed komponendid, kes juba muistsetel aegadel on idast (Uraalist ja Lääne-Siberist) Baltikumi tunginud. Teiste hulgas olid nende levimise ajal Baltikumis II aastatuhandel e. m. a. valdavad massiivsed pikapealised europiidid, mongoliidsed lisandid neil nähtavasti puudusid. Kui läänemeresoome ja balti hõimud Baltikumis kohtusid, oli neil olulisi rassierinevusi, paleoantropoloo-gilised materjalid kinnitavad seda täiesti veenvalt. Kuid aja jooksul need erinevused tunduval määral tasandusid, kuivõrd mõlemad hõimurühmad — tänapäeva leedulaste, lätlaste, eestlaste ja liivlaste esivanemad — olid paljude sajandite vältel omavahel intensiivseis majandus- ja kultuurisuhetes, millega, kaasnes bioloogiline segunemine. Seega ei ole mingit alust majanduslik-kultuurilisi tüüpe ja ajaloolis-etnograafilisi valdkondi põhjuslikult seostada rassidega. Kui sellised seosed ka tekivad, siis on neil alati ajalooliselt mööduv, kuigi sageli üsna pikaajaline iseloom ning nad ei saa mõjutada rahvaste ühis-kondlik-majanduslikku ja kultuurilist arengut.

195

IX. ÜHISKOND JA KULTUURI STEREOTÜÜBID

Klasside-eelses ürgaja ühiskonnas oli iga konkreetse hõimu-populatsiooni kõigil inimestel enam-vähem ühesugune eluviis, millele vastas ühtne materiaalne ja vaimne kultuur. Teatud olmeerinevused, seotud tööjaotusega, olid populatsioonisiseselt olemas ainult erinevate soo ja vanuserühmade — laste, noormeeste ja tütarlaste, täiskasvanud meeste ja naiste ning vanakeste vahel. Ürgaja hõimude materiaalne kultuur sõltus nii nende tootlike jõudude arengutasemest ja tootmissuhetest kui ka ümbritsevast geograafilisest keskkonnast. Näiteks küttide, korilaste ja kalastajate elamu Lõuna-Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia ja Okeaania palavvöötmes kujutas endast enamasti kerget tuulevarju, seinteta varjualust või mitmesuguse kujuga primitiivset okstest ja lehtedest onni. Parasvöötmes olid mitmesugustel sellesama esimese rühma majanduslik-kultuurilistesse tüüpidesse kuuluvatel rahvastel ülekaalus juba kindlamad ümmargused või nelinurksed ehitised, mis sageli olid maasse kaevatud ning mille seinad ja katus kaitsesid hästi külma ja tuule eest. Subarktilistel ja arktilistel aladel soojustati niisuguseid ehitisi veelgi hoolikamalt kahekordsete seintega, tuulekodadega, muldvallidega, nahkade ja karusnahkadega jms. Eskimod tundsid tõelisi lumemajasid.

Ürgaja hõimude toidu määrasid peaaegu täielikult loomaliigid, kellele oli võimalik jahti pidada, ja taimeliigid, mis andsid söödavaid juuri, mugulaid, seemneid, marju, vilju ning vahel isegi värsi, võsusid ja lehti. Kehakatted olid troopikas ja lähis-troopikas väga napid, külmematel laiuskraadidel aga muutusid aina täielikumaks, hõlmates mitte ainult rõivaid, vaid ka jalatseid ja peakatteid. Iga hõim või sugulashõimude rühm kuulus reeglina ühte või teise majanduslik-kultuurilisse tüüpi ja teatud ajaloolis-etnograafilisse valdkonda.

Muistsete hõimude vaimse kultuuri määras põhiliselt nende ühiskondlik kord ja ainult piiratud määral mõjutasid seda ka looduslikud tingimused. Kõikjal iseloomustasid seda vaimset kultuuri perekonna- ja abielunormid, tavad, kombed ja kombetalitused, mis olid seotud eksogaamse sugukonna organisatsiooniga. Hõimureligioonide põhivormiks oli siis totemism18, s. t. usk sugukondade ja fraatriate põlvnemisse kujutletavaist esivanemaist (loomadest, taimedest, kividest, mägedest, jõgedest jms.), nende religioonide peamised elemendid aga olid maagia, fetišism

196

(mitmesuguste esemete austamine) ja animism (loodusesemete, -jõudude ja -nähtuste hingestamine).19 Kõigil ürgaja hõimudel oli füüsika-, aritmeetika- ja meditsiinialaseid algteadmisi, mis olid kontrollitud igapäevases töö- ja elupraktikas, ka olid nad tuttavad mitmesuguste kujutava ja dekoratiivkunsti liikidega, neil oli tantsu-, luule- ja muusikaloomingut, mis oli osaliselt seotud religioossete uskumuste ja kultusega.

Seega ürgkogukondliku korra ajal oli igale etnosele iseloomulik ühtne kompleks vastastikuses seoses olevaid ainelise ja vaimse kultuuri nähtusi ning neist tingitud käitumisnorme. Niisugust kompleksi võib nimetada kultuuri stereotüübiks, millel oli kindel paigutus ruumis ja püsivus ajas, kuigi ta muutus järk-järgult etnose enese ajaloolise arenemise käigus. Ürgaja etnoste kultuuri stereotüübid võisid omavahel tugevasti erineda vormilt, kuid inimkonna ajaloo koidikul olid sarnased sisult.

Klassiühiskonnas eri etnoste olustikuline ja kultuuriline samalaadsus pikkamööda kaob ja kultuuri sotsiaalne spetsiifika ei lange enam täielikult etnilise spetsiifikaga kokku. Üheainsa kultuuri stereotüübi asemel kujuneb igal rahval mitu niisugust stereotüüpi, mis peegeldavad rahvastiku erisuguste sotsiaalsete, professionaalsete ja territoriaal-majanduslike rühmade olustiku ja kultuuri erijooni. See protsess algas juba kapitalismieelsetes klassiühiskondades. Orjapidajate, vabade ühiskonnaliikmete ja orjade eluviis orjanduslikus ühiskonnas või pärisorjapidajate-mõisnike ja pärisoriste talupoegade eluviis feodaalühiskonnas oli väga erinev. Spetsiifilised jooned kujunevad linnaelanikest käsitöölistel, kaupmeestel, ametnikel, majateenijatel, intelligentsil, deklasseerunud linnakehvikutel ja mitmesugustel teistel rühmadel. Võib isegi kinnitada, et varastes klassiühiskondades ei kuulunud linnarahvastik majanduslik-kultuuriliste tüüpide ja ajaloolis-etnograafiliste valdkondade koosseisu. Kuid need tüübid ja valdkonnad säilitasid kuni kapitalismiperioodini oma tähenduse maaelanikkonna suhtes eranditult kõigis maailma maades, sest alates maaviljeluse ja loomakasvatuse tekkimisest neoliitikumis on ju peaaegu 10 000 aasta vältel kuni XIX—XX sajandini valdav enamik inimesi tegelnud just põllumajanduse nende kahe haruga. Kapitalismieelsel ajajärgul oli linnaelanik-kond ja põllumajandusega mittetegelev maaelanikkond kõigil rahvastel väga väikesearvuline.

18Tootem tähedab indiaani odžibve (algonkinite rühmast) hõimu keeles tema sugukond.

19Tootem tähedab indiaani odžibve (algonkinite rühmast) hõimu keeles tema sugukond.

Kapitalistliku korra arenemisega (algul veel feodaalühiskonna rüpes), tööstuse ja kaubanduse erikaalu tõusmisega majanduses ning uute antagonistlike klasside — kodanluse ja proletariaadi

* Maagia (kr. mageia) — nõiakunst, võlumine, nõidus; fetiš (portug. feitigo) — amulett, ese, mida austatakse; animism (lad. animus — hing).

197

kujunemisega kasvab järk-järgult linnaelanikkond, kes hakkab etendama üha suuremat osa rahvaste majandus-, ühiskondlikus ja kultuurielus. Euroopas algas see protsess Itaalia põhjaosas juba XIV—XV sajandil, Flandrias ja Hollandis XVI—XVII sajandil, Inglismaal, mis sai maailma esimeseks tõeliselt kapitalistlikuks maaks — peamiselt XVIII sajandil, teistes riikides (kaasa arvatud Venemaa) veelgi hiljem, XIX sajandil ja XX sajandi algul.

Eurooplaste koloniaalekspansiooni ajastul XVI—XIX sajandil loodi tingimused kapitalismi arenemiseks ka väljaspool Euroopat: kõigepealt Põhja-Ameerikas, hiljem Ladina-Ameerikas, Aasias, Austraalias, Okeaanias ja Aafrikas. XIX—XX sajandile on eriti iseloomustav urbaniseerumisprotsess (lad. urbs — linn), s.t. linnarahvastiku väga kiire kasvutempo. Paljudes maades kaasnes selle protsessiga maaelanikkonna suhteline ja absoluutne vähenemine. Vastavalt kapitalismi arenemisele külas ja suure osa talupoegade vaesumisele suundus maarahvastikku massiliselt linnadesse ja liitus seal tööstusproletariaadiga. Samal ajal kui maailma rahvastiku üldine kasv aastail 1800—1950 oli 2,6-kordne, kasvas linnaelanikkond peaaegu 25 korda. Kõige urbaniseerunum maa maailmas oli esialgu Inglismaa, mille linnades möödunud sajandi lõpul elas juba üle 75% elanikkonnast. Kuid juba möödunud sajandi lõpuks jõuavad urbaniseerumise tempolt Inglismaale järele Saksamaa ja USA. XX sajandil kasvavad kiiresti linnad mõnedes Aasia ja Ladina-Ameerika maades, eriti Jaapanis, Hiinas, Indias, Argentiinas ja Brasiilias.

Kommunaalmajanduse areng (linnatransport, veevarustus ja kanalisatsioon, gasifitseerimine ja elektrifitseerimine, ühiskondlik toitlustamine jms.) soodustas mitmemiljonilise elanikkonnaga hiigellinnade tekkimist, kohati ka nende kokkukasvamist tohutuiks tiheda linnahoonestuse areaalideks, niinimetatud konurbatsioonideks (lad. con — koos). Käesoleval ajal elab linnades üle kolmandiku kogu maakera elanikkonnast, Austraalias ja Okeaanias 75%, Ameerikas üle 60%, Välis-Euroopas 55%, Välis-Aasias üle 20%. Väga suur on linnarahvastiku protsent Suurbritannias (81%), Austraalias (90%), Iisraelis (78%), Saksa FV-s (82%) ja USA-s (74%).

Kiire tehniline progress, põhjalikud muutused elanikkonna sotsiaalses struktuuris, klassivõitluse teravnemine, tohutu migratsioon, urbaniseerumine, erinevate rahvaste vastastikune mõju ja segunemine, mis on eriti tugev suurtes linnades, poliitilise elu aktiviseerumine — kõik need kapitalismiajajärgule väga iseloomulikud nähtused on õige tugevasti mõjutanud kogu inimkonna materiaalse ja vaimse kultuuri arengut. Selles arenguprotsessis

198

on täheldatud kahte vastakat ja samal ajal omavahel läbipõimuvat tendentsi: ühest küljest on jätkunud rahvaste kultuuri ja olme diferentseerumine seoses uute sotsiaalsete, professionaalsete ja territoriaalsete kultuuri stereotüüpide tekkimisega rahvas endas; teisest küljest on tol ajal majanduslikult kõige arenenumate, peamiselt Euroopa rahvaste

materiaalse ja vaimse kultuuri baasil kujunenud mõned üldised kultuurilised ja olustikulised erijooned, mis koos eurooplaste laialiasumisega ja mandritevaheliste sidemete arenemisega on järk-järgult levinud kogu maailmas.

Just kapitalismi perioodil, peamiselt XIX—XX sajandil arenesid välja meile harjumuspärased linnaehituse, mehaanilise maismaa-, vee-, seejärel ka õhutranspordi, kommunaalmajanduse ja olmeteeninduse, kaubandusvõrgu, paljukorteriliste elamute, kodusisustuse ja mööbli, toidunõude ja tarbeesemete, toi-tumisrežiimi, söökide, jookide, meeste, naiste ja laste riietuse, jalatsite ja peakatete, perekondlike ja ühiskondlike käitumisnormide, moraali ja eetika, rahvahariduse kõigi astmete, kirjanduse ja ajakirjanduse, kujutava ja dekoratiivkunsti, muusika, tantsu ja teatri, hiljem raadio ja televisiooni vormid. See protsess, mida välismaa töödes sageli nimetatakse vesterniseerumiseks (ingl. toest — lääs), haaras algul enamiku Euroopa maid (kaasa arvatud Venemaa), samuti Põhja- ja Ladina-Ameerika, Austraalia, Okeaania ja Lõuna-Aafrika, mida eurooplased olid koloniseerinud. Vastavalt kapitalismi arenemisele sai vesterniseerumine iseloomulikuks ka paljude Aasia ja Aafrika maade ühiskondlikule ladvikule — algul Jaapanis, seejärel Indias, Hiinas, Indoneesias, Indo-Hiinas, Iraanis, Türgis, Egiptuses, Alžee-rias, Madagaskaril jm. Kuid kõigis nimetatud maades põimusid kultuuri ja olme «läänelikud» jooned kohalike, etniliselt eri-omaste joontega, mis sageli muutusid omapärasteks rahvusliku vabastusliikumise sümboliteks võitluses imperialistidega.

Samaaegselt vesterniseerumise ja kultuurilise omapära eest võitlemise vastuolulise protsessiga süvenevad kontrastid kultuuris ja olmes rahvastiku erinevate sotsiaalsete rühmade vahel, mis on tingitud nende kohast ühiskondlikus tootmises ja sellele vastavast ideoloogiast. «Igas rahvuslikus kultuuris on kaks rahvuslikku kultuuri,» kirjutas V. I. Lenin 1913. aastal. «On Puriškevitšite, Gutškovideja Struvede suurvene kultuur,— kuid on ka suurvene kultuur, mida iseloomustavad Tšernõševski ja Plehhanovi nimed. Ukrainluses on kaks samasugust kultuuri, nagu ka Saksamaal, Prantsusmaal, Inglismaal, juutidel jne.»20

199

Ning veel: «Igas rahvuslikus kultuuris on kas või väljaarenema-tud demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri elemendid, sest igas rahvuses on töötavad ning ekspluateeritavad hulgad, kelle elutingimused paratamatult tekitavad demokraatlikku ja sotsialistlikku ideoloogiat. Kuid igas rahvuses on ka kodanlik kultuur (enamasti aga veel mustasajaline ja klerikaalne) — sealjuures mitte ainult «elementide» näol, vaid valitseva kultuuri näol.»*

Aga kui suured ka ei oleks sotsiaalsete rühmade kultuuri ja olme erinevused ühe rahva piires, ei hõlma nad kunagi kogu tema kultuuriomandit, eriti saavutusi teaduse, kirjanduse ja kunsti vallas. A. Puškini, I. Repini ja D. Mendelejevi progressiivne looming moodustab esmajoones vene kultuurivaramu lahutamatu osa ja ainult selle kultuuri kaudu saab kogu eesrindliku inimkonna omandiks. Samuti on läinud eesti rahva panusena maailmakultuuri kullafondi valgustaja ja «Kalevipoja» koostaja Fr. R. Kreutzwaldi loominguline pärand, eesti rahvusteatri looja ja luuletaja Lydia Koidula, kirjanike E. Vilde, A. H. Tammsaare, O. Lutsu, hiljem J. Smuuli, D. Vaarandi, heliloojate E. Kapi ja G. Ernesaksa, kunstniku A. Laikmaa, lauljate T. Kuusiku ja G. Otsa, neurokirurgia pioneeri L. Puusepa, arheoloogi ja etnograafi H. Moora, keeleteadlase P. Ariste ja teiste väljapaistvate eestlaste loometegevus. Sedasama võib öelda ka iga teise rahva

---

20Lenin, V. I. Teosed. 20. kd., lk. 15.

kultuuripanusest maailma tsivilisatsiooni. Kuid ainult üleminekul sotsialismile saavad progressiivsed, demokraatlikud kultuurielemendid igakülgselt areneda ning muutuvad valitsevaiks, sel ajal kui reaktsioonilised, kodanluse ja mõisnike kultuuri elemendid hääbuvad.

UUS JA VANA KULTUURIS

Inimühiskonna kogu ajaloo vältel toimib tema kultuuris uue ja vana, innovatsiooni (lad. innovatio — uuendamine) ja traditsiooni (lad. traditio — edasiandmine) pidev vastastikune mõju. Meie loomseil esivanemail ei olnud mingit kultuuri. Sellepärast on selge, et muistsete hominiidide ilmumine ise nende sihikindla, kollektiivse tööga ja primitiivse, kuid juba spetsiifiliselt inimliku materiaalse ja vaimse kultuuriga oli suur innovatsioon meie planeedi ajaloos. Innovatsioonid olid inimkonna ajaloo koidikul ka need kultuurielemendid, millest me rääkisime käesoleva osa algul. Paljud neist tekkisid meie kaugeil

* Lenin, V. I. Teosed. 20. kd., lk. 8.

200

eellastel vanemas paleoliitikumis juba enne antropogeneesi-protsessi lõppu ja tänapäeva tüüpi inimese kujunemist. Sellest peale on inimühiskond oma progressiivses arengus alati loonud, loob praegu ja ka tulevikus mitmesuguseid innovatsioone oma kasvavate materiaalsete ja vaimsete vajaduste rahuldamiseks. Kultuuriinnovatsioonide loomisest on erisugusel määral osa võtnud kõik maakera rahvad.

Kuid kultuurisaavutustel võis olla positiivne osa vaid siis, kui neid anti edasi põlvest põlve ja nad järk-järgult said üha uute populatsioonide kollektiivseks omandiks. Teiste sõnadega, iga innovatsioon on aja jooksul muutunud enam või vähem püsivaks traditsiooniks, ning iga traditsioon on kunagi alustanud oma eksistentsi innovatsioonina. See kultuuri uuendumise ja päritavuse katkematu vastastikune mõju on olnud iseloomulik inimkonna kogu ajaloole alates tema eraldumisest loomariigist kuni meie päevini ja kujutanud endast vajalikku tingimust inimkonna progressiivseks arenemiseks.

Innovatsioonide hulk ja nende juurdumise kiirus laiade rahvahulkade igapäevases elus on pidevalt kasvanud. Kuid see protsess on eri aegadel ja eri rahvail kulgenud erisuguselt; uue ja traditsioonilise suhe mitmesuguste konkreetsete etnoste kultuuris on olnud väga erinev. Klasside-eelses, orjanduslikus ja feodaalühiskonnas oli kultuuri uuendumise tempo suhteliselt aeglane ning traditsioonid ülimal määral püsivad. Kapitalismi-ajajärku iseloomustab selle tempo tunduv kiirenemine ja paljude (kuigi kaugeltki mitte kõigi) minevikutraditsioonide purustamine. Käesoleval, klassiühiskonnast klassideta ühiskonda ülemineku ja ennenägematu tehnilise revolutsiooni ajal rikastuvad kõik materiaalse ja vaimse kultuuri valdkonnad tohutu hulga innovatsioonidega. Koos sellega säilivad ja arenevad eelnenud ajajärkude parimad traditsioonid ja kõrvuti nendega sünnivad uued, mis on seotud meie päevade sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku kultuuriga.

Mitmesuguste ajalooepohhide konkreetseid kultuurialaseid uuendusi me juba nimetasime eelmistes peatükkides, kus oli juttu kultuuri mõiste määrangust ning eri majanduslik-kultuu-rilistest tüüpidest ja ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest. Lisaks öeldule toome mõned näited tähtsamaist innovatsioonidest peaasjalikult materiaalse kultuuri ja sellega tihedalt seotud tehnika valdkonnast.

Kiviaega kuuluvad arheoloogilised materjalid, samuti etnograafilised andmed rahvastest, kes kuni viimase ajani ei tunne metalli, tunnistavad, et paljud leiutused

tehnika, majanduse ja materiaalse kultuuri mitmesugustel aladel tehti juba ürgkogu-kondliku

201

korra ajal. Selle suurima ajaloolise protsessi koidikul, mis eraldas inimesed loomariigist, toimusid niisugused innovatsioonid nagu kunstlikult valmistatud tööriistade abil töötamise algus ning oskus kasutada tuld. Mitte asjata ei ole peaaegu kõigi rahvaste folklooris väljapaistval kohal kaunis müüt kangelasest, kes õpetas inimesi tuld kasutama. Vanadel kreeklastel oli selliseks kangelaseks Prometheus.

Üleminekul vanemast paleoliitikumist nooremasse hakkasid meie esivanemad, kes kuulusid siis juba liiki Homo sapiens, õhukestest lahtilöödud plaatidest kiviriistade valmistamisel esmakordselt kasutama survetehnikat ning omandasid luu- ja sarvetöötlemise oskuse, mis võimaldas majapidamisinventari varasemaga võrreldes hoopis rohkem mitmekesistada. Samasse aega kuuluvad silmapaistvad täiustused elamute ehitamisel, toidutegemisel ning loomanahkadest ja taimekiududest kehakatete valmistamisel. Tõenäoliselt sündisid siis ka mitmed kunstiliigid, esmajärjekorras maalikunst ja skulptuur. Mesolii-tikumi ja neoliitikumi majanduslikest ja kultuurilistest saavutustest võib nimetada vibu ja noole leiutamist, kivi lihvimist ja puurimist, kalapüügi arenemist, loomade kodustamise ja kultuurtaimede kasvatamise algust, maaviljeluse ja loomakasvatuse, pottsepatöö, ketramise ja kudumise, savinõus toidu keetmise ja ahjus leiva küpsetamise tekkimist.

Klasside-eelsest ühiskonnast klassiühiskonda ülemineku ja mitmesuguste varaste klassiühiskondade (orjapidamis- ja feo-daalühiskonna) ajajärku kuuluvad leiutised, mis on etendanud tohutut osa maailma kultuuriajaloos. Tähtsamad neist on sepatöö ning mitmesuguste metallide ja nende sulamite (vase, tina,, pronksi, raua, terase, malmi jm.) töötlemine, koduloomade veojõu kasutamine põllutöödel ja sellest tingitud künniviljeluse arenemine, ratas ja ratasveokid, tekiga laevad, mis võimaldasid kaugeid merereise, põletatud telliste rakendamine ehitusprakti-kasse, savinõude valmistamine potikedral, püssirohi ja tulirelvad, kiri ja paber, hiljem (keskajal) raamatutrükkimine, piiri-tuseajamine, klaasi, fajansi ja portselani tootmine ja palju muudki.

Kapitalismi arenemisega, alates XVIII sajandi lõpust kasvab tehniliste, majanduslike ja kultuuriliste innovatsioonide hulk niivõrd kiiresti, et on raske isegi nende lihtne loetlemine. Nimetagem üksnes auru- ja hiljem soojusmootorite leiutamist, kõik-võimalikke masinaid vabrikutööstuse ja põllumajanduse jaoks ning iga liiki mehaanilise transpordi (raudtee-, vee-, autotranspordi jm.) arenemist, raudbetooni kasutamist tööstuslikus ja elamuehituses, gaasi ja eriti elektri laialdast juurdumist toot-

202

(N. Vavilovi järgi):

V — Vahemeremaad VI — Abessiinia VII — Lõuna- ja Kesk-Mehhiko VIII — Lõuna-Ameerika Villa — Chiloé

mises ja igapäevases elus, kino ja raadio tekkimist, meditsiini tunduvaid edusamme aseptika, antiseptika, anesteesia, kirurgia, vaktsineerimise jne. valdkonnas.

Kultuurilised uuendused võib jagada kahte rühma: ühed neist tekivad ulatuslikel territooriumidel täiesti sõltumatult või, nagu öeldakse, konvergentselt (lad. convergeré — lähenema) erinevatel rahvastel, kes sageli ei ole kunagi omavahel kokku puutunud; teised

Kultuurtaimede päritolukeskused

I — Hiina
II — India
IIa — Indo-Hiina
III — Kesk-Aasia
IV — Ees-Aasia

uuendused sünnivad ühes või mitmes koldes ja levivad siis juba siit rahvastevaheliste kontaktide või migratsioonide tulemusena. Konvergentsete innovatsioonide tekkimine materiaalse ja vaimse kultuuri valdkonnas on tingitud kõigi tänapäeva inimpopulatsioonde ühtsest päritolust, sõltumata

203

nende rassilisest ja etnilisest kuuluvusest; selle põhjuseks on ka erinevates maastikuoludes ja kliimavöötmetes elavate rahvaste ühiskondlik-majandusliku arengu üldised seaduspärasused ja spetsiifilised jooned. Konvergentsete innovatsioonide näiteiks võivad olla kõik kultuurielemendid alates oskusest valmistada tööriistu ja saada tuld kuni tantsude ja lauludeni, samuti sellised mitmesugustes oikumeeni osades juba ürgkogu-kondliku korra ajal laialdaselt levinud majanduslik-kultuurili-sed saavutused nagu kõplaviljelus ja loomakasvatus, puutüvest paadi uuristamine ja vaiehitised, pottsepatöö ja kangakudu-mine.

Ka teise rühma kultuuriinnovatsioonid tekkisid juba ürg-kogukondliku korra ajal. Mitmekesiste kultuuri stereotüüpidega klassiühiskonnas suurenes niisuguste innovatsioonide hulk kiiresti; paljud neist on alates kirja tekkimisest täpselt dateeritavad, sageli aga ka seostatavad teadaolevate inimeste leiutistega. Teise rühma vanimaiks majanduslik-kultuuriliste uuenduste näiteiks võivad olla konkreetsed kultuurtaimed, esmajärjekorras kõrrelised, mille päritolukeskused on kindlaks määratud akadeemik N. Vavilovi ja teiste teadlaste töödes. Näiteks nisu, oder, kaer ja rukis on oma päritolult seotud Vahemeremaadega ja Edelä-Aasiaga, hirss Ida-Aasiaga, riis Indiaga, mais Kesk-Ameerikaga. Mugul- ja juurviljadest on Ameerika andnud meile kartuli, bataadi ja manioki ning Kagu-Aasia jamsi ja taro. Tee pärineb Lõuna-Hiinast, kohv Etioopiast, kakao Lõuna-Ameeri-kast. Enamik inimese kasutada olevaid loomi on kodustatud Aasias, Euroopas või Aafrikas, Ameerika indiaanlased tundsid enne Kolumbust vaid koera, kalkunit, muskusparti, Andide mägismaal ka laamat ja alpakal

Paljud ülitähtsad innovatsioonid (nagu me nägime majanduslik-kultuuriliste tüüpide kirjeldamisel) on nähtavasti seotud Vahemere idaranniku muistsete rahvastega, esmajoones sumerite ja egiptlastega. Just siin Edela-Aasias ja Kirde-Aafrikas hakkasid inimesed esmakordselt kündma maad koduloomade abil, rakendama oma põldude kunstlikku niisutamist, sulatama ja töötlema metalle, ehitama linnu, sõitma ratasveokitel, voolima nõusid potikedral ja tingmärkide abil kirja panema kul-tuuriinformatsiooni.

Loetleda hilisemate ajalooepohhide kultuuriuuenduste keskusi tähendaks esitada kogu maailma kultuuriajalugu. See aga ei ole meie ülesanne. Märkigem vaid, et igasugune innovatsioon, sõltumata sellest, kas see on tekkinud antud rahval või laenatud naabreilt, juurdub laiade rahvahulkade igapäevasesse ellu vaid sel juhul, kui selleks on kujunenud vastavad tingimused. Näiteks

204

mahajäänud Austraalia aborigeenid võtsid eurooplastega kokku puutudes suurte raskustega vastu nende kultuuri ja lõppude lõpuks nad peaaegu hävitati, tõrjuti kõrvale ja isoleeriti kolonisaatorite poolt. Samal ajal (XVIII—XX sajandil) Uus-Meremaa palju arenenumad maoorid osutasid samadele kolonisaatoritele visa vastupanu, säilitasid oma etnilise omapära ja, võtnud vastu euroopa kultuuri positiivsed saavutused, said Uus-Meremaa ühiskonna täieõiguslikeks liikmeiks.

Mingisuguse kultuurilise uuenduse juurdumine rahva igapäevases elus, s. t. innovatsiooni muutumine traditsiooniks ei toimu mitte ühekorraga. Kui populatsioonis on

kas või osaliseltki elus põlvkond, kelle ajal innovatsioon ilmus, võib seda innovatsiooni lugeda hiljutiseks. Teiste sõnadega, olustikulisi nähtusi, mis on tekkinud 70—80 aastat tagasi, võib vaadelda kui hiljutisi innovatsioone. Innovatsiooni vananemise teine etapp saabub siis, kui populatsioonis säilivad veel mälestused selle uuenduse ilmumise kaasaegsete jutustustest. Niisugust innovatsiooni võib nimetada ammuseks ehk vanaks, see on kestnud, ligikaudu 150 aastat. Veel pikema aja vältel tuhmuvad innovatsiooni tarvituselevõtmise (leiutamise või laenamise) konkreetsed asjaolud rahva mälust ning innovatsioon ise muutub traditsiooniks. Näiteks kartulit hakati Venemaa põllumajandusse juurutama alles XVIII sajandi teisel poolel, sellega kaasnesid talupoegade aktiivsed protestid, niinimetatud kartulimässud, kuid juba XIX sajandil muutus kartul traditsiooniliseks põllukultuuriks, tõrjudes tunduval määral välja vanad analoogilised kultuurid — naeri, kaalika jt. Ligikaudu samal ajal tegi oma võidukäiku meie maa ning kogu Euroopa ja Aasia lõunaosas mais. Meie päevil on paljude maailma rahvaste elu ilma kartuli ja maisita raske ette kujutada.

X. KULTUURI PLUSSID JA MIINUSED

Innovatsioonide ja traditsioonide vastastikuse suhtega kultuuriajaloos on tihedalt seotud probleem, kuidas hinnata kultuuri osa inimühiskonna arenemise mitmesugustel perioodidel. Igapäevases elus, aga ka teaduses on laialt levinud vaade kultuurile kui niisugusele ühiskondlikule nähtusele, millel kõigil aegadel ja kõigi rahvaste juures on olnud vaid progressiivne, positiivne tähtsus. Sellega ei saa kuidagi nõustuda. Kuna kultuur on inimeste sihikindla tegevuse tulemus, siis iga kultuurinähtuse osa sõltub eelkõige sellest, missuguse nõude rahuldamiseks see loodi. Vaevalt võib kahelda näiteks selles, et kahjutoov

205

sau, mille austraallane suunab oma vaenlasele, ja seejuures lausutavad maagilised nõiasõnad kuuluvad kultuurinähtuste hulka; ühtlasi on nähtavasti võimatu neid positiivseiks pidada. Mõeldamatu on omistada ka mingit positiivset osa kõikvõimalikele narkootikumidele, mille tarvitamise lätted ulatuvad ürg-kogukondliku korra perioodi (tubaka suitsetamine Ameerika indiaanlastel, oopiumi ja hašiši suitsetamine paljudel Lõuna- ja Ida-Aasia rahvastel, kokapõõsa lehtede närimine Lõuna-Amee-rika Andides või beetli närimine Indias, Indo-Hiinas ja Indoneesias, kavapipra juurtest valmistatud joovastava joogi joomine Okeaanias jms.)21. Materiaalse kultuuri esemete «negatiivse» kasutamise kujukaks näiteks on relva kasutamine enda-taoliste tapmiseks või haavamiseks, mida tuli ette juba inimajaloo koidikul hõimusiseste ja hõimudevaheliste tülide ja kokkupõrgete puhul.

Klassiühiskonnas kasutavad valitsevad klassid nii materiaalset kui ka vaimset kultuuri kõige laiemas ulatuses töötajate ekspluateerimise tugevdamiseks, teiste rahvaste mahasurumiseks ja rõhumiseks, rahvahulkade ideeliseks pimestamiseks ning sotsiaalse ja poliitilise ebavõrdsuse, vallutussõdade, iga liiki natsionalismi, rassismi ja religioosse sallimatuse õigustamiseks. Muidugi, reeglina ei kanna materiaalne kultuur mingit spetsiifilist «negatiivset laengut» ja tema osa ühiskonna elus sõltub sellest, kelle käes ta on, milleks teda kasutatakse ja kuidas ta elanikkonna mitmesuguste sotsiaalsete rühmade vahel jaotub. Näiteks iga liiki relvad võivad teenida agressiooni või revolutsiooni

21Välja arvatud nende rakendamine meditsiinis.

mahasurumist, kuid neid võib kasutada ka õiglases kaitsesõjas või rahvahulkade võitluses ekspluateerijate vastu. Materiaalsete hüvede äärmiselt ebaühtlase jaotumise tõttu, töötajate vaesuse ja kunstlikult tekitatud mahajäämuse tõttu nende põllu-majandustehnikas, elamuehituses, tarbeesemetes, rõivastuses ja materiaalse kultuuri teistel aladel säilivad sageli igandina arhailised erijooned, mis ei vasta ühiskonna tehnilisele, majanduslikule ja kultuurilisele arengule tervikuna. Näiteks tsaristlikul Venemaal olid niisugusteks igandeiks kohati kuni XX sajandi alguseni käibel olnud vanaaegsed tööriistad (harkader, puu-äkked, sirbid, lühivarreline kõver vikat jm.), suitsutared, viisud ja tallukad, panjovatüüpi kokkuõmblemata naisteseelik, puunõud jms. Kuid mõned materiaalse kultuuri avaldumisvormid

~- Oopiumi toodetakse mooniseemneist, hašišit — india kanepist. Koka-põõsa kibedatest lehtedest toodetakse käesoleval ajal kokaiini. Beetel kujutab endast segu areekapalmi pähkleist, beetlipipra lehtedest või õitest ja peenesatud lubjast. Kavat valmistatakse kavapipra peenestatud juurte segamisel vee ja süljega.

206

etendavad ühiskondlikus ja igapäevases elus alati peamiselt negatiivset osa. Siia kuuluvad kehalise karistamise, piinamise ja hukkamise vahendid ning lõpuks alkohoolsed joogid ja narkootikumid22, mis on laialdaselt levinud kodanlikes maades kapitalismi roiskumise perioodil.

Keerulisem on vaimse kultuuri ühiskondliku osa hindamine inimkonna ajaloo mitmesugustel etappidel ja eri rahvastel. Lenini teos kahest rahvuslikust kultuurist igas rahvuslikus kultuuris on laiendatav kogu klassiühiskonna kultuurile, mis alati paistab silma oma sotsiaalsete stereotüüpide mitmekülgsuse poolest. Kui V. I. Lenin kirjutas kodanlikust, enamikul juhtudel aga veel mustasajalisest ja klerikaalsest kultuurist, siis kahtlemata pidas ta silmas esmajoones reaktsioonilist vaimset kultuuri, mis on etendanud eriti negatiivset osa iga klassiühiskonna ühiskondlikus elus. Erinevalt materiaalsest kultuurist on vaimsel kultuuril kui mitte tervikuna, siis igal juhul paljudes aval-dumisvormides täiesti kindel maailmavaateline ja poliitiline suunitlus, mis võib olla progressiivne või reaktsiooniline. See seisukoht kehtib ühiskondliku ja perekondliku käitumise normide ning nendega seotud kommete ja tavade suhtes, samuti kõigi humanitaarteaduste, kirjanduse ja kunsti suhtes. Tänapäeva teravas ideoloogilises võitluses, mis peegeldab klassiühiskonnalt klassideta ühiskonnale ülemineku ajajärgu ühis-kondlik-majanduslikke ja poliitilisi vastuolusid, muutuvad humanitaarteadused, kirjandus ja kunst parteiliseks.

Vaimse kultuuri keerukas ja vastuoluline osa ühiskonna ajaloos tuleb hästi nähtavale religiooni juures. Toetudes K. Marxi, F. Engelsi ja V. I. Lenini töödele, samuti faktilistele andmetele mitmesuguste maade ja ajalooepohhide rahvaste uskumustest ja kultuurist käsitavad nõukogude teadlased — filosoofid, sotsioloogid, ajaloolased, etnograafid jt. religiooni kui fantastilist maailmavaadet, mis peegeldab tegelikkust jämedalt moonutatud, müstilises vormis. «Ekspluateeritavate klasside jõuetus nende võitluses ekspluataatoritega,» kirjutas V. I. Lenin, «sünnitab samuti paratamatult usu paremasse hauatagusesse ellu, nagu metsinimese jõuetus tema võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne.»23

22Välja arvatud nende rakendamine meditsiinis.
23Lenin, V. I. Teosed. 10. kd., lk. 64.

Igasugune religioon kujutab endast mitmesuguste elementide keerulist kompleksi, millesse kuuluvad ideoloogiasfäär (uskumused, ettekujutused, müüdid), uskumuste ja kombetalitustega seotud religioosne «praktika» (käitumine), emotsionaalsed ela-

207

mused, kiriklikud asutused, religioosset ideoloogiat väljendav ning tema poolt pühitsetud moraalinormide kogum. Religioonis kui ideoloogilises nähtuses on peamine usk üleloomulikku. Ilma niisuguse usuta ei saa olla mingit religiooni. On selge, et kõik loetletud religioonielemendid, kaasa arvatud peamine, usk üleloomulikku, kuuluvad vaimse kultuuri valdkonda. Religiooni ajalooliselt negatiivne osa veenab meid veel kord selles, et kultuuri (eriti vaimset kultuuri) ei saa käsitada kui ainult progressiivset ühiskondlikku nähtust. Tasub veel kord meenutada V. I. Lenini sõnu klerikaalsest kultuurist. Pärineb ju sõna klerikaalne ise ladina sõnast clericalis (kiriku-), klerikalism aga kujutab endast üht kõige reaktsioonilisemat poliitilist voolu, mille eesmärgiks on kiriku ja vaimulikkonna ülemvõim rahvaste ühiskondlikus ja kultuurielus.

Vastupidiselt klerikaalide kinnitusele ei ole religioon inimesele sugugi sündimisest saadik omane, ja nagu nägime, ei kuulu kultuuri kohustuslike elementide hulka: tal oli oma algus (keskmises paleoliitikumis) ning kahtlemata on tal oma lõpp, mille lähenemist võime täheldada meie päevil. Kuid enam kui 40 000 aasta jooksul (kuni kapitalismini) on religioon avaldanud tohutut mõju kõigi maailma rahvaste vaimse, osalt ka materiaalse kultuuri arengule, toetanud nende igapäevases elus kõige konservatiivsemaid, sageli kahjulikke traditsioone — piinarikkaid initsiatsioone* ning neist välja kasvanud äsjasündinute ümberlõikamise või külmas vees ristimise kommet, kurnavaid palveid ja paaste, kultuslikke piinutamisi, jumala- ja pühakujude massilist suudlemist, koormavaid ohverdamisi jms. Klassiühiskonnas õigustas ja õnnistas religioon sotsiaalset ebavõrdsust, kiskus töötajaid eemale vabastusvõitlusest, jutlustas võimukandjaile alistumist, pidas võitlust eesrindlike teadlaste, kirjanike, kunstnike ja teiste kultuuritegelaste vastu, eriti kui nende loomingul oli materialistlik ja antiklerikaalne iseloom.

Ühtlasi ei saa unustada, et kuni XV—XVI sajandini (paljudes maades ka hiljem) oli religiooniga ühel või teisel määral seotud teaduse, kirjanduse, kunsti, rahvahariduse ja vaimse kultuuri muude vormide areng, kus, vaatamata sellele, et klerikaalid neid alasid enda huvides laialdaselt ära kasutasid, toimus kogu aeg vana ja uue, traditsioonide ja innovatsioonide, konservatiivsete ja progressiivsete tendentside võitlus.

Need üldised seisukohad on õiged kõikide mineviku ja oleviku

* Initsiatsiooniks (lad. initiatio — sissepühitsemine) nimetavad etnograafid pidulikku kombetalitust noormeeste ja neidude täiskasvanute hulka vastuvõtmise puhul.

208

religioonide suhtes, alustades meile juba tuttavatest hõimukul-tustest, mis kaasajal on säilinud paljudel Austraalia ja Okeaania, Lõuna-Ameerika ja Kagu-Aasia siseosade ning Saharast lõuna pool asuva Aafrika rahvastel (üle 100 miljoni inimese). Klassiühiskondade tekkimisega arenevad niinimetatud rahvus-lik-riiklikud religioonid, millesse läheb palju maagia, fetišismi ja animismi elemente neile eelnenud hõimukultustest. Enamik selle rühma religioone on kadunud. Säilinuist on kõige levinum hinduism (478 miljonit*, peamiselt Indias), judaism (14 miljonit USA-s, Iisraelis, Välis-Euroopas, NSV Liidus ja teistes maades), sintoism — jaapani rahvuslik religioon (üle 60

miljoni) ning lõpuks omavahel tihedasti põimunud taoism (52 miljonit) ja konfutsianism (305 miljonit), mis on levinud peamiselt Hiinas.

Maailmareligioonidele, mis samuti tekkisid varases klassiühiskonnas, on iseloomulik laialdane levikuala, mis ei lange kokku etniliste ega poliitiliste piiridega. Maailmareligioonide hulka kuuluvad budism, mis on levinud Ida-Aasia maades, Indo-Hiinas ja Sri Lankas (mitmesugustel andmetel 268 miljonit), islam (muhameedlus), mille järgijad elavad peamiselt Aasias, Põhja-Aafrikas ja Ida-Euroopas (529 miljonit) ning kristlus, mis valitseb peaaegu kõigi Euroopa, Ameerika, Austraalia, Okeaania ja Lõuna-Aafrika kapitalistlike maade usklike hulgas (1024 miljonit). Kristlusel on kolm peamist suunda: katolitsism (ametlikel andmeil üle 578 miljoni), õigeusk** ja protestantism (umbes 323 miljonit), sealhulgas luterlus, kalvinism, anglikaanlus jt. Kõigis religioonides esineb veel arvukalt alajaotusi — kohalikke kirikuid (näiteks armeenia-gregooriuse, etioopia jt.), voole, sekte ja tõlgendusi.24

XI. KULTUURI PROGRESS JA KAASAEG

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, mis avas uue ajajärgu kogu inimkonna ajaloos, sai ühtlasi maailma kultuuri uue etapi alguseks. NSV Liidus, hiljem aga ka teistes sotsialismi teele asunud maades lakkasid kultuurihüved olemast valdavalt

* Sulgudes on antud ühte või teise religiooni kuuluvate inimeste ligikaudne arv. Tuleb silmas pidada, et toodud arvud on tinglikud ja enamasti suurendatud, sest usklike arvu määratakse klerikaalsete organisatsioonide formaalseil andmeil.

** õigeusklike arvu on väga raske määrata, sest enamik rahvastikust meie maal, kus see kristluse suund varem valitses, on kaasajal ateistid.

*** Andmed ühte või teise religiooni kuuluvate inimeste arvu kohta on võetud P. Putškovi raamatust «Современная география религии». М., 1975.

209

ekspluateerivate klasside omandiks, läksid täielikult rahva kätte ja said kättesaadavaks kõige laiematele töötavatele hulkadele. Kultuuri progress, mis on tihedasti seotud sotsialismi, seejärel ka kommunismi ehitamisega, saavutas enneolematu tempo ja ulatuse; Nõukogude võimu 50 aasta jooksul on meie maal toimunud tõeline kultuurirevolutsioon. Toome mõned arvud, mis illustreerivad neid seisukohti. Elanikkonna materiaalse ja kultuuritaseme üldise tõusu, samuti nõukogude tervishoiu edusammude tulemusena on keskmine eluiga viimase poole sajandi jooksul tõusnud 32 aastalt ligikaudu 70 aastani. Tsaristlikul Venemaal oli 76% täiskasvanud elanikkonnast kirjaoskamatuid. Alg- ja keskkoolis õppis Oktoobrirevolutsiooni eel üldse 8 miljonit inimest. Eriti raske oli olukord Venemaa ääremaadel: näiteks Usbekistanis oli vaid 2% kirjaoskajaid. Kõrgemates õppeasutustes õppis siis kõigest 127 000 üliõpilast.

Kirjaoskamatus likvideeriti NSV Liidus täielikult 1930. aastaks. Üle viiekümne rahva, kellel ei olnud varem oma kirja, said emakeelse kirja. 1974/1975. õppeaastal õppis NSV Liidus üldhariduslikes koolides, tehnikumides, kõrgkoolides ja teistes õppeasutustes ligi

---

Elanikkonna mitmesuguse rahvusliku koosseisuga maad. I — praktiliselt üherahvuselised maad;
II — maad, kus valdavas enamuses on üks rahvus ja esineb arvukalt vähemusrahvusi;
III — maad, kus rahvuslik koosseis on keeruline, kuid etniliselt lähedane;
IV — maad, kus rahvuslik koosseis on mitmekesine.

90 miljonit inimest (üle kolmandiku elanikkonnast). Praegu on lõpule viidud üleüldise kohustusliku kaheksaklassilise hariduse kehtestamine ja minnakse üle üldisele keskharidusele (kümme klassi). 1975. aastal õppis üldhariduslikes koolides üle 49 miljoni õpilase (s. t. 6,5 korda rohkem kui enne Oktoobrirevolutsiooni).

Käesoleval ajal töötab meie maal üle 750 ülikooli ja instituudi (7 korda rohkem kui tsaristlikul Venemaal), kus õpib 4,8 miljonit üliõpilast — 37 korda rohkem kui enne Oktoobrirevolutsiooni. Igast tuhandest rahvamajanduses hõivatud inimesest on 522 inimesel täielik või mittetäielik keskharidus või kõrgem haridus. Nõukogude võimu aastail on meie maal loodud laialdane kultuuri- ja kunstiasutuste võrk: iga liiki rahvaraamatukogud, klubid, kultuurimajad, muuseumid, statsionaarsed ja rändkinod, kutselised ja isetegevusteatrid. 1913. aastal anti tsaristlikul Venemaal välja 19 000 nimetust raamatuid tiraažiga 75 miljonit eksemplari. Nüüd antakse meie maal välja aastas üle

211

miljardi eksemplari raamatuid — ligikaudu veerand kogu maailma raamatutoodangust. Oma rahvusliku vormi on säilitanud NSV Liidu rahvaste materiaalne ja vaimne kultuur, mille arengu aluseks on nõukogude ühiskonna poliitiline ja ideeline ühtsus, töötavate klasside, sotsiaalsete rühmade ja meie maad asustavate rahvuste liit ja vendlus. Kultuuri progress on sotsialistliku sõprusühenduse maades lahutamatult seotud tehnilise progressiga, luues kõik tingimused inimese igakülgseks kehaliseks ja vaimseks arenemiseks, ühiskondlike ja isiklike huvide harmooniliseks ühendamiseks.

Iga liiki materiaalse ja vaimse kultuuri põhjalik ümberkujunemine kapitalismilt kommunismile üleminekul ei tähenda eelnevail ajaloolistel ajajärkudel kujunenud parimate kultuuritraditsioonide kadumist. Heites kõrvale ühiskondlikku progressi pidurdavad, oma aja ära elanud kahjulikud igandid, säilitavad sotsialistlike maade rahvad hoolikalt varem kogutud kultuuriväärtusi, arendavad neid edasi uutel alustel ning rahvuste- ja riikidevaheliste sidemete arenemise käigus rikastavad nendega üksteist. Rahvastevahelise kultuuriinformatsiooni vahetamise vormid ja sellest informatsioonist osa saamise võimalused on väga mitmekesised. Siia kuuluvad teaduslikud kongressid,, kokkutulekud ja konverentsid; kirjandusteoste vastastikune tõlkimine, kunstinäitused, rahvusvahelised, üleliidulised ja vabariiklikud festivalid, teatri, muusika, tantsu, laulu, kino ja teiste kunstiliikide saavutuste tutvustamine.

Materiaalse kultuuri valdkonnas on meie ajastule iseloomulik nõukogude ja välismaa rahvaste rahvusroogade laiaulatuslik levik, rahvakunsti motiivide kasutamine elu- ja ühiskondlike hoonete valis- ja sisekujunduses, uute kanga- ja ehtenäidiste valmistamisel, rõivamudelite loomisel nii igapäevaseks kandmiseks kui ka eriti taidlusansamblite, laulu- ja tantsupidude jaoks, mida korraldatakse regulaarselt paljudes nõukogude vabariikides (eriti Baltikumis) ning Euroopa sotsialismimaades (Tšehho-slovakkias, Poolas, Ungaris, Rumeenias, Bulgaarias jm.).

Materiaalse ja vaimse kultuuri traditsioonilisi vorme, mis on omandanud uue sisu, kasutatakse sageli revolutsioonipidustuste, mälestustseremooniate ja juubelite läbiviimisel, uute kommete ja tavandite väljatöötamisel, mis on seotud majandusliku, ühiskondliku, perekonna- ja isikliku elu mitmesuguste sündmustega (uusaasta, talve ärasaatmine, kevade ja suve algus, viljakoristamine, lapse sünd, täisealiseks saamine, kooli lõpetamine, pulmad jne.).

Kultuur ei arene meie päevil mitte ainult sotsialismileeri maades, vaid ka kapitalistlikes maades. Tehniline ja teaduslik

212

progress, mis on eriti kiire olnud sõjajärgseil aastail, toimub kõigis majanduslikult arenenud riikides, mille hulka kuuluvad USA, Jaapan, peaaegu kõik Lääne-Euroopa maad, Kanada, Argentiina, Austraalia, Uus-Meremaa ja mõned teised. Kuid vaatamata elanikkonna keskmise materiaalse elatustaseme märgatavale tõusule viimasel ajal, on isegi neis eesrindlikes kapitalistlikes maades olustikuliste ja kultuuriliste hüvede jaotamine jäänud äärmiselt ebaühtlaseks. Ega siis muidu president L. Johnson läkituses USA Kongressile 1968. aasta veebruaris poleks tunnistanud häbiväärseks seda fakti, et «peaaegu 29 miljonit ameeriklast elab ikka veel vaesuses», tuhanded inimesed asuvad uute lootuste otsinguil maalt linnadesse, kus neid ootab «vaesuse, töötaoleku ja kannatuste õhkkond». Johnsoni enda sõnade järgi on USA linnades «langusele viiv vaesus, jälgid urkad, uskumatud raskused tänavaliikluses, ägedad rassikonflik-tid, füüsiline allakäik ja ebardlikkus, poliitiline kaos ja kuritegevuse jätkuv kasv».25 Viimastel aastatel ei ole USA majanduslik olukord paranenud. Traditsioonilises läkituses kongressile 15. jaanuaril 1975. a. «Olukorrast riigis» president G. Ford teatas: «Täna pean teile ütlema, et olukorda riigis ei saa nimetada heaks. Miljonitel ameeriklastel ei ole tööd. Allakäik ja inflatsioon õõnestavad miljonite teiste finantsolukorda. Hinnad on liiga kõrged ja turustamine liiga takistatud . . . Ma räägin täiesti avameelselt. Mul on halvad uudised ja ma ei oota aplausi.» (Tsitaat ajakirjast «США

Экономика, политика, идеология», 1975, nr. 4, lk. 60.) 1974. aasta detsembris ulatus töötute arv USA-s maksimumini pärast kogu 1920—1930-ndate aastate «suurt depressiooni»: 6,5 miljoni inimeseni (üle 7,5% tööjõust). USA kaubandus- ja tööministeeriumi andmeil vähenes 1974. a. rahvuslik koguprodukt 5 %, tööstustoodang 7,3%, elamuehitus 6,58%, tööliste töötasu 8,6%. Samal ajal tõusis töötute hulk 49,7% ja jaehinnad 12,2%. Ning veelgi enam on see sünge pilt paikapidav teistes kapitalistlikes maades, kes oma majanduslikult potentsiaalilt jäävad USA-st tunduvalt maha. Näiteks Inglismaal ületas 1975. aasta algul töötute arv miljoni, enamik neist on ka peavarjuta. Paljudes Ameerika, Lääne-Euroopa ja Jaapani suurlinnades (New Yorgis, Londonis, Tokios jm.) on tänini säilinud urkad, mille asukad elavad kokkukuhjatult ja sageli ilma kõige elementaarsemate mugavusteta — veevärgita, kanalisatsioonita, keskkütteta, vahel isegi elektrita.

Kapitalistliku maailma kohta jääb ka kaasajal jõusse leninlik seisukoht kahest rahvuslikust kultuurist igas rahvuslikus

213

kultuuris. Roiskuva kapitalismi ekspluateerivate klasside reaktsioonilisele kultuurile on väga iseloomustav suurte teaduslik-tehniliste saavutuste ja olmemugavuste kummaline sobitamine niisuguste eriti negatiivsete nähtustega nagu religioosne pimedus ja iga liiki ebausk, alkoholism ja teised narkomaania vormid, individualism ja egoism ühiskondliku ja perekonnaelu normides, kõikvõimalikud idealistlikud seisukohad filosoofias, sotsioloogias ja teistes humanitaarteadustes, julmuse, seksuaalsuse, hüljatuse, hirmutunde, gangsterluse ning rassilise, rahvusliku ja religioosse sallimatuse propaganda kirjanduses ja kunstis (eriti kinos, raadiosaateis ja televisioonis).

25Tsiteeritud raamatust ««Нет!» — расизму». М., 1969, с. 53—54.

See reaktsiooniline kultuur avaldab meie päevil kahjuks tõsist mõju laiadele töörahvahulkadele, eriti noorsoole, kes palavikuliselt otsib oma kohta elus. Kõrvuti sellega on kapitalistliku maailma iga rahva kultuuris V. I. Lenini sõnade kohaselt demokraatlikud ja sotsialistlikud elemendid, mis arenevad progressiivselt proletariaadi, töötava intelligentsi ja elanikkonna mõnede teiste sotsiaalsete rühmade keskkonnas. Neid progressiivseid tendentse tänapäeva kultuuri arengus väljendavad eesrindlikud teadlased, kirjanikud, kunstnikud, arstid, õpetajad ja teised ühiskonnategelased, kes võitlevad aktiivselt rahu ja rahvastevahelise sõpruse eest, rahvaste sotsiaalse ja vaimse vabanemise eest. Nende võitlejate eesrindlikuks väesalgaks kogu maailmas on kommunistlikud ja töölisparteid.

Omapärases olukorras kulgeb kultuuri progress niinimetatud kolmanda maailma riikides, s. t. Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika arengumaades, mis suhteliselt hiljuti (paljudel juhtudel alles pärast Teist maailmasõda) on saavutanud poliitilise sõltumatuse. Nende maade rahvad, kellel üldreeglina on kõrge ja mitmekülgne materiaalne ja vaimne kultuur, teevad jõupingutusi kolonialismi raskest pärandist vabanemiseks. 1962. aastal oli Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika arengumaades tulu ühe elaniku kohta keskmiselt 136 dollarit, samal ajal kui see Põhja-Ameerika ja Lääne-Euroopa juhtivates riikides ulatus vastavalt 2845 ja 1033 dollarini. Paljude arengumaade rahvaste keskmine eluiga ei ulatunud veel üsna hiljuti 30 aastani. Igast tuhandest lapsest suri 25—50 enne viieaastaseks saamist, s. t. nende suremus oli 5—10 korda kõrgem kui arenenud kapitalistlikes maades. Enamik arengumaade rahvastikust nälgib krooniliselt või vähemalt kannatab alatoitluse all. «Miljardi inimese elu viletsust puuduliku toitumise ja arstiabi tingimustes mitmekordis-tavad kohutavad olud, milles nad on sunnitud elama.»26 Käesoleval

214

ajal nälgib pidevalt ligi 700 miljonit inimest.27 Paljudes Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika maades moodustavad kirjaoskamatud 70—90% kogu elanikkonnast. UNESCO poolt 1962. a. korraldatud uurimine näitas, et rohkem kui 750 miljonit üle 15 aasta vanust meest ja naist (2/s meie planeedi täiskasvanud elanikkonnast) ei oska lugeda ega kirjutada. Uusimate andmete järgi suureneb kirjaoskamatute arv iga aastaga 20—25 miljoni inimese võrra.

Kuigi «kolmanda maailma» maade ühiskondlik-majandus-likku arenemist pidurdavad sellised ebasoodsad tingimused, tuleb tunnistada nende silmanähtavat kultuurilist progressi. Eriti märgatav on see neis riikides, kus laiade rahvahulkade toetusel toimus majandusliku ja ühiskondliku elu demokraatlik ümberkujundamine (India, Birma, Sri Lanka, Iraan, EAV, Süüria, Somaalia, Tansaania, Kongo jt.). Neis maades on saavutatud teatud edu tervishoiu, rahvahariduse, teaduse, kirjanduse ja kunsti valdkonnas. Näiteks paljurahvuselises India Vabariigis — maailma suurimas arengumaas, elanikkonnaga peaaegu 600 miljonit inimest — on sõltumatuse 20 aasta jooksul keskmine eluiga kasvanud 32 eluaastalt 52 aastale, kirjaoskajate protsent tõusnud kaks korda (15% -lt 30%-le) ning 6—17 aasta vanuste õpilaste arv suurenenud 23 miljonilt 68 miljonile. Samal ajavahemikul on rajatud palju suuri tööstuskeskusi, elektrifitseeritud ligi pool maa-asulaist, avatud üle 50 uue ülikooli. Suurt ja viljakat tööd väikerahvaste majanduslikul ja kultuurilisel arendamisel teevad Indias erilised «kogukonna arendamise küla-liidud»,

---

26«Курьер ЮНЕСКО», 1965, октябрь, с. 5.
27«Курьер ЮНЕСКО», 1965, октябрь, с. 5.

kelle mitmekülgsest tegevusest võtavad aktiivselt osa agronoomid, arstid, õpetajad, mitmesuguste erialade teadlased (kaasa arvatud antropoloogid ja etnograafid). India teadus, kirjandus ja kunst on sõjajärgseil aastail asunud väärikale ja silmapaistvale kohale maailma tsivilisatsiooni varasalves. Nagu enamikus arengumaades, toimub kultuuriprogress ka Indias NSV Liidu ja teiste sotsialismimaade aktiivsel kaasabil maailmakultuuri saavutuste ja maa mitmesuguste rahvaste parimate kultuuritraditsioonide arendamise keerulise ja sageli vastuolulise ühendamise alusel.

Kultuuriprogress haarab ühel või teisel määral kõiki meie planeedi rahvaid, sõltumata nende rassilisest, keelelisest ja etnilisest kuuluvusest või ühiskondlik-majanduslikust tasemest, kuid kulgeb käesoleval ajal äärmiselt ebaühtlaselt ja omapära-

* «Мировая экономика и международные отношения», 1975, № 6, с. 148.

selt sotsialismimaades, kapitalismimaades ja niinimetatud «kolmanda maailma» maades. Selle progressi tähtsaks stiimuliks on meie päevile nii iseloomulikud protsessid ja sündmused: võitlus rahu eest kogu maailmas, rahvusvahelise pinge lõdvenemine, iga liiki vastastikuste sidemete kasvamine erineva sotsiaalse ja majandusliku korraga maade vahel, paljude Aasia ja Aafrika noorte riikide poolt mittekapitalistliku arengutee valimine, Portugali koloniaalimpeeriumi likvideerimine, Vietnami, Kambodža ja Laose rahva ajaloolised võidud. Kõigi kultuuriliikide (eriti materiaalse kultuuri) arengu aluse moodustavad meie päevil teaduse ja tehnika tohutud saavutused, mida võib julgesti nimetada ülemaailmseiks ja seninähtamatuiks ükskõik -missugusel varasemal ajalooepohhil. Piisab, kui nimetada viimaste aastakümnete niisuguseid innovatsioone nagu tuumaenergia valdamine, mis rajaneb mikromaailma saladuste avastamisel; inimeste väljumine maailmaruumi ja laskumine Kuule; maismaa ja mere loodusvarade ja energiavarude uurimise ja kaitse edusammud; elektronarvutustehnika ja küberneetika, raadio ja televisiooni, matemaatika, füüsika, keemia ja bioloogia uute harude — biofüüsika, biokeemia, bioonika, molekulaargeneetika jt., samuti meditsiini saavutused, muu hulgas antibiootikumide ja rindkerekirurgia rakendamine.

Paljude välismaa teadlaste — filosoofide, sotsioloogide, ajaloolaste jt. töödest võib sageli lugeda praegusaja tõelisest tea-duslik-tehnilisest revolutsioonist, uue industriaalse ühiskonna tekkimisest, mis nagu tasandaks ja isegi likvideeriks kapitalismi ja sotsialismi vahelised vastuolud. Tänapäeva teaduslik-tehni-line progress on tõepoolest grandioosne ja sellel on ülemaailmne iseloom, sest ta on saavutatud mitmesuguste rahvaste hulka kuuluvate inimeste kollektiivse loomingulise tööga. Kuid ühtsest industriaalsest ühiskonnast rääkida muidugi ei saa, niikaua kui maailmas toimub äge võitlus kapitalismi ja sotsialismi vahel, kuni eksisteerivad ekspluateerivad ja ekspluateeritavad klassid, rõhuvad ja rõhutud rahvused. Ei tohi unustada, et igasuguste tehniliste, teaduslike, majanduslike või kultuuriliste saavutuste osa kogu inimkonna või üksikute rahvaste elus sõltub täielikult sellest, kelle käes need saavutused on, kelle eesmärke nad teenivad.

Teaduslik-tehniline revolutsioon iseenesest ei kaota materiaalsete ja vaimsete hüvede ebaühtlast jaotamist ei ühegi maa elanikkonna rühmade ega eri maade ja rahvaste vahel. Ainult sotsialismi lõpliku võiduga kogu maailmas kaob see ebaühtlus täielikult ning hakkab õitsema kõigi rahvaste kultuur, mis rajaneb loomingulise töö, teadmiste ja mõtte piiramatuil võimalustel.

SAATEKS

Inimühiskond ja tema ajalugu on olnud paljude teaduslike ja populaarteaduslike raamatute käsitlusobjektiks. Inimühiskonna arengutee on olnud pikk ja keeruline. Selle valgustamine on nõudnud paljude eri teaduste jõupingutusi, kuid siiski ei tunta veel kaugeltki kõiki selle keerdkäike ja kõrvalharusid. Harilikult uurib igaüks neist teadustest ühiskonna ajalugu oma materjalidest lähtudes, tihti ka oma meetodeid kasutades. Johtuvalt materjali iseloomust jääb iga teadusharu omaette võetuna seejuures paratamatult ühekülgseks.

Käesoleva raamatu autorid on seadnud endale ülesande käsitleda inimühiskonna arengut tervikuna, vaadeldes seda mitmest aspektist. On üldtuntud tõsiasi, et inimkond koosneb etnilistest üksustest — rahvastest. Mida need rahvad (etnosed) endast kujutavad, kas nad on olnud alati samasugused, kuidas nad on tekkinud ja arenenud, missugune on rahva ja keele vahekord — kõik see moodustabki raamatu esimese osa põhiteema.

Kuid inimene ei ole mitte ainult ühiskondlik olend, vaid ka bioloogiline organism. Ka sellisena on ta kunagi tekkinud ja kujunenud niisuguseks, nagu oleme praegu. Kuigi bioloogiliselt on inimkond jäänud ühtseks, moodustades liigi Homo sapiens, on inimeste rühmadel aastatuhandete pikkuse arengu käigus, kujunenud ka silmanähtavaid väliseid erinevusi, mida me nimetame rassilisteks. See asjaolu on teatavasti saanud ajendiks ebateaduslikele nn. rassiteooriatele, mille järgi mõnda rassi peetakse kõrgemaks, teisi aga alaväärtuslikeks. Alati on seesuguseid «teooriaid» oma huvides rutanud ära kasutama iga liiki reaktsionäärid. Milles tegelikult seisnevad rassitunnused, miks nad on tekkinud, kuidas rassid on levinud ja isekeskis segunenud, sellest jutustatakse raamatu teises osas.

Inimene on ainuke olend maakeral, kellele on omane võime luua kultuuri. Nagu autorid veenvalt näitavad, kuulub kultuur

217

lahutamatult iga inimühiskonna juurde, nii primitiivne kui see ka ei oleks. Seejuures on kultuuri iseloom alati sõltuv ühiskondlikust tootmisest, ühiskonna majanduse laadist. Nõukogude etnograafid, sealhulgas üks raamatu autoreid N. Tšeboksarov, on juba ammu võtnud kasutusele mõiste «majanduslik-kultuuri-line tüüp», väljendamaks antud ühiskonna majanduse ja kultuuri tihedat vastastikust seost. Peamiselt mitmesuguste majan-duslik-kultuuriliste tüüpide arengule, nende seosele loodusliku keskkonnaga, kuid samuti nende osale ajalooliste etnoste kujunemises ongi pühendatud raamatu kolmas osa.

Raamatus püütakse seega luua süntees mitmete inimese ja ühiskonna arengut uurivate teadusharude töötulemustest. Antropoloog ja etnograaf N. Tšeboksarov tunneb end võrdselt kodus mõlemal erialal. Kahe antud küsimuses nii olulise eriala andmete valgustamine annab autoreile kahtlemata suure eelise sedavõrd kompleksse teema tulemusrikkaks käsitlemiseks. Hoolimata raamatus tehtud laialdastest üldistustest sisaldab see ka rohkesti üksikasjalikku informatsiooni. Lihtsalt ja arusaadavalt tehakse lugejale selgeks paljude nähtuste olemus, ühtlasi esitatakse hulk huvipakkuvaid andmeid maailma paljude rahvaste ja nende kultuuri omapäraste joonte kohta.

Raamatu läbi lugenud, jääb tunne, et selles on õnnestunud tabada midagi peaaegu tabamatut. On kujunenud huvitav dünaamiline ja peaaegu ruumiline kogupilt sellest, kuidas inimühiskond ja tema kultuur on arenenud alates kaugetest ürgaegadest kuni meie kaasaja rahvasteni ja nende mitmekesise kultuurini.

L. Jaanits

KIRJANDUST

RAHVAD

Lenin, V. I. Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu. — Teosed, 1. kd. Lenin. V. I. Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta. — Teosed, 20. kd. Lenin, V. I. Suurvenelaste rahvuslikust uhkusest. — Teosed, 21. kd. Lenin, V. I. Riigist. — Teosed, 29. kd.

Brežnev, L. I. NLKP Keskkomitee aruanne ning partei järjekordsed ülesanded sise- ja välispoliitika valdkonnas. Tallinn, 1976. Атлас народов мира. М., 1964.

Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Этнические процессы и информация. — «Природа», 1972. № 7.

Бадалян И. А. Некоторые методологические аспекты этнической проблематики в работах современных социологов и этнографов Запада. СЭ, 1976, № 1.

Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973.

Бромлей Ю. В. Этнография на современном этапе. — «Коммунист»,.

1974, № 16.

Брук С. И. Этнодемографическая ситуация в послевоенном мире. СЭ, 1976, № 1.

Бромлей Ю. В., Басилов В. Н. Советская этнографическая наука в

девятой пятилетке. СЭ, 1976, № 1. Брук С. И. Сколько народов живет на Земле? — В кн.: «Земля и

люди». М., 1972, с. 295—304. Брук С. И., Губогло М. Н. Двуязычие и сближение наций в СССР. СЭ,

1975, № 4; их же, Факторы распространения двуязычия у народов СССР. СЭ, 1975, № 5.

Зубов А. А. Человек заселяет свою планету. М., 1963.

Козлов В. И. Динамика численности народов. М., 1969.

Козлов В. И. Проблема этнического сознания и ее место в теории-этноса. СЭ, 1974, № 2.

«Народы мира»: Народы Африки. М., Изд-во АН СССР, 1954; Народы Австралии и Океании. М., Изд-во АН СССР, 1956; Народы Сибири. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1956; Народы Передней Азии. М., Изд-во АН СССР, 1957; Народы Америки, тт. 1, 2. М., Изд-во АН СССР, 1959; Народы Кавказа, тт. 1, 2. М., Изд-во АН СССР, 1960, 1962; Народы Средней Азии и Казахстана, тт. 1, 2. М., Изд-во АН СССР, 1962, 1963; Численность и расселение народов мира. М., Изд-во АН СССР, 1962; Народы Южной Азии. М., Изд-во АН СССР, 1963; Народы Зарубежной

219

Европы, тт. 1, 2. М., «Наука», 1964, 1965; Народы Европейской части СССР, тт. 1, 2. М., «Наука», 1964; Народы Восточной Азии. М.—Л., 1965; Народы Юго-Восточной Азии. М„ «Наука», 1966.

ч<Население земного шара». Справочник по странам. М., 1965. «Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока»

М., 1970. «Основы этнографии». М., 1968.

-«Очерки общей этнографии»: Общие сведения, Австралия и Океания, Америка, Африка. М., Изд-во АН СССР, 1957; Зарубежная Азия. М., Изд-во АН СССР, 1959;

Азиатская часть СССР. М., Изд-во АН СССР, 1960; Зарубежная Европа. М., «Наука», 1966; Европейская часть СССР. М., «Наука», 1969.
Першиц А. И., Чебоксаров Н. Н. Полвека советской этнографии. — «Советская этнография», 1967, № 5.
Першиц А. И., Монгайт Д. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. М., 1974.
Решетов А. М., Чебоксаров Н. Н. В. И. Ленин и проблемы национального развития народов Востока. — «Советская этнография», 1970, № 1.
«Современные этнические процессы в СССР». М., 1975. «Социальная история народов Азии». М., 1975. Токарев С. А. Этнография народов СССР. М., 1958.
Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. — «Советская этнография», 1967, № 4.
Чебоксарова И., Чебоксаров Н. Этносы, популяции, расы. — В кн.: «Земля и люди» (Ежегодник). М., 1974, с. 211—219.
Чистов К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры, СЭ, 1972, № 3.
«Этническая история народов Азии». М., 1972.
«Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии». М., 1974. «Этнические процессы в странах Южной Азии». М., 1976. «Этнография в странах социализма». Очерки развития науки. М. 1975.
«Этнологические исследования за рубежом». Критические очерки. М 1973.
«Countries and Peoples of the East». M., 1975.
Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogu. Tallinn, 1956.
Maailma rahvastik. Tallinn, 1966.
Problèmes théoritique de l'ethnographie. (Problèmes du monde contemporain.) M., 1971.
Soviet Ethnology and Anthropology Today. Mouton. Hague-Paris, 1974. RASSID
Engels, F. Anti-Duhring. Tallinn, 1954.
Engels, F. Tôo osa ahvi kujunemisel inimeseks. — Rmt: K. Marx ja
F. Engels. Valitud teosed 2 kôites. 2. kd. Tallinn, 1960. Алексеев В. П. География человеческих рас. М., 1974. Ауль Ю. Антропология эстонцев. Тарту, 1964.
Битов М. В., Марк К. Ю., Чебоксаров Н. Н. Этническая антропология
Восточной Прибалтики. М., 1959. Гладкова Т. Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. М„
Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975. Дубинин Н. П. Горизонты генетики. М., 1970. Дубинин Н. П. Вечное движение. М., 1975. Зубов А. А. Этническая одонтология. М., 1973.
Марк К. Ю. Антропология прибалтийских народов. Таллин, 1976.
Неструх М. Ф. Происхождение человека. М., 1971.
Неструх М. Ф. Человеческие расы. М., 1966.
«Проблемы эволюции человека и его рас». М., 1968.
«Происхождение человека и древнее расселение человечества». М., Изд-во АН СССР, 1951.
«Расы и народы». Современные этнические и расовые проблемы (ежегодник). М., № 1, 1971; № 2, 1972; № 3, 1973; № 4, 197.4; № 5, 1975; № 6, 1976.

«Расогенетические процессы в этнической истории». Сборник памяти Г. Ф. Дебеца. М., 1974.
Рогинский Я. Я. Моноцентризм и полицентризм в проблеме происхождения современного человечества и его рас. М., 1949.
Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1963.
«Современные проблемы антропологии». М., 1976.
Харрисон Д., Уайнер Д., Таннер Д., Барникот Н. Биология человека. М., 1968.
«Человек». Эволюция и внутривидовая дифференциация. М., 1972. Эфроимсон В. П. Введение в медицинскую генетику. М., 1968. Auerbach, C. Geneetika. Tallinn, 1968. Сооп, C. S. The Origin of Races. N. Y., 1963. Coon, C. S. The Living Races of Man. N. Y., 1965. Kalam, J. Geneetika. Tallinn, 1974.
Races and Peoples. Contemporary Ethnic and Racial Problems. M., 1974. Schwidetzky, I. Die neue Rassenkunde. Stuttgart, 1962.

KULTUURID

Маркс К. Конспект книги Л. Г. Моргана «Древнее общество». «Архив Маркса и Энгельса», т. IX.
Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. Партиздат, 1940.
Engels, F. Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1958.
Lenin, V. I. Sotsialism ja usk. Teosed. 10. kd.
Аверкиева Ю. П. Индейцы Северной Америки. От родового общества к классовому. М., 1974.
Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы из картографирования. СЭ, 1972, № 2; их же, Исто-рико-этнографические области (Проблемы историко-этногра-фического районирования). СЭ, 1975, № 3; их же, Опыт исто-рико-этнографического районирования Африки и Зарубежной Азии. СЭ, 1975, № 4.
Бахтеев Ф. Х. Очерки по истории и географии важнейших культурных растений. М., Учпедгиз, 1960.
Борисовский П. И. Древнейшее прошлое человечества. М.—Л., 1957.
Брук С. И. Историко-этнографическое картографирование и его современные проблемы. СЭ, 1973, № 3.
Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
«Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Зимние праздники». М., 1973.
221
Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. Изд. 2. М.,
Изд-во АН СССР, 1957. Кунов Г. Всеобщая история хозяйства. М.—Л., 1929. Крывелев И. А. История религий. Очерки в двух томах: I, М., 1975;
П, М., 1976.
Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и исто-рико-этнографические области. — «Советская этнография», 1955, № 4.
Макарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. Ереван, 1973.

HÕIMUDE JA RAHVASTE NIMEDE REGISTER

Морган Л. Г. Древнее общество. Л., 1934.
«На берегу Маклая». Этнографические очерки. М., 1975.
«Охотники, собиратели, рыболовы». Проблемы социально-экономических отношений в доземледельческом обществе. Л., 1972.
«Первобытное общество». Основные проблемы развития. М., 1975.
«Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса». М., 1972.
«Проблемы этнографии и этнической истории народов Восточной и Юго-Восточной Азии». М., 1968.
Пучков П. И. Современная география религий. М., 1975.
Семенов С. А. Первобытная техника. Материалы и исследования по археологии. М.—Л., 1957.
Семенов С. А. Происхождение земледелия. Л., 1974.
Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. М., 1974.
Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966.
«Социальная организация народов Азии и Африки», М., 1975.
Тейлор Э. Первобытная культура. М., 1939.
«Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы». М., 1968. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. М., 1964. Токарев С. А. История русской этнографии. М., 1966. «Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики». М., 1975. Чайлд Г. Прогресс и археология. М., 1949. Abriss der estnischen Volkskunde. Tallinn, 1964.
Goodenough, W. H. (ed). Explorations in Cultural Anthropology. N. Y., 1964.
Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVI—XXVII. Tallinn, 1959—1975. Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Band I—XXXII.
Leipzig, 1906—1975. Lerois-Gourhan, A. Milieu et Technique. Paris, 1950. Lerois-Gourhan, A. L'homme et la Matière. Paris, 1949. Lips, J. Asjade algusest. Tallinn, 1968. Vavilov, N. Viis kontinenti. Tallinn, 1967.

abhaasid 31, 37
adõgeelased 31, 37
aeetad 40, 99, 150
afgaanid 37
afrikandrid, vt. buurid
aimaraad 26, 41, 164
ainud 32, 40, 45, 50, 83, 99, 102, 119,
129, 130, 153, 154, 188 aisoorid, vt. assüürlased akadlased 44, 48 alakalufid 41 albaanlased 31
aleuudid 32, 40, 66, 97, 102, 129, 158 algonkinid 32, 41, 152, 156, 166 altailased 39, 50
ameeriklased 10, 12, 13, 24—26, 213 amhaarad 44
andamanid 32, 50, 92, 99, 114, 150 araablased 12, 17, 20, 44, 49, 58, 71, 195
aramealased 16 arandad 62 araukaanid 41 aravakid 41, 56 argentiinlased 10
armeenlased 8, 9, 18, 20, 24, 31, 73, 83, 90
aserbaidžaanlased 39, 59, 73 assamlased 71 assüürlased 44 asteegid 26, 32, 41, 55, 56, 166 asurid 97
atapaskid 41, 55, 152, 156, 166

austerlased 10
Austraalia inglased 10, 13
austraallased 15, 19, 20, 32, 44, 53, 62, 63, 79, 81, 83, 90—93, 98, 99, 111, 114, 119, 122, 129, 132, 142, 150, 152, 188, 206
avaarid (avaarlased) 58, 73
babüloonlased 44 baduid 161 balilased 40 balkaarid 39 banarid 150 bantud 31, 38 baskid 31, 68, 164 baškiirid 39, 168, 190 batakid 40, 161 beludžid 37 bengalid 30, 71, 135 berberid 31, 37, 44, 49 betšuaanid 169 bhodžpurid 30 bikolid 40 birhorid 97, 149
birmalased 32, 39, 52, 59, 71, 112,
161, 188 bisaiad 40 bišariinid 172 bontokid 161 bororood 41, 149 bosnialased 21, 28, 75 botokuudid 41, 152 brahuid 40 brasiillased 10, 101 bretoonid 37, 68 buduhhid 97 bugid 40
Buhhaara juudid, vt. Kesk-Aasia
juudid bulgaarid 58
bulgaarlased 28, 58, 74, 83
burjaadid 39
burušaskid 31, 163
bušmanid 38, 44, 82, 86, 90, 92, 99,
122, 123, 129, 142, 152 buurid 60
dakootad 41, 63
223
dauurid 182 djutšerid 182 dolgaanid 39, 156 drahvad 49
draviidid 48, 49, 130, 135 dregovitšid 64 drevljaanid 64 džatid 50 dulunid 153, 181
eestlased 8, 9, 23, 24, 28, 38, 60, 64, 66, 77, 78, 97, 98, 117, 186, 187, 194, 195
egiptlased 44, 48, 52, 204 elsaslased 10
eskimod 32, 40, 48, 52, 66, 87, 89, 90, 92, 97, 102, 111, 117, 128, 129, 132, 142, 156, 158, 196
etiooplased 87, 100
etruskid 44
eveenid 39, 83, 121, 174 evengid 32, 39, 45, 46, 48, 66, 83, 97, 121, 174, 175, 187
fidžilased 40 filipiinlased 40 flaamid 37 foiniiklased 44 friuulid 29, 68 fulbed 38, 100 färlased 37, 168
gaelid 37 galjeegod 10, 68 gallialased, vt. keldid gaošanid 40, 162
germaanlased 31, 58, 63, 65, 168, 183 giljakid, vt. nivhid godoberiinid 73 grusiinlased 24, 31, 37, 73, 163 Gruusia juudid 17 guajakiid 150 guaraniid 26 gudžaratid 30, 50, 71
haidad 155
haiitilased 10
hakassid 22, 39
halkamongolid 39, 74
halmaheralased 32, 50
handid 38, 58, 66, 155, 156, 185, 18^
hatsad 38
hausad 31, 49
havailased 40
heftaliidid 58
hetid 48 hevsurid 163

hiinlased 12, 20, 22, 25, 26, 32, 48— 50, 53, 58, 90, 102, 112, 117, 121, 136, 165, 187, 188
hinalugid 97
hindustanlased 30
hispaanlased 10, 12, 26, 55, 59
hoka-siuud 32
hollandlased 12, 37, 59, 60, 100
horesmlased 48
horvaadid 21, 28, 75
hotentotid 38, 44, 82, 99, 100, 129, 169
huid, vt. tunganid
hunnid 49, 57, 58, 169.
huroonid 63
hutsuulid 164
hvaršid 73
ibod 38 . ifugaod 40, 161, 162 igorrotid 161 iirid 63
iirlased 10, 11, 24—26, 37, 66 illüürlased 65 Ilmeni sloveenid 64 ilokod 40 iloud 182
indiaanlased 15, 25, 26, 40, 44, 52, 53, 55, 60, 63, 79, 83, 89—92, 95, 98, 101, 111, 112, 115, 117, 123, 128, 130, 142, 152, 155, 156, 195, 206
indoneeslased 26, 32, 45, 50, 52, 59, 65, 90, 93, 117, 161, 188
inglased 8, 9, 12, 20, 25, 59, 66, 101, 117
ingušid 31, 37 inkad 55
irokeesid 41, 63, 64, 150, 165, 166 islandlased 37, 90 itaallased 25 itelmeenid 40, 97, 155
jaapanlased 26, 32, 45, 50, 53, 58, 102,
112, 154, 188 jaavalased 40, 52 jahganid 41 jakuudid 39, 46 jamanad, vt. jahganid jaod 39, 153, 162 jiid 136, 153, 162, 163, 181 jorubad 38 jueed 45, 50
jukagiirid 32, 46, 97, 156 jumbrid, vt. mrabrid
juudid 16, 17, 20, 24, 25, 31, 44, 49, 60, 75, 117
kabardiinid 37 kabiilid 37
kafirid, vt. nuristanlased kaiad 71 kalmõkid 39 kamassid 22
kambodžalased 32, 39, 52, 59, Ifü, 188
kamileroid 62
Kanada inglased 10, 13
Kanada prantslased 10
kanarad (kannadad) 40, 71, 135
kanurid 31
karagassid 22
karakalpakid 169
karatšaid 39
kareenid 71
karieerad 62
kariibid 41, 55
karjalased 11, 14, 21, 38
kasaarid 58
kasahhid 39, 91, 169

kasakad 28
kašmiirlased 30, 71
kataloonlased 29
katšinid, vt. tsinpod
Kaukaasia mägijuudid 16
kavad 150, 162
keldid 58, 65
Kesk-Aasia juudid 17
ketid 32, 97, 156
ketšuad 26, 41, 55, 164
khmerid, vt. kambodžalased
kinid, vt. jueed
kirgiisid 39, 169
koibalid, vt. motorid
kolumbialased 10
komid 60, 117
korealased 32, 45, 58, 90, 102, 112, 188
korjakid 40, 46, 158, 174, 190, 191 korsiklased 10 kosad 38 kotad 97
kreeklased 8, 24, 31 krikid (kriigid) 63 krivitšid 64
kroaadid, vt. horvaadid krõsid 97 kubud 149 kurdid 37

kurnaid 62 kušaanid 50 kušiidid 31, 44, 49 kuubalased 10, 75
ladiinid 29, 164 lamuudid, vt. eveenid laod 39
laplased 38, 46, 92, 93, 97, 111, 112,,
119, 156, 158, 190 leedulased 15, 25, 26, 30, 31, 46, 168,
186, 187, 195 Leedu tatarlased 18 liibüalased 31, 49 liid 150, 161, 162
liivlased 11, 38, 64, 66, 186, 187, 195 lisud 63 lolod, vt. jiid luksemburglased 10
luužitsid, vt. sorbid lätlased 24, 30, 31, 46, 60, 66, 117,. 186, 187, 195
maajad 26, 41, 55, 166 madjarid, vt. ungarlased maduuralased 40 magahid 30 maithilid
30 makassarid 40 makedoonlased 28, 75 makro-oto-manged 32 malagassid (malgašid)
40, 103 malailased 12, 20, 32, 40, 52, 59 malajalid 40, 71 manded 31
mandžuurlased (mandžud) 31, 39,
45, 97, 187 manid, vt. jaod
mansid 38, 58, 66, 155, 156, 185, 189
maoorid 40, 155, 205
marathid 30, 71
marid 14, 38
massageedid 169
maukenid 150
maurid 40
mehhiklased 10, 26
melaneeslased 32, 40, 53, 90, 92, 93,
99, 117, 159, 161 merjalased 14 meštšeerid 14 miaod 39, 136, 153, 162 miao-jaod 32,
39, 188 mikroneeslased 32, 102, 161 minangkabaud 40
15 Rahvad, rassid, kultuurid
225

misteegid 41 mohed 182 moldaavlased 29
mongolid 31, 39, 45, 59, 74, 77—79,
83, 98, 121, 169, 170, 174, 187, 195 monid 32, 52, 59, 161, 188 mordvalased 11, 14, 38, 60 morod 40 mosid 32 motorid 22 mrabrid 149 mudugarid 50, 149 mundad 32, 40, 45, 49, 114, 135 muromlased 14 murut-dajakid 161 mustlased 17, 20, 75 moengid 39
mägi-damaraad 38, 169

na-dened 32 nahuad, vt. asteegid nanaid 39, 155, 186, 190 narrinjerid 62 nasid 163
neegrid 25, 26, 87, 99, 101, 113, 117, 139
neenetsid 39, 158, 174, 185, 189 negidaalid 155, 186, 190 negriitod 86, 90, 92, 99 negrillod, vt. pügmeed nepaalid 30
nganassaanid 39, 97, 156, 185, 189 ngandongid 125 niloodid 38
nivhid 32, 97, 155, 156, 186, 189 njolnjolid 62
norralased 37, 53, 86, 90, 117, 168 nuristanlased 129. 163 nuud 153, 181

odžibved 196 oguusid 59 olmeegid 55 onad 41
orang-lautid 150 oraonid 114 oriad 30, 71 orokid 97, 186, 190 orotšid 39, 97, 156, 186, 190 osmanitürklased 59 osseedid 37 ostjakid, vt. handid otomid 26, 41
paapuad 32, 40, 42, 44, 46, 50, 52, 90—93, 99, 102, 114, 119, 159, 161, 188
paleoasiaadid 40, 44, 66, 102 pandžaabid 30, 71 panod 41 paraguailased 26 patagoonlased 87, 129, 152 pelasgid 44 penutid 32 permikomid 14, 38 peruulased 10, 26 petšeneegid 58 piktid 46 poljaanid 64 polovetsid 58
polüneeslased 32, 53, 86, 87, 90, 102, 117, 129, 161
pomoorid 28, 193 Poola tatarlased 18 poolakad 8, 9, 15, 20, 25, 26, 28, 66, 74, 83, 187
portugallased 10, 12, 59 prantslased 10, 12, 13, 59, 67 preislased 46, 186 pueblo-indiaanlased 164 puertoriikolased 10, 26 punanid 149 puštunid, vt. afgaanid pärslased 37
pügmeed 86, 90, 92, 99, 129, 150, 195
radiimitšid 64 radžastanlased 30, 71 radžpuudid 50 rifid 37 riukiud 150 rodeeslased 125 romansid 29, 164 roomlased 16, 65 rootslased 37, 66, 86 rumeenlased 29, 74
saamid, vt. laplased sakid 49, 50, 169
sakslased 8, 10, 15, 26, 65, 67, 75, 83, 117
samojeedid 66, 97 sandaved 38 santalid 39 sapoteegid 41 sarmaadid 49, 169 sedangid 150 selunid 150
semangid 99, 149, 150, 190
senoid 149, 150, 190, 195
serblased 21, 28, 75
setud 28, 194, 195
sifaanid 174
siiamlased 39
sindhid 30
singalid 30, 50, 190
sirioonod 123, 149
siuu-dakootad 152
sjanbid 49
sküüdid 49, 169, 182
slaavlased 28, 29, 31, 58, 63—65, 182,

183, 187 slovakid 28, 74 sloveenid 28, 75 songaid 31 soomlased 38, 90, 117 sorbid 15, 28 sumerid 44, 48, 204 sundalased 40 sušenid 182 suulud 38, 169, 172 svanid 163 sölkupid 39 sürjakomid 38 šanid 71
šotlased 10, 11, 25, 86, 168 Šveitsi itaallased 10 Šveitsi prantslased 10 Šveitsi sakslased 10 žee-indiaanlased 41 žee-pano-kariibid 32
taanlased 37, 66 tadžikid 37, 163 tagalid 40
tailased 32, 39, 52, 59, 161, 188 tamilid 40, 71, 135 tanod 32 taraskid 32, 41
tasmaanlased 14, 15, 19, 20, 92, 129, 142
tatarlased 18, 20, 24, 32, 39, 45, 58—
60, 91, 195 tehueltšid 41 telugud 40, 71 tenggerid 161
tiibetlased 32, 39, 129, 153, 161—164,
170, 172, 174, 181, 187, 188 tiroollased 164 tlingitid 155 toalad 149, 195 todad 50, 97 tofalarid 97
tolteegid 55 taaaklased 65 tseesid 73 tsinpod 71, 153, 162 tšamid 40, 52, 59 tšehhid 15, 28, 74 tšentšud 50, 149 tšeremissid, vt. marid tšerkessid 37
tšernogoorlased 21, 28, 75, 86, 163;
tšetšeenid 31, 37
tšibtšad 55
tšibtša-muiskid 166
tšiillased 10
tšuangid 39
tšuktšid 32, 40, 46, 111, 156, 158, 174,.
175, 190, 191 tšuudid 64 tšuvašid 58, 117 tuareegid 37
tulemaalased 41, 89, 123, 129, 132,
142, 154 tunganid 22, 39, 102 tunguusid, vt. evengid tupii-guaraniid 41 turkmeenlased 39, 59, 101, 169 tuvalased 39 türklased 32, 39, 45, 195
udehed 39, 97, 156, 186, 190 udmurdid 38 uelslased 10, 37, 68, 119 uged 182 uiguurid 39, 101
ukrainlased 8, 9, 11, 12, 17, 23, 25,
28, 60, 117, 133, 164, 183 ultšid 39, 97, 155, 186, 190 ungarlased 26, 38, 58, 74, 168 usbekid 39, 101 Uus-Meremaa inglased 10, 13
vadjalased 64
valged hunnid, vt. heftaliidid
valgevenelased 8, 9, 11, 12, 25, 28,. 60, 133, 187
valloonid 10
varramungad 62
vedad 50, 87, 98, 99, 149, 190, 195
venelased 8, 9, 12, 14, 17, 20—24, 27, 28, 60, 64, 66, 67, 79, 97, 117, 133, 165, 182, 183, 187, 191, 193, 194
vepslased 11, 14, 21, 38, 64
vietid, vt. jueed
vietnamlased 32, 39, 59, 188
vjaatitšid 64
vogulid, vt. mansid

SISUKORD

RAHVAD Rahvas 7
Kas iga rahvas räägib omaenese keeles? 9
Etnilised territooriumid 12
Etnose majanduslik alus 18
Etnose kultuuri ja olme erijooned ning etniline eneseteadvus 21
Eri järku etnilised ühtsused 27
Rahvaste klassifikatsioon keelte järgi 30
Inimkonna esialgne levik ja keelkondade teke 42
Muistsete rahvaste etniline ajalugu 46
Kuidas kujunes maailma tänapäeva etniline kaart 56-
Ürgaja hõimud ja nende sugulasrühmad 61
Kapitalismieelse klassiühiskonna rahvad 64
Rahvused ja rahvuslik-poliitilised ühtsused 67
Sotsialismiajajärgu rahvad 72
RASSID
Mis on rass 77
Karvkattest, naha, juuste ja silmade värvusest 82
Keha kasv, kaal ja proportsioonid 85
Pea ja näo rassitunnused 88
Milleks antropoloogid õpivad tundma rasse 94
Kui palju on rasse ja kui palju inimesi kuulub igasse rassi 98
Kuidas päritakse rassitunnused 103
Vererühmad 108
Hambaköbrukestest, sõrmemustritest, värvipimedusest ja maitseproovist fenüültiokarbamiidiga 114
Kuidas, millal ja kus tekkisid inimrassid 119
Isolatsioonist, geeninihkest, migratsioonidest ja rasside segunemisest 126
Inimkonna ühiskondlik arenemine ja rassid 131
KULTUURID
Kultuuri olemus 141
Majanduslik-kultuurilised tüübid 145
Kütid, korilased ja kalastajad 149
Kõplaviljelejad 159
Karjakasvatajad 167
Künniviljelejad 176
Ajaloolis-etnograafilised valdkonnad 184
Kas majanduslik-kultuurilised rühmad langevad ühte etniliste ja rassiliste rühmadega 189
Ühiskond ja kultuuri stereotüübid 196
Uus ja vana kultuuris 200
Kultuuri plussid ja miinused 205
Kultuuri progress ja tänapäev 209
Saateks 217
Kirjandust 219

Hõimude ja rahvaste nimede register 223

SARJAS «MOSAIIK» SENI ILMUNUD:
Nr. 1. Valeri Soifer PÄRILIKKUSE ARITMEETIKA
Nr. 2. Robert Wells BIOONIKA
Nr. 3. Samuel Lilley INIMESED, MASINAD JA AJALUGU
Nr. 4. Leonard Rastrigin JUHUSLIK, JUHUSLIK, JUHUSLIK MAAILM
Nr. 5. George F. Bass ALL VE E ARH E O LO O GIA
Nr. 6. Vladimir Levi MÕTTEJAHT
Nr. 7. Haldur Õim SEMANTIKA
Nr. 8. Boriss Sergejev HUVITAVAT FÜSIOLOOGIAST
Nr. 9. A. Künnap, P. Palmeos, T. Seilenthal PÕHJA JA ITTA
Nr. 10. Samuel Tolansky REVOLUTSIOON OPTIKAS
Nr. 11. Aron Gurevitš VIIKINGITE RETKED
Nr. 12. James E. Gordon MIKS ME EI KUKU LÄBI PÕRANDA
Nr. 13. Mihhail Volkenštein TEADUSE RISTTEEDEL
Nr. 14. Alan Holden MIS ON TAHKE KEHA?
Nr. 15. Viktor Komarov UNIVERSUMI SÜGAVUSTES

LÄHEMAL AJAL ILMUVAD:
Nr. 17. Marell Minnaert
VALGUS. JA VÄRV LOODUSES
Nr. 18. Boriss Sergejev IMEPÄRANE AJU

902.7 T79

Николай Николаевич Чебоксаров, Ирина Абрамовна Чебоксаров а.
Народы, расы, культуры.
На эстонском языке. Перевела с русского В. Пиллау. Художники-оформители М. Эйнер и С. Львов. Издательство «Валгус», Таллин.
Toimetaja M. Johanson. Kunstiline toimetaja O. Herodes. Tehniline toimetaja E. Sagris. Korrektorid H. Kull ja M. Kiirend. Laduda antud 8. IV 1976. Trükkida antud 26. VII 1976. Läti NSV Llgatne Paberivabriku trüklpaber nr. 1, 60X84/16. Trükipoognaid 14,75+0,25 (kleebis)+0,38 (ees- ja tagaleht). Tingtrükipoognaid 13,95+0,35 (ees- ja tagaleht). Arvestuspoognaid 14,45+0,40 (ees- ja tagaleht). Trükiarv 15 000. Kirjastus «Valgus», Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42. Tellimuse nr. 715. Hind 64 kop.

10602—303 T M902(16)—76 15—76

Majanduslik-kultuurilised tüübid XV sajandil
Koostanud A. Fadejev ja J. Tšesnov autorite osavõtul.
Esimene rühm (kütid, korilased ja kalastajad): 1 - palavvöötme metsade korilased ja kütid, 2 - palavvöötme ranniku korilased ja kalastajad, 3 - steppide ja poolkõrbete kütid ja korilased, 4 — mõõduka soe-vöötme korilased ja kalastajad, 5 — parasvöötme suurte

jõgede ja mereranniku kalastajad, 6 — taigavööndi kütid ja kalastajad, 7 — metsatundra- ja tundra-vööndi kütid, 8 — arktika mereloomade kütid.

Teine rühm:

9 — palavvöötme kõplaviljelejad, 10 — mäestikualade kõplaviljelejad ja karja-kasvatajad, 11 - steppide ja kuivade eelmäestike kõplaviljelejad, 12 - parasvöötme metsaalade kõplaviljelejad, 13 — paras- ja külmvöötme karjus-looma-kasvatajad ja maaviljelejad, 14 - steppide ja poolsteppide rändkarjakasvata-jad, 15 - kõrgmäestiku rändkarjakasvatajad, 16 - taiga kütid-põhjapõdrakasva-tajad, 17 - tundra põhjapõdrakasvatajad.

Kolmas rühm (künniviljelejad): 18 - kuivavööndi künniviljelejad, 19 — niiske troopika ja lähistroopika künniviljelejad, 20 - parasvöötme metsasteppide ja metsade künniviljelejad.